

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ
ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ
«МҰСТАФА ШОҚАЙТАНУ» ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ**

**МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТУҒАНЫНА
130 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«II-МҰСТАФА ШОҚАЙ ОҚУЛАРЫ»
республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
ғылыми еңбектер жинағы
25 желтоқсан 2019 ж., Қызылорда**

**Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
«Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығы**

**Мұстафа Шоқайдың туғанына
130 жылдығына арналған
«II-МҰСТАФА ШОҚАЙ ОҚУЛАРЫ» атты
республикалық ғылыми-тәжірибелік
конференцияның ғылыми еңбектер жинағы**

Қызылорда, 2019 ж.

«II-МҰСТАФА ШОҚАЙ ОҚУЛАРЫ». Қазақстан. – Қызылорда, 25 желтоқсан, 2019 ж. –165бет.

ISBN 978-9956-785-44-2

Редакция алқасы:

Бас редактор - Бәкір Ә.Қ.

Жауапты редактор - Тайман С.Т., Жусупбекова Б.А.

Бұл басылымға Мұстафа Шоқайдың туғанына 130 жылдығына арналған «II-Мұстафа Шоқай оқулары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары енген. Жинақ материалдары жоғары оқу орындарының оқытушыларына, тарихшыларға, студенттерге және жалпы зиялы қауымға арналған.

ISBN 978-9956-785-44-2

© «Мұстафа Шоқайтану»
ғылыми-зерттеу орталығы

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	6
1. «Мұстафа Шоқай және тәуелсіздік идеясы». Әбдіжәлел Бәкір, саяси ғылымдарының докторы, профессор., «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми жетекшісі.....	8
2. «Мұстафа Шоқайдың сенімді серігі» Аққали Ахмет - тарих ғалымдарының докторы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің қауым. профессоры.....	15
3. «Жаһандасу жағдайындағы М. Шоқай идеялары жаңғыруының кейбір аспектілері» Сәтбай Тастанбек Яхияұлы - тарих ғалымдарының докторы, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының қауым. профессоры.....	20
4. «Мұстафа Шоқай және оның «Яш Түркістан» журналынан кейбір деректер» Аңсатова Меруерт Нағметқызы - тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының профессоры.....	24
5. «Мұстафа Шоқай хаттарының тарихи маңызы» Тұяқбаев Ғабит Әнешұлы - филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының меңгерушісі.....	29
6. «Алаштың зиялысы Мұстафа Шоқайдың тәуелсіздік жолындағы саяси қызметі» Джумалиева Ляззат Төребековна- тарих ғылымдарының кандидаты., С.Сейфулин атындағы Қазақ аграрлық университеті.....	34
7. «М.Шоқай и установление Советской власти в Туркестане» Қараманова Минсара Садуакасовна – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының меңгерушісі.....	39
8. «Мұстафа Шоқай естелігінің тілдік, стилдік және танымдық сипаты» - Абасилов Аман Мәделханұлы, ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының қауымдастырылған м.а.....	42
9. «М.Шоқай және Кеңестің тоталитаризм» Жүсіпов Сағатбек - тарих ғалымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының доценті.....	60
10. «Ұлттық мемлекеттілікті қалыптастырудағы саяси зиялылардың тарихи миссиясы» Абенов Ербол Мұбәрәкұлы - саяси ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының доценті.....	64
11. «М.Шоқай еңбектеріндегі қазақ тарихын жазу мәселелері» Тайман Сағат Тамшыбайұлы – тарих ғылымдарының кандидаты., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар»	

- кафедрасының доценті., Смағұл Айман Тілеубергенқызы, Еркін Әуелбеков атындағы дарынды балаларға арналған №4 облыстық мектеп-интернатының тарих пәнінің мұғалімі, магистр.....69
12. «**М. Шоқай және Алашорда жетекшілерінің саяси-қоғамдық ой-тұжырымдары**». Омаров Дәулет Кәрібайұлы–философия докторы (PhD)., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының аға оқытушысы.....73
13. «**Мұстафа Шоқай тұғырлы тұлға**» Тухмарова Шырынкуль Кишкентаевна саяси ғылымдарының кандидаты., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының аға оқытушысы.....77
14. «**Р.Отарбаевтың «Мұстафа Шоқай» драмасындағы тарихи тұлға**» Айтпаева Айман Ералықызы – филология ғылымдарының кандидаты., «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының доценті.....80
15. «**Мұстафа Шоқайдың сөз қолданысы хаһында**» Боранбай Болат Елтайұлы - филология ғылымдарының кандидаты., , «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының аға оқытушысы.....88
16. «**Отан тарихының дереккөздерін зерттеу сабағын жоспарлауда ұсынылатын Smart талаптар**» Қамзаева Күлшат Саликқызы - филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының доценті.....94
17. «**Мұстафа публицистикасындағы саяси тақырып**» Елемесова Шырын Мақсұтқызы- филология ғылымдарының кандидаты., «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының аға оқытушысы.....100
18. «**М.Шоқай мұрасындағы елдік, бірлік мәселесі**» Сүйентаева Қарлығаш Елтайқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі., «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының оқытушысы.....103
19. «**Мұстафа Шоқайдың «Халықаралық өмірден» тақырыбындағы мақалаларының маңызы**» Абдразахова Аягөз Қожамырзаққызы- баспа ісінің магистрі, «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының аға оқытушысы.....106
20. «**Мұстафа Шоқайдың Қазақстандағы жүргізілген халық санақтары туралы пікірлері**» Абдразакова Алмагул Умирзаковна - педагогика ғылымдарының магистрі, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының оқытушысы.....111
21. «**М.Шоқай мақалаларындағы Түркістан өлкесіне қатысты кейбір деректер**» Әзірбекова Аманкүл Жорабекқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының оқытушысы. Асанбаева Ақерке Жақсыбайқызы- педагогика ғылымдарының магистрі, «Қазақстан

- тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының оқытушысы.....115
22. «**Мұстафа Шоқай - ұлы тұлға**» Жусупбекова Ботагоз Арыстанбековна – тарих магистрі., «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығының кіші ғылыми қызметкері.....118
23. «**Тәуелсіздік және Мұстафа Шоқай тұлғасы**» Абуова Рахия Әбіләшқызы- И.Әбдікәрімов атындағы Қызылорда аграрлық техникалық жоғары колледжі, қоғамдық пәндер пәндік әдістемелік циклының жоғары санатты оқытушысы.....121
24. «**Мұстафа Шоқайдың публицистикасын оқитудың маңыздылығы**» Айгүл Айбергенқызы Құрманәлі, Қызылорда қаласы №171 Ғани Мұратбаев атындағы орта мектептің Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі.....125
25. «**М.Шоқайдың Кеңес үкіметінің ұлттық саясаты туралы көзқарасы**» Рахметова Жадыра Сәндібекқызы №187 М.Шоқай атындағы ІТ мектеп-лицейінің тарих пәні мұғалімі.....130
26. «**М.Шоқайдың еңбектеріндегі Түркістандықтардың бірлігін нығайту мәселесі**» Қайықбаева Жадыра Жұмаділқызы №187 М.Шоқай атындағы ІТ мектеп-лицейінің тарих пәні мұғалімі.....134
27. «**Мұстафа Шоқай еңбектеріндегі жастарды ұлттыққұндылықтар рухында тәрбиелеу мәселесі**» Утегенова Куралай Сайлаубековна – Ист-18-Ім оқу тобының магистранты., Ғылыми жетекші: Караманова М.С. т.ғ.к., доцент.....138
28. «**М.Шоқай және Ататүрік реформалары**» Молдахметова Ақгүл Өтегенқызы – Ист-18-Ім оқу тобының магистранты., Ғылыми жетекшісі: Тайман С.Т. т.ғ.к., доцент.....143
29. «**Жәдитшілдік және М.Шоқай**» Үсенов Айдар Мұратұлы - Ист-18-Ім оқу тобының магистранты., Ғылыми жетекшісі: Тайман С.Т. т.ғ.к., доцент.....149
30. «**Мұстафа Шоқай еңбектеріндегі ашаршылық ақиқатының қазіргі қазақ романдарында бейнеленуі**» Әйтімов Жанболат Мұратбекұлы - Ист-18-Ім оқу тобының магистранты., Ғылыми жетекшісі: Әйтімов М.К. филол.ғ.к.....154
31. «**М.Шоқайдың еңбектеріндегі кеңес өкіметінің ұлттық саясаты және түркі халықтары мәселесі**» Абдиразахова А.У. Қазақстан инновациялық- коммуникациялық жүйелер университеті Орал қаласы., А.У. Абдразакова Қорқыт Ата атындағы ҚМУ162

АЛҒЫ СӨЗ

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев ұлтымыздың тарихи тұлғаларын ұлықтауға байланысты: «Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес....Біздің ұлы қандастарымыз халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған, қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген. Тарихтың қай кезінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген», - деп ұлағатты ойын білдірген болатын. Сан тараулы ұлттық тарихымызда өзінің саналы ғұмырын туған халқының азаттығы мен тәуелсіздігі жолына арнап, оның бақытты өмір сүруін аңсап өткен, сол жолда күрескерлік танытқан тарихи тұлғаларымыз аз емес. Осындай ұлт перзенттерінің бірі – Мұстафа Шоқай.

Ұлттық сана - ұлт руханиятының негізі. Ұрпақтан ұрпаққа тарихтың білімі, тұлғалар тағылымы, ұлттық тәрбие арқылы беріліп отырады. Еліміз тәуелсіздік алып, төл тарихымыздың ақтаңдақ беттері ашылған соң ғана М. Шоқай жайында ақиқат айтылып, шындық жазыла бастады. Нәтижесінде, оның ел игілігіне сіңірген еңбектерін ұлт құндылықтарына айналдыру бағытында қыруар жұмыстар жасалды. 1998-1999 жылдары алғаш екі томдық шығармалар жинағы шығып, 2007 жылы осы басылым толықтырылып үш томдық болып қайта басылды. М. Шоқайдың өмірі, саяси қызметі мен шығармашылық мұрасына қатысты арнайы зерттеу еңбектер де жарық көрді. 2002 -2007 жылдары Б.Садықова, шетелдік мұстафатанушы Абдуқап Қара, Д.Қыдырәлінің монографиялары мен кітаптары қалың оқырман қолына тиді. Бұлар Алаштың алып тұлғасының сан қырлы қызметін ашуға ұмтылған іргелі еңбектер еді. М. Шоқайды жан-жақты зерттеудің келесі бір айрықша бетбұрыс кезеңі белгілі ғалым Көшім Есмағамбетовтің есімімен тікелей байланысты. Ол шетелдік мұрағаттар мен кітапханаларда сақталған М.Шоқайдың шығармаларын, оның өмірі мен қызметі туралы деректерді зерттеді. Нәтижесінде Көшім Лекерұлының 2006 жылы «Мұстафа Шоқайдың эпистолярлық мұрасы» атты екі томдық жинағы, 2008 жылы «Әлем таныған тұлға» атты монографиясы жарық көрсе, 2012-2014 жылдар аралығында оның жетекшілігімен Мұстафа Шоқай мұрасының 12 томдық толық жинағы шықты.

2015 жылы республикада Мұстафа Шоқайдың 125 жылдығы кеңінен аталып өтілді. 2016 жылы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінде М. Шоқайдың рухани және ғылыми мұраларын зерттеп-зерделеу, кешенді насихаттау және тың деректерді ғылыми айналымға ендіру мақсатында «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығы ашылды. Орталық ұлтымыздың қайраткер перзентінің шығармашылық мұрасын зерттеп, іргелі және қолданбалы ғылыми-зерттеулер жүргізуде. 2016 жылы орталықтың ұйымдастыруымен І-Мұстафа Шоқай оқулары, 2018 жылы «Рухани жаңғыру: Мұстафа Шоқай мұраларын

зерттеудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізіліп, конференцияда күрескер тұлға мұраларын зерттеудің нәтижелері ортаға салынып, тың материалдар ғылыми айналымға ендірілді. Сонымен қатар, Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ұлттық интеллигенцияның азаттық жолындағы күресін және алаш қайраткері М. Шоқайдың рухани мұрасын зерттеудің өзекті мәселелері мен жаңа бағыттары талқыланды.. Бүгінде университет ғалымдарының қатысуымен «Мұстафа Шоқай» энциклопедиясы жобасы да дайындалуда. Бүгінгі II-Мұстафа Шоқай оқуларындағы ғылыми еңбектер жинағы да мұстафатану ғылымына қосылған елеулі үлес ретінде еліміздің рухани игілігіне айналатыны сөзсіз.

С.Т.Тайман, т.ғ.к., доцент, «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

Әбдіжәлел Бәкір

саяси ғылымдарының докторы, профессор,

«Мұстафа Шоқайтану»

ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Қарапайым көңілге сонау 1941 жылы Еуропа төрінде қайтыс болған Мұстафа Шоқайдың арада жарты ғасыр уақыт өткеннен кейінгі туған еліндегі тәуелсіздікке еш қатысы жоқ болып көрінуі мүмкін. Алайда әсте олай емес. Ұлы күрескердің өмірінің шынайы мұратын, оның саяси қызметінің мәнін, шығармашылық мол мұрасының басты идеясын «Тәуелсіздік» ұғымынсыз толық та айқын түсіне алмайсың. Өйткені Мұстафа мен Тәуелсіздік - егіз ұғым. Бірінсіз бірі кедей, шын жетім.

«Тәуелсіздік» ұғымын толық түсінген, оны азаттықтың асқақ туы деп алғаш көтерген Алаш жетекшілері болды. Олар мұны әуелі патшалық отаршылдықтан, сонан соң кеңестік қыспақтан құтылудың, бостандыққа жетудің бірден-бір жолы деп ұғынды. Бірақ олар армандарына жете алмады. Алайда олардың әркез халқым деп соққан жүректерінде тәуелсіздікке деген сенім оты еш өшкен емес. Арада жетпіс жыл өткенде ол қайта тұтанып, жалындап, елі азаттық алып, әлемдік адамзат қауымдастығында өзіне тиісті орынға ие болды.

Азат ойдың алғашқы асулары

Мұстафа Шоқай 1936 жылы Берлин радиосынан Түркістан жастарына арнаған сөзінде: «Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру – бәрімізге бір мақсат, бір мухаббат уәзифа болмақ. Мұны ұмытпау керек» деген еді. Өзінің бұрын да, кейін де өмір бойғы ұстанымы болған бұл таным Мұстафа Шоқайды ерте тапты. Билік лауазымдары Сыр еліне танымал әулеттің отбасында ол кезде бүгінгідей жазба әдебиеттер өте сирек болғанымен атадан балаға мирас болып келе жатқан, талай ұрпақты рухани сусындатқан сан тақырыптағы аңыз-дастандарға кенде емес еді. Ел билеген хандар мен өз жерін қорғаған батырлар туралы толып жатқан жырларды, көрші елдердің, Шығыстың, түркі тектес туыстастардың әртүрлі қиссаларын бала Мұстафа естіп, жадында сақтап, оларды өмір бойы рухани азық етіп, саяси-әлеуметтік еркіндікке ерте тәрбиеленді. Патшалық Ресейдің отарлық саясатын күнде көріп отырған әкесі Шоқай мен ағасы Әлішауылда азын-аулақ қазақша сауатын ашқан Мұстафаны орысша білсе, ең болмаса өз құқығын өзі қорғар деген оймен орыс мектебіне ұсынды. Бұған орыс қоныс аударушылары мен орыс шенеуніктері Сыр еліне аты мәлім бидің екі рет үйлерін өз қажеттеріне тартып алса, ал егіліп біткен егістіктерін өзара бөліскен еді. Озбырлықтың көрінісін Мұстафа өз басынан да өткізген

болатын. Ташкенттегі гимназияны өте жақсы бітіргенде өзіне тиесілі алтын медальды генерал А. Самсоновтың орыс баласына жаздыруы ойы сергек, ары таза, туасы әділетті жанға аз әсер еткен жоқ. Сондай-ақ сол кездегі Түркістан өлкесінің бас қаласы – Ташкентке елден келге қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ және басқа да ұлт өкілдерінің түрлі өтініш-арыздарын шешуге қатысуы да орысша білетін Мұстафаның тәуелсіз санасын ерте оятты, ерте жетілдірді.

Болашақ саясаткердің азаттық көзқарасының келесі белесі оның Петербургтегі оқуы мен қызметі кезеңдерімен тікелей байланысты болды. Университетте ол ең алдымен терең білім алды, сонан соң жоғары оқу орындары, әсіресе, университеттер тікелей полицияның бақылауына болса да, студенттермен бірге саяси қозғалыстар ортасында болып, үкіметке қарсы шешімдер қабылдауға, демонстрацияларға қатысып, саяси бой көрсетулерге шығып отырды. Бірінші орыс революциясынан кейін орталық аудандарда құрылған саяси партиялар мен қозғалыстардың бағдарламалары, әсіресе зиялы қауымының революциялық-демократиялық және либералистік топтарының ықпалы ерекше рөл атқарды.

Мұстафа Шоқай танымында Ресей империясының орталығында тұратын, осында келіп кететін түркі тектес мұсылмандар қозғалысының серкелерімен кездесулер де әсерлі болды. Әсіресе, бар саналы ғұмырын татар халқының азаттығы үшін күреске арнаған Сұлтан Мирсаидұлы Ғалиевтің Кеңес Одағы Рим империясы, Араб халифаты, Шыңғыс хан, Темір мен Осман империялары сияқты ыдырап, тарих сахнасынан кетеді, оның орнына ұлттық мемлекеттер бой көтеруі табиғи нәрсе, әлемде бұл үдерістердітоқтата алатын күш жоқ деген ойлары тағылымды еді. Ал ұлтымыз үшін бірден-бір дұрыс жолды таңдаған Алаш ардақтыларының орны бөлек болды. 1905 жылдан бастап қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын басқарған, Мемлекеттік Думаның мүшесі болған, «Алаш» партиясының негізін қалаған, оның бағдарламасының авторларының бірі, кейін Алашорда үкіметіне басшылық жасаған Әлихан Бөкейханның рөлі айрықша болды. Оның сонау Ташкентгимназиясында оқып жүргенде жастарға «мұғажыр мәселесін» үйренуге кеңес бергенін, олар мұның түпкі мақсаты қазақ жерін этностық отарлау деген тұжырымға келуге мәжбүр болғандарын, содан қазақ мемлекеті үшін ең үрейлі қатердің қайдан келе жатқанын түсінгендерін Мұстафа Шоқайдың кейін еске алуы тегіннен-тегін емес еді. Олар, шынында да, қателескен жоқ болатын. Бұған патшалық Ресейдің отарлық саясатының, соның саяси жалғасындай болған кеңестік жүйенің зардаптарын ғасырлар тартқанымыздан мемлекеттік мәртебеге ие болғанына отыз жыл толса да, ұлттығымыздың ең басты көрсеткіші, тәуелсіздігіміздің негізгі коды - қазақ тілі жағдайының әлі күнге елеулі оңала алмай келе жатқанын айтсақ та жетіп жатыр.

Мұстафа Шоқайдың Бүкілодақтық мұсылмандар ұйымы жұмысына, түркі-мұсылман халықтары жиындарына қатысуы, Әлихан Бөкейханның тікелей көмегімен Мемлекеттік Думаның Мұсылман фракциясы

хатшылығына орналасуы азаттық тынысын кеңейте түсті. Бұл кезеңнің тағы бір мәнді жағы Орта Азия кіндігі - қазақтар, қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ және басқа түркі халықтары өкілдерінің басы қосылған Түркістан аймағында-ақ пайда болған Мұстафа санасындағы бостандық рухтың Ресейдің езгісіндегі басқа түркі халықтарын – Еділ, Қырым татарларын, Кавказ халықтарын, Орал башқұрттарын біріктіру қажеттігін түсінумен толығырақ болды.

Мұстафа Шоқайдың еркін ой-пікірінің алғашқы көріністерін бір топ студенттермен бірге 1913 жылы Орынборда шықпақшы болып жатқан «Қазақ» газетіне жолданған құттықтау хат пен патшаға жағымды діни ұйым құрғандарға қарсы шыққан үндеулерінен айқын байқауға болады. Хатта аса маңызды екі мәселе – бірі «мұңды жұртымыздың мұңдасып, бірінің хал-жайын бірі біліп тұруына жәрдемдесу» болса, екіншісі «өзіміздің қазақтың нағыз қара тілімен жазуды», тілдің тазалығын сақтауды арнайы сөз етілді. Ал үндеуде діннің тазалығы мәселе болып көтерілді. Шынтуайтына келгенде, студент Мұстафа ана тілді де, дәстүрлі дінді де, осымен байланысты қалыптасқан ділді де халықтың ұлттық болмысының маңызды факторлары, айқындаушы көрсеткіштері екенін ерте білген болатын.

Алаштың басқа жетекшілері сияқты Мұстафа Шоқай да тәуелсіздік идеясына тікелей, даңғыл жолмен келе қойған жоқ. 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық-демократиялық революцияның нәтижесінде патшалық монархияның тақтан түсуін Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы және М.Шоқайлар «Алаш ұлына» атты сүйінші хатта былайша қызу қолдаған еді: «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұ күн теңелдік. Қам көңілде қаяу арман қалған жоқ». Алайда көп ұзамай Мұстафа Шоқай 1917 жылғы революция ұлттық мемлекет құруымызға мүмкіндік береді деп үміттеніп, сеніп едік, бірақ үмітіміз бен сеніміміз ақталмады, алданып қалдық деп жазды. Өйткені 1917 жылдың 15 наурызынан 1917 жылдың 8 қарашасына дейін саяси сахнада болған Уақытша үкімет ұлттық мәселеге қатысты ешнәрсе шеше алмады, тек сөз, баспасөз бостандығы сияқты мәселелер көтерумен шектелді. Уақытша үкімет ұлттардың өзін-өзі басқаруын, автономияға бөлінуін мойындамады. Ал саяси сахнаға енді шыға бастаған сол кездегі социал-демократиялық партияның фракциясы ретінде большевиктер 1917 жылғы сәуірде Петербургте өткен конференцияда мынандай мәлімдеме жасаған болатын: «Ресейдің құрамына кіретін езілген халықтарға Ресей мемлекетінің құрамында қалу немесе дербес мемлекет болып бөлініп шығу мәселесін өздігінен шешуге хұқық берілуге тиіс...». Осы конференцияның қабылданған қарарындағы мәтінде: «Ресейдің құрамына кіретін барлық ұлттардың емін-еркін бөлінуге және дербес мемлекет құруға деген хұқы танылуы тиіс. Мұндай хұқты жоққа шығару және оны іс жүзінде жүзеге асыруға кепілдік беретін шаралар қолданбау -басып алу немесе жаулап алу саясатына барабар». Осыдан сәл кейін большевиктер Ресей мен Шығыстың мұсылман еңбекшілеріне жолдаған Үндеуінде былай деп жазды: «Уақытты өткізіп алмаңдар, ғасырлар бойы жерлеріңізді жаулап алып

келгендерді серпіп тастаңыздар! Ендігі жерде күлге айналған жерлеріңізді олардың тонауына жол бермендер! Тұрмыс-тіршіліктеріңізді Сіздер өздеріңіздің салт-дәстүрлеріңізге сай, өз қалауларыңызға орай құруға тиіссіздер!...» Мұндай уәде сөздерден кейін Алаш жетекшілері тағдырлы істерге кіріскен болатын. Алайда олар болашақ мемлекеттік құрылымдарды әсте Ресей империясынан бөлек қараған жоқ. Тіпті 1917 жылғы 21-інші қарашада “Қазақ” газетінде басылған “Алаш” партиясы программасының жобасында “Қазақ жүрген облыстардың бәрі бір байланып, өз тізгіні өзінде болып, Россия республикасының федерациялық бір ағзасы болуы” деп жазылған болатын. 1917 жылы 28 қарашада Қоқан қаласында өткен аймақ мұсылмандарының IV Төтенше съезінде жариялаған Түркістан автономиясы да, осы жылдың желтоқсан айында Бүкілқазақтардың екінші съезінде құрылған «Алашорда» аталған Алаш автономиясы да Ресей демократиялық республикасымен бірлікте қаралған еді. Алайда кеше ғана уәделерді үйіп төккен большевиктер 64 күн өмір сүрген Қоқан автономиясын қанды қырғынға ұшыратса, 1918 жылы саяси сахнаға шыққан Алашорда үкіметін 1920 жылы күшпен таратты.

Міне, әділеттілік пен еркіндікті бетке перде етіп билік басына келген большевиктер тізгін қолға тигеннен соң өздерінің шынайы табиғатын осылайтанытқан болатын. Сөйтіп, Мұстафа Шоқай сөзімен айтқанда, «қызыл сөздерге боялған» мұндай үгіт-насихаттың нәтижесі іс жүзінде «орыстың ұлттық рухына негізделген пролетариат диктатурасынан басқа ештеңе де болмай шықты...». Мұндай саяси сипаттағы жағдайлар Мұстафа Шоқайды тәуелсіздік идеясына еріксіз жетеледі.

Тәуелсіздік – азаттық шыңы

Тәуелсіздік туралы ой-тұжырымдарын Мұстафа Шоқай 20-сыншы жылдардың аяғына қарай толық айқындап, стратегиялық мақсатты нақты алға қойды. 1929 жылы жазылған «Біздің жол» атты мақаласында ол былай деп жазды: «Біз, Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды». Бұдан әрі басты мақсаттың түпкі нысанасын: «...Біздің мұратымыз – Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ. Сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады» деп айқындай түскен еді. Осыдан бір жыл кейін жазылған «Автономиядан – тәуелсіздікке» деген еңбегінде Мұстафа ұлттық тәуелсіздік ұғымын кеңірек түсіндіре келіп және тәуелсіздіктің «Қытай қорғаны» сияқты ешкімнен оқшаулап тастамайтынын және ешкімнің құқығына қарсы қойылмайтынын ескерте келіп: «Ұлттық тәуелсіздік - өз отанымызды, өз құқығымызды қанаушылардың езгісінен қорғау...» деп жазды. Мұстафа Шоқай сонымен бірге азаттық пен тәуелсіздікке бастайтын ең төте және ең қысқа жол – Түркістан ұлттық

майданының ішкі бірлігін барынша нығайту екенін атап көрсетіп, саяси күрестің тактикалық жолдарын былайша белгілей түскен еді: «Ұлттық еркіндік және азаттық жолы» атты еңбекте: «Бәрінен бұрын өз қатарымызды, түркістандық бірлігімізді күшейтейік. Түркістанның жұдырықтай жұмылған ұлттық бірлігін Ресейден айрылу үшін күресіп жатқан басқа халықтардың ұлттық майдандарымен тығыз үйлестіре отырып, орыс империализміне қарсы қуатты күш ұйымдастырып, бірге қимылдайық». Сөйтіп Мұстафа Шоқай орыс империализміне қарсы күресіп жатқан майдандастардың ұлтын, дінін, нәсілін, партиясын тергеп тексермеуді, алаламауды ұсынып, тек осындай жол ғана бізді ұлттық азаттыққа жеткізе алады деп атап көрсетті. Ал 1930 жылы жазылған «Көтерілістен – ұйымшылдыққа (*көтерілістен – ұйымға*)» деген мақаласында ол өзара байланысы жоқ жергілікті сипаттағы бой көтерулермен большевиктер тепкісінде жатқан атамекенді азат етуге болмайтынын ескерте отырып, күшті бір саяси ұйымға бірігуді және оның нақты міндеттерін алға тартты. Ондай әртарапта бытырап жүрген жас түркістандықтарды тәуелсіздік мұраттар жолындағы қасиетті күрес майданына топтастырудың бірден-бір жолы «Түркістан ұлттық бірлігі (ТҰБ)» ұйымыболды. Мұстафа Шоқай түсінігінше, бұдан басқа жолдардың барлығын алдамшы, тұйық саналды. Осылай Түркістан ұлттық майданын ұлт-азаттығы үшін күрес жүргізіп жатқан басқа халықтардың орталықтарымен тиімді үйлестіру қажеттігіне кейінгі еңбектерінде де қайта-қайта оралып отырды.

Мұстафа Шоқай азаттық жолын айқындап қана қойған жоқ, ұлттық күреске бел байлап кіріскен адамдар үшін аса қажетті қасиеттер қатарында белгіледі. Әсіресе биік ұлттық рух пен шынайы ұлтшылдыққа ерекше көңіл бөлді. Осы орайда: «Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкін бе? Тарих ондайды көрген жоқ та, білмейді де. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді», - деген ұлы тұлға өсиетін еске түсіре отырып, бір ойды арнайы айта кетсем артық көрмеңіздер. Ол -сан ғасыр ата-бабаларымыз күресіп, халқымыздың сан мыңдаған серкелері құрбан болып, қол жеткен «Тәуелсіздік» ұғымының мағынасына бүгінгі күні тереңдеп бара алмай отырғанымыз, тағдырдың осы басты сыйын жеткілікті қастерлей, қадірлей білмеуіміз, азат санамыздың толыққанды қалыптаспай отырғаны. Мен мұның барлығының негізгі себебін қазіргі ұлттық рухымыздың төмендігінен іздегім келеді. Ғасырлар отарлық пен қыспақта болу еңсемізді әлі көтертпей отыр десек, артық айта қоймаспыз.

Ұлттық рух шынайы ұлтшылдық үдерісінде қалыптасатынын жақсы білген Мұстафа Шоқай халқымыздың мәдени және рухани саладағы жетістіктерінің барлығы ұлтшылдық қозғалысқа тән деп санады. Түркістанда ұлттық өкіметтің үстемдігінен басқа ешбір күшті мойындамау негізіне құрылған ұлтшылдық идеясына «Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан. Жеңілмес ұлтшылдық» атты еңбегіндеол мынандай түсініктеме берген еді: «Ол (ұлтшылдық - Ә.Б.) – халқымыздың жаны мен

жүрегі. Ұлтымыз өмір сүрсе, ол да бірге өмір сүреді». Ал 1934 жылы жазылған «Большевиктердің «түрік достығы» деген мақаласында Мұстафа Шоқай большевиктер өздері негізінен теріске шығаратын «ұлтшылдық» ұғымын белгілі жағдайларда күрес құрал ретінде пайдаланудан бас тартпайтынын, олар еуропалықтарға қарсы қою үшін қытай ұлтшылдығын, ал Англияға қарсы үнді ұлтшылдығын танытынын атап көрсеткен болатын. Нағыз шынайы ұлтшыл күрескер халықтың ішіне іріткі салатын ру, ұлыстарға бөлінуден, рушылдық психологиядан өзін әркез алшақ ұстады, мұндай сипаттағы адамдарды ұлтымыздың ұлтшылдық идеясы мен мұраттарының жаулары деп есептеді.

Тәуелсіздік пен демократия егіз

Ұлттық тәуелсіздіктің бірден-бір жалынды жаршысы және тамаша ұлттық идеялардың иесі Мұстафа Шоқай 1930 және 1937 жылдары жазылған «Түркістан ақындарынан» және «Жауларымыз біздің қызметтеріміз туралы не айтады?» атты мақалаларында «Біз құл болып тұра алмаймыз. Біз ұлт азаттығымызды аламыз» және «Біз, әрине, өзіміздің атамекеніміз Түркістанды кеңестік Ресейден де, басқа Ресейден де біржола бөліп алуды мақсат етеміз. Бұл – біздің ұлттық мұратымыз, ұлттық арман-мүддеміз» деп жазған болатын. Осындай нақты мақсат, идея үшін бас тіккенұлы тұлғаның асқақ арманы өзін сағыныштан сарғайтқан атамекенінде жарты ғасырдан кейін орындалды

Тәуелсіздік жылдары қол жеткізген табыстарымыз аз емес. Ол туралы кем айтылып, аз жазылып жүрген жоқ. Әлемдік адамзат қауымдастығынан өз орнымызды ойып алдық. Ең үлкен жетістігіміз - кезінде ел ішіндегі бірлік пен ынтымақты нағыз тәуелсіздік пен азаттыққа апаратын және оны қорғай алатын төте жол деп ұғынған ұлы тұлға түсінігінің күнделікті шындығымызға айналып отырғаны. Дегенмен азат қоғамымыздың қазіргі даму үдерісі көрсетіп отырғанындай, үш жүз жылдай патшалық Ресейдің отарында және соның саяси жалғасындай болған кеңестік тоталитарлық жүйеде өмір сүрген алып аймақта түбегейлі конституциялық, саяси, демократиялық реформалар оп-оңай жүзеге асып жатқан жоқ. Қай жағынан алсақ та жаңаша һәм өзгеше мазмұндағы тәуелсіз мемлекет орнатудың оңай болмай отырғаны азын-аулақ сауатты адамға түсінікті болар. Жаңа қоғамдық институттар пайда болып, нарықтық қатынастар өмірге етене ене бастағанымен, тоталитарлық жүйеден демократиялық тәртіпке өту аса күрделі құбылыс екенін күнделікті өмір көрсетіп отыр. Сондықтан бүгінгі биіктен қарасақ, алдымызда шығар шыңымыз асқар, алар асуымыз асқақ.

Мұстафа Шоқайдың өз халқының тәуелсіздігі мен азаттығын, отаршылық тағдыр кешкен басқа да түрік тектес ұлттардың қамын ойлаған биік мүдделері мен өшпес идеяларын, осыған сәйкес бүгінгіміз бен ертеңіміз үшін өзекті деген мәселелерді түгел қамтып шығу мүмкін емес. Алдымызға ондай мақсат та қойып отырғанымыз жоқ. Дегенмен «Тәуелсіздік»

идеясының аса күрделі де сан салалы мағыналарға ие екенін назарға алып, бұл үшін не істеу керек деген мәселелер төңірегіндегі бірер ойымызды ортаға сала кетсек дейміз.

Бүгін осы бір қасиетті ұғым бәріміздің жиі айтатын сөзімізге айналды. Алайда осы аса зор саяси ұғымның мәнін толық түсіне алдық па? Осыны баянды, тұғырлы ету әлдеқайда қиын, әлдеқайда күрделі мәселе екенін терең ұғындық па? Рас, кеше бар тағдырымызды Мәскеу шешті. Қазір қоғамдық өмірдің барлық саласында өз тізгініміз өз қолымызда. Әрине, әлемдік адамзат қауымдастығы ортасында өмір сүріп отырып, толық тәуелсіздікті армандау ретсіз болар. Ендігі мәселе осы құдіретті де қасиетті тәуелсіздік ұғымының саяси қыр-сырын айқындай білуде дер едік. Менің түсінігімде тәуелсіздік ұғымы ұлттың рухымен, саяси санамен, қоғамдағы демократиялық үдеріспен, құқықтық сауаттылықпен т.б. ұғымдармен тікелей тағдырлас, бағыттас тұтастықта.

Мұстафа Шоқай ойынша, ұлттық тәуелсіздік – қоғамдағы демократиялық принциптердің орнығуы мен халықтың рухани жаңаруының іргетасы болса, демократия мен рухани жаңару – елдің саяси және экономикалық тәуелсіздігін баянды етудің басты құралы. Ал қоғамдағы демократиялық үдерістердің саяси барометрі – сайлау екені белгілі. Кешегі кеңестік кезеңде сайлау тағдыры халықтың қолында болмады, биліктің монополиясы болды. Осыдан біз әлі көп ұзап кете қойған жоқпыз. Тәуелсіздік жылдары өтіп жатқан үлкенді-кішілі сайлауларға қатысты халық арасындағы әртүрлі пікірлер негізсіз емес. Кешеғана өткен Президент сайлауы туралы да түрлі ойлар бұқаралық ақпарат құралдарында кем жазылған жоқ. Тәуелсіздік - әділетті заңға сүйенген ашық қоғам екеніне жете мән бермеуден бүгінгі кейбір қазіргі қоғам үшін артық құқықтық нормалар жұртшылықтың азаматтық азаттығын шектеп, әлдеқалай митингілер мен демонстрацияға шыққандарды тіпті күн көріс көздерінен айырып, жұмыстан босаттырып жатыр. Сондай-ақ тәуелсіздік пен демократия егіз түсінік екенін ескеріп, «халық» деген қасиетті ұғымға қоғамда жаңа көзқарас қалыптастырып жатсақ тек ұтар едік.

Тәуелсіздіктің, ұлттық еркіндік пен дамудың алғышарты ретінде ұлттық мемлекет құрудың қажеттігіне кезінде Мұстафа Шоқай да қайта-қайта оралған болатын. Алайда егемендіктің елең-алаңындағы Қазақстан Республикасының алғашқы құжаттарында ұлттық мемлекеттікті сақтау, қорғау және нығайту жөнінде шаралар қолданады деген біздің бүгінгіміз үшін де, келешекке де қажет аса маңызды қағиданың көп ұзамай ұмыт болғаны өкінішті.-ақ. Мемлекеттің ұлттық сипаты айқындалмай, мемлекет құрушы ұлттың мүддесі шешілмейтінін, тәуелсіз мұраттар жүзеге аспайтынын, елдегі басқа халықтың мәселелері де ойымыздағыдай тиісті нәтиже бере қоймайтынын күнделікті өмір көрсетіп отыр. Сол себепті кешегі кеңестік кездегіден саяси мазмұны да, әлеуметтік әлеуеті де басқа құрып жатқан мемлекетіміздің ұлттық сипатының басым болуы мен осыған байланысты ұлттық мүдделерге басымырақ көңіл бөлу алда да айрықша

қажеттілік. Әлемдік және қоғамдағы барлық этнос өкілдерінің мәдени үлестерімен байыған ұлттық құндылықтардың үстемдігі болып танылатын ұлттық мемлекет деген ұғымды ең бірінші ұлттық тілдің еркіндігі деп түсіну үшін мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілінің қоғамдағы барлық этнос өкілдеріне ортақ болуы, оның шын мәнісінде ұлтаралық қатынас тіліне айналуы керек. Былайынша айтқанда, ұлттық тіл ұлттық мемлекеттің ең басты рухани көрсеткіші екенін терең түсінсек екен.

1991 жылы мамыр айында «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген «Мұстафа Шоқай... ол кім?» деген көлемді мақаласында үлкен мемлекеттік қайраткер, ұлт мұратын аса биік ұстаған тамаша жазушы Әнуар Әлімжанов былай деген еді: «Ұлылық дегеніміз – ұлы құлдық дейтін сөз бар. Ол (Мұстафа Шоқай – Ә.Б.) халықтардың егемендігі, теңдігі туралы өз мұратының құлы болған адам, осы мұраты жолында хас батырларша қайтпай, қайысай қызмет еткен адам...». Міне, осындай асқақ да қайсар тұлғаның артында қалған телегей-теңіз мол мұрасы әлі де зерттей, игере түсуді қажет етеді, өйткені ол жер бетінде қазақ барда мәңгі өлмейтін, саяси сипаты жағынан да, әлеуметтік әлеуеті жағынан да, экономикалық тұрпаты жағынан да жаңадан құрылып жатқан Қазақстанымыздың бүгінін байытып, келешегін кемелдендіре түсірері сөзсіз.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ СЕНІМДІ СЕРІГІ

Аққали Ахмет

тарих ғылымдарының докторы.,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің

қауым.профессоры

Өткен тарихымызда қазақ мемлекеттілігінің даму мақсатын тұжырымдап берген, туған халқына қызмет көрсетудің жарқын үлгісін көрсеткен қайраткерлердің бірі Мұстафа Шоқай (1890-1941 жж.) болатын. Келесі жылы М.Шоқайдың туғанына 130 жыл толады. М.Шоқай өз кезегінде қызметтес, мүдделес болған тарихи тұлғаларға жеке басының мүддесі, қарым-қатынасы тұрғысынан қарамады. Ұлт қайраткеріне адам тағдырына аса жауапкершілікпен қарау тән болды. Сондықтан Алаш зияларының өткен өмірі мен халқына қалтықсыз атқарған қызметін бағалап, байыптауымыз бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі де бірегейі. XX ғасырдың басында қазақ интеллигенциясы бұған дейін болмаған қарқынмен өркендеп, өсті, кейін олар ұлттық ояну кезеңіндегі сан-салалы қызметтерінде ел мен халық мүддесіне айтарлықтай үлес қосты.

Осы тұрғыда біршама іс атқарған бірегей тұлғалардың бірі, Мұстафа Шоқайдың сенімді серігі – Ескендір Исаұлы Көпжасаров. Алаш қозғалысы тарихында Е.И.Көпжасаров Алаш милициясының офицері, Ойылдағы юнкерлер мектебінің командирі һәм Батыс Алашорда әскери далалық

сотының төрағасы ретінде өзіндік орны бар тұлға. Бірақ, осы кезге дейін оның қайраткерлік орнын белгілейтін қомақты еңбек жазылған жоқ. Жазылғандар болса, оның Алаш партиясына қатысты өмірбаяндық кейбір іздері ғана, не шолу түріндегі шағын жазбалар.

Ендеше Ескендір Көпжасаров деген кім, қандай істерімен ел есінде қалды?

Журналист-өлкетанушы Б.Ажниязов Ақтөбе Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті облыстық басқармасының №3084 қылмыстық ісі дерегі бойынша Е.Көпжасаровтың архивтік құжаттары бойынша Ақтөбе облысы, Қобда ауданының №2 ауылында 1884 жылы дүниеге келгендігін жазады. Сонымен бірге, ол келтірген дерек бойынша, яғни Е.Көпжасаровтың өз қолымен толтырған өмірбаянында туған жылын 1885 жылы деп көрсеткен.

Ал, әкесі Иса Көпжасарұлы ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақтың көрнекті саяси қайраткерлерінің бірі, Санкт-Петербург Императорлық әскери-медициналық академиясын бітірген, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің мүшесі, қаржы министрі болды. Оның азамат соғысы жылдары Краснодар өлкесінде ақ гвардияшылар әскери бөлімдерінің лазаретінде әскери дәрігер болып қызмет атқарғаны туралы дерек Қазақстан Республикасы Президенті архиві қорындағы құжаттарда сақталған. Иса Көпжасарұлы 1920 жылы 70-ке қараған шағында қайтыс болған.

Кейбір деректер бойынша, Ескендір Исаұлы Санкт-Петербург университетінде білім алған. Қазан төңкерісіне дейін білімді заңгер ретінде болыстық сайлаулар мен әлеуметтік-саяси талас-тартыстар кезінде екі жақты бітімге келтіруші ара ағайын ретінде қатысып, іс-қағаздарын жүргізген.

Дүрбелеңмен басталған ХХ ғасыр қазақ халқының басына қанқұйлы, қайғылы қасіреттерді ала келді. Сол ХХ ғасырдың бас кезі бүкіл қазақ елі, қазақ қоғамы үшін түрлі саяси, азаматтық бағыттардың өзара қақтығысы мен күреске толы кезең болды. Елдегі саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық ой-пікірлердің қалыптасып, ұлттық сана-сезімінің өрлеуіне мүмкіндік туып және ояну дәуіріне жол ашылғаны белгілі. Патшалы Ресейдегі ақпан айындағы төңкеріс бүкіл империя аймағын дүр сілкіндіріп, өз қоластындағы ұлттардың сана сезіміне тың серпіліс берді. Осы тұста қазақ ұлтының алдыңғы қатарлы оқыған зиялылары, Алаш партиясы өкілдерінің басты ұстанған идеясы қазақ елінің тәуелсіздігі болатын. 1917 жылғы Ақпан төңкерісі кезінде «Бостандық», «Азаттық», «Теңдік» сөздері асқақтай самғап қазақ даласына да жеткені мәлім. Ақпан төңкерісінен кейін халқымыздың біртуар ұлдары бас болып ұлтының басқа жұртпен терезесі тең, тәуелсіз мемлекет болуын алдарына мақсат-мүдде етіп қойып, өмірлерін өлімге тікті. Алаш Орда тарихы мен оның көрнекті қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметтері кеңестік кезеңде бір жақты идеология сарынында жазылып, қара күйе жағылғаны да белгілі. Солардың қатарына Ескендір Көпжасаровты да толық жатқызуға болады.

Е.И.Көпжасаров өмір деректеріндегі басты назар аударатын жайт, оның ұлт-азаттық қозғалыс көсемдерінің бірі Мұстафа Шоқайдың Түркістан

мұхтариаты Уақытша үкіметі кезеңіндегі қызметінде көмекшісі болғандығы. Бұл туралы тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан тарихы шетелдік тарихнамасын зерттеудің негізін қалаушы, шоқайтанушы К.Л.Есмағамбетов «М.Шоқайдың эписторьярлық мұрасы туралы» алғысөзінде «М.Шоқайдың жеке мұрағаттық қорындағы құжаттардың ішінен Ескендір (Искандер) деген азаматтың 1936 жылдың 26 ақпанында жазған хаты ерекше назар аударады», - деп жазған болатын [1, 19 б.]. Кітапта аталған хаттың жазылған жылы техникалық не баспадан кеткен қате болуы керек, негізінде хат 1930 жылдың 26 ақпан күні жазылған. Себебі Б.Ажниязов келтірген архив деректері бойынша Е.Көпжасаров 1933 жылы 2 қаңтарында қайтыс болған. Сондықтан да Е.Көпжасаровтың М.Шоқайға 1936 жылы хат жазуының мүмкін еместігі басы ашық мәселе. Кітапты құрастырушы, белгілі архивист Ғазиза Исаханның Ескендір Көпжасаровтың М.Шоқайға жазған хат жиегінде «9.4.30» деп алынған уақыты көрсетілген деген ескертуі де бар [1, 180 б.] Сонымен бірге Көшім Лекерұлының М.Шоқай туралы іргелі зерттеу еңбегінде хаттың 26 ақпан 1930 жылы жазылғандығын және хаттың мазмұнына қысқаша тоқталады [2, 239-240 б.б.]. Сондай-ақ Ескендір түркістандық зиялылардың бірі ретінде М.Шоқаймен қатар саяси күреске араласқан сияқты деген пікір білдіреді. Жазылған хаттан шығатын қорытынды шетелде жүрген М.Шоқайдың елмен байланысының бір бағыты осы Ескендір Көпжасаров арқылы жүзеге асырылғандығы. Сонымен бірге Ескендірдің М.Шоқайдың сенімді серігі ретінде атаған В.А.Чайкин* Мәскеуден 1922 жылдың 22 наурыз күні М.Шоқайға жазған хатында Ескендір де Түркістандағы достарының қатарында аталады. В.А.Чайкин хатында «Түркістандағы достарыңыз бен таныстарыңыз түгелге дерлік бұған қарсы, сонда жүрген Жанша, Ескендір де және т.б., Оразаев та қызмет істеп жүр (Түркістан Халық комиссариаты комиссиясының мүшесі), жағдайға риза емес, бірақ олардың қарсылығының жөні бар», - деп жазды [1, 61 б.].

Ғалым-тарихшы К.Есмағамбетовтың деректері бойынша Е.Көпжасаровқа қатысты дерек ОГПУ-дың Шығыс бөлімінің тыңшысы «алашордашы», Түркістан автономиясы кезінде М.Шоқайдың сенімді серігі болған Ескендір Көпжасаровтың жақын арада Грузиядан оралғанын хабарлаған. Тыңшы тарапынан келіп түскен тағы да бір астыртын мәлімет бойынша М.Шоқай Түркістан Әлеуметтік қамсыздандыру Халық Комиссариатының қызметкері Е.Көпжасаровпен хабарласып тұратындығы қаперге берілген. Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқармасы (ОГПУ) тыңшысының мағлұматы негізінде М.Шоқайдың көмекшісі Ташкентте қызметте жүрген Ж.Досмұхамедов, Х.Досмұхамедов, Ғ.Бірімжанов секілді қазақ зиялыларымен араласып тұрғандығын аңғаруға болатындығы.

Сонымен, Е.Көпжасаровтың 1930 жылдың 26 ақпанында М.Шоқайға Ташкенттен жазған құпия хатын толық мазмұнда беруді жөн көрдік:

«Аса құрметті Мұстафа ағай! Қазіргі жағдай әрбір тұрандыққа лайықты жұмыс істеу тұрмақ, біреумен өз ойларын бөлісуге де, ақылдасуға да мүмкіндік бермейді. Қандай жағдайда да қажет жұмысты жүргізудің жолын

білетін бөлімдер бар екенін біз көптеген астыртын ұйымдар мен үйірмелердің тәжірибесін білеміз. Қазір бізде мүмкіндіктер тіпті азайған секілді. Ауғанстаннан өз отанына Ташкент арқылы бара жатқан герман-ауған сауда К^о-да бірге қызметтес болған бір неміс арқылы хат жазып жіберудің сәтті келіп отыр.

Өзім туралы екі ауыз сөз айтайын: менің өз үйірмемізден қол үзгеніме көп жыл болды, Сіздің Түркістанға деген шексіз махаббатыңызды және оның азаттығы үшін құрбандыққа да баратыныңызды білемін. Осыншыма жылдан кейін мен Сізбен қайтіп, қалай байланыс жасаудың ретін таба алмай жүрмін. Сізден мен туралы ескеруіңізді өтінемін. Жан-жағымызда орашолақтар мен оралымсыздар толып жүргендіктен, бұл жерде дұрыс ойлайтын адамдарға жұмыс жетерлік.

Большевиктер осыларды ескере отырып, жергілікті зиялыларды жұмыстан басқа жаққа бұрып, олардың орнына келімсек элементтерді тартуда.

Бізде соңғы уақыттары Орта Азия бойынша мұсылман зиялыларын жаппай қамауға алу жүріп жатыр. 600-ге жуық адам, ал Ташкентте 1000-ға жуығы қамалды. Түрмеден жақында шығып, айдаудан оралғандықтан, өзімнің тұрмыс жағдайымды түзеу әлегімен айналада болып жатқан оқиғалардың бүге-шігесін біле бермеймін. Біздің қазіргі жағдайымызда қандай да бір беделді үйірме өмір сүре алады деп ойламаймын. Себебі, сол үйірмелердің нұсқауы бойынша жергілікті халық бар мүмкіндіктерінше өз мүдделерін қорғап қалушы еді. Қазір оған мүмкіндік те жоқ.

Шаруашылықтағы болып жатқан қиыншылықтар мен Қытай шекарасындағы шиеленісулерге байланысты үкімет алдын-ала шаралар қабылдады.

Басқа жердегідей, бұл жерде де ұлттық бағыттағы осы қозғалысты «басмашылық» деп атауға дағдыланған. Осы күзде ташкенттік наубайшы Құр-Джурай жинаған саны 25 адамға жуық шағын топ Искент ауданында қарсылық жасады. Дегенмен, ол жаққа қаладан атты әскер жіберіліп, шағын топ талқандалды. Он адам қаза болып, қалғандары тауға қашып кетті. Бұдан кейін барлығына белгілі жағдай: қышлақтың халқы зардап шекті. Олар кімнің үйіне тоқтады, солардың бәрі дерлік қамауға алынды. Құр-Джурай – Тиляд ауданынан шыққан, 1920 жылы өз отрядымен өкіметке берілген құрбашы, ол соңғы уақытқа дейін ескі Ташкентте бейбіт еңбекпен айналысты, нан пісірушілер артелінде төраға болды және оның ескі қалада ұзақ уақыт болуына қарағанда, оны осындай іске итермелеген астыртын ұлттық ұйымдар ма деп те ойлаймын. Бидайдың бағасы базарда 7-8 сом, ал мақтаны диқандардан 3 сом 20 тиыннан 5 сомға дейінгі бағамен қабылдайды, сондықтан да диқандардың сатып алу мүмкіндіктері туралы Өзіңіз ойлай беріңіз.

Мұнда «Правда Востока» мен оның өзбек тіліне аудармасы «Шарк-Хақиқаты» сияқты күнделікті газеттерден басқа, қызметтен кеткен кеңес қызметкерлерінен жоғары ешкімді сынап алмайтын және жоғарыдағылардың

кемшіліктерін сынауға шамасы жетпейтін «Муштум» атты апталық журнал шығарылады.

Дегенмен, мерзімді басылымдардың ішінде ай сайын шығатын «Бюллетень прессы Среднего Востока» журналы кешігіп болса да, Персиядағы, Түркиядағы, Арабстандағы, Үндістандағы және Ауғанстандағы маңызды оқиғаларды баяндайды.

Сізге жеке басылымдар жаңалығынан хабарлайтыным: Қазақстанға инженер Тынышбаев көшіп келді, егерде оның «жол инженері» деген мамандығы болмағанда, ол қайткенде де, қызметтен шеттетілетін еді. Хүсейн Ибрагимов те Қазақстанда, «ұзынқұлақтан» естуімізше, астыртын адвокатурамен айналысатын көрінеді, Ташпулат Нарботабеков Файзулланың* заңгер-кеңесшісі болып қызмет етеді, ол 1925 жылы БКП (б) партиясына өтпекші болған, ол үшін Файзулланың өзі кепілдік берген, бірақ одан ештеңе шықпады.

Біздің қалған ескі мұсылмен зиялыларымыз бұрынғыдай бейсаясаттық әдетімен әр түрлі мемлекеттік және кооперативтік мекемелерде техникалық қызметкерлердің жұмысын атқарып, тиісті жалақысын алып, өз жағдайының сәттілігіне ризашылықпен жүре береді. Қоғамдық жауыздық жөнінде ешқандай да түсінігі жоқ және қатардағы мешандарша өмір сүреді. Менің мекен-жайымды Сіз Лейпцигтегі [Торрекадероден] білуіңізге болады.

Ескендір» [1, 180-182 б.б.].

Жазылған хатта Е.Көпжасаровтың біртуар тұлға Мұстафа Шоқайды жақсы танитындығы, аса құрметтейтіндігі сезіледі. Ескендір Көпжасарұлы хатының басында-ақ елдегі саяси ахуалға дәлме-дәл баға береді. Ол саяси сауаты мол, қазақ зиялыларымен қарым-қатынаста болған, әрі елде болып жатқан әкімшілдік-әміршілдік жүйедегі оқиғаларға өзіндік көзқарасы бар тұлға ретінде байқалады. Өкініштісі, Е.Көпжасаров қуғын-сүргінге ұшырап, айдаудан оралып, туған жеріне келген кезінде шолақ белсенділер артынан қайтадан жарық күнде «шам» алып түсіп, 1930 жылдың 22 қыркүйегінде оған РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10 бабымен қылмыстық іс қозғалып, концлагерге 5 жылға қамауға алынып, ақыры Алматы түрмесінде бар болғаны 48 жасында қайтыс болды.

Алаш қайраткерлерінің саяси-қоғамдық қызметтерінен тағылым алу біздің тарихи дамуымыздың басты құндылықтарының бірі. Тарихтан өткен ата-бабаларымыздың өмірі мен ісіне қайтадан байыптап қарап, олардың жеңістерін бағалап, жеңілістерінен сабақ алуға міндеттейді.

Тарихта із қалдырған қайраткерлерді танып білу әрбір қоғамның рухани деңгейінің көрінісі. Бүгінгі мына жаһандану заманында өз тарихымен тәрбиелеу ғана келер ұрпақтың рухын көтеру болса керек.

*Файзулла Ходжаев (1896-1938) – жас бұқарлықтар париясы Орталық комитетінің, Бұхара ревкомының мүшесі. 1920-1924 жылдары Бұхар Халық

Кеңес Республикасы наzirлерiнiң төрағасы. 1938 ж. Москвада ату жазасына кесiлдi.

**Вадим Афанасьевич Чайкин (1886-1941) – Социалист-революционерлер (эсер) партиясы Орталық Комитетiнiң мүшесi, Бүкiлресейлiк Құрылтай жиналысы депутаттығына кандидат, Уақытша үкiметтiң Түркістан комитетiнiң мүшесi. Бірінші Жалпықазақ съезiнiң жұмысына қатысты. 1923-1933 жылдары айдауда болып, 1938 жылы қуғын-сүргiнге ұшыраған.*

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық / Жауапты редактор, алғысөз бен түсiндiрмелер авторы – К.Л.Есмағамбетов, Құрастырушы: Ғ.Т.Исахан. – Алматы: «СаҒа» баспасы, 2006. 1-том. – 424 бет.
- 2 Есмағамбетов К. Әлем таныған тұлға (М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 504 бет. + 28 бет жапсырма.

ЖАҒАНДАСУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ М. ШОҚАЙ ИДЕЯЛАРЫ ЖАҒҒЫРУЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Тастанбек Сәтбай

*тарих ғылымдарының докторы,
Қорқыт ата атындағы ҚМУ қ. профессоры*

М. Ганди ХХ ғасырды «ұлтшылдық ғасыры» деп атаған екен. Біз тұжырымды мазмұндық жағынан күшейтіп, сондай-ақ «шовинизм ғасыры», тұтастай алғанда өз ұлтын бүкiл әлемге қарсы қойған «агрессивті ұлтшылдық ғасыры» деп нақтылаған болар едік. Сонда ғана тұжырым аясы кеңіп, ауқымдала, ірілене түспек. Астам державалардың ұлттық эгоизмі мен ұлттық центризмi ғасырдың I жартысында адамзатты екі дүниежүзілік апатқа ұрындырды... Осындай жағдайда Шоқайдың «ұлтшыл» болмауы мүмкін емес еді. Оның «ұлтшылдығы» өз халқын ғана емес, түркі әлемін сақтап қалуға бағытталған «қорғаныстық ұлтшылдық». Ол бір жағынан Ресей шовинизмімен күрессе, екінші жағынан ментальді тұрғыдан алғанда рулық-тайпалық сатыда болған өз халқының қоғамдық санасын ұлттық деңгейге көтеру жолында қызмет етті. Бұл тек М.Шоқайдың емес жаңа тұрпатты қазақ зиялыларының басындағы жағдай-тын және саяси мінезді талап ететін. М. Шоқай оны көрсетті де. 1916 жылғы Торғай қазақтарының патша билігіне қарсы күресі рулық-тайпалық шеңберден шыға алмады. – «Бұл тұста халық арасына «төңкерістен соң, орыс мұғажырлары Ресейіне қайтатын көрінеді» деген қауесет сөз тараған. Осыдан келіп орыстардан қалатын жерді бөлу туралы мәселенің төбесі көріне бастады. Тірі жүрген аюдың терісі үшін

арғын-қыпшақ таласқа түсті. Әбдіғаппар хан мен Аманкелді қыпшақтар жағын алып, арғындарға тізесін батырды. Рушылдыққа ешқашан бой ұрмаған Ахмет Байтұрсын мен Мирякуб Дулатқа, қыпшақтар арғындардың басшылары деп қарай бастады... » - дейді М.Шоқай. – «Әбдіғаппар мен Аманкелдінің рушылдық дерті әбден асқынғаны сондай, 1917 жылғы Орынборда болған жалпы қазақ құрылтайынан соң және 1918 жылдың жазында Торғай даласын аралап жүрген кезімде маған да жақын кісілерін жіберіп, менің қыпшық руынан екенімді есіме салып , төреден шыққан Әлихан Бөкейхан мен арғыннан Ахмет, Мирякубтарға қарсы күресте «бізге саяси жетекші болыңыз» деп өтініш жасады. Мен, әрине, олардың ұсынысынан бас тарттым. Өйткені мен Түркістандағы түрік адамы үшін, әсіресе Түркістанның ұлт-азаттық туын көтерген адам үшін арғын, қыпшақты былай қойып , тіпті , өзбек , қазақ , түркімен болып бөлінудің өзі Түркістан түріктерін бөлшектеп, өлімге бастайтын жол екенін жақсы білетін едім...» [1.81-82] . Ізін суытпай ел ағаларына жауап хат-сәлемдемесінде М. Шоқай өз позициясын нақтылай түседі. – «Ағалар, қыпшақ деген ұлт болмайды, қазақ деген ұлт бар. Егер әрқайсымыз бөлініп, қыпшақтың көсемі, арғынның көсемі, үйсіннің көсемі болып жатсақ, біздің халық азады»

М. Шоқайдың «түркі адамы үшін», «түркістан түріктері» деген біріктіруші баса көрсетулерінен, оның геосаяси тұрғыдан алғанда, аймақтың болашағын «Түркістан ұлты» тұрғысынан елестететіндігін аңдау қиын емес. «Для нас туркестанских туок наше единство, единство турецкой нации это все. Это не только политическая программа ближайщих лет, но и та основа, на которой мы - туркестанцы строим все наше будущее, всю национально-государственную жизнь нашего народа. И это будет!»- дей келе М.Шоқай , ойын әрі қарай былай жалғастырады.- «мы называем настоящим врагом национальной идеи Туркестана, кто на заре нашего национального пробуждения производит деления туркестанцев на племенные группы. Вне национального объединения всех казахов , узбеков, киргизов, туркмен нет и не может быть будущего Туркестана » [2.266]. Сондықтан 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейінгі «орыс демократтары» мен кеңестік билік оған түркі фундаменталисі деп қарап «жау» көрді , өздеріне қарсы қойып «жау» тауып алды. Большевиктік билік М.Шоқай көзқарастарының гуманистік астарын түсінбеді, ең жаманы түсінгісі де келмеді. М.Шоқай өзінің «түркістандық фундаментализмін» басқа халықтарға қарсы қойған жоқ. Тіпті алғашында, Ресей карамағындағы ұлттық-территориялық автономия үшін күресті де. «Жалпы адамгершілік және философиялық тұрғыдан алғанда жақсы халық, жаман халық деген ұғым жоқ, болмайды да» дейді ол. Дей тұрсақта, тіпті қазіргі тәуелсіз Қазақстан зерттеушілерінің қайсыбіреулері де, М.Шоқай мұраларын қабылдағанда пантүркішіл ретінде қабылдауға пейілді. Өйткені ұран жақсы. Алайда, М.Шоқай «пантүркішілдігін», «мұсылманшылдығын» абсолюттендіруге болмайды. Оны М. Шоқайдың өзі де 1924 жылы «Вольный Горец» журналында жарияланған « «Пантюркизм» и «панисламизм» в Средней Азии» атты мақаласында атап өтеді – «... автор этих строк... не

причисляет себя ни к панисламистам, ни к пантюркистам. И это обстоятельство ни в какой мере не мешает ему констатировать непреложный факт внутреннюю духовную связь мусульманских народов» [3.4146]. Сондай-ақ 1942 жылдың 8 ақпанында М.Шоқай қаза болуының 1-жылдығына орай Парижде ұйымдастырылған естелік іс-шарада сөйлеген сөзінде Украинаның бұрынғы сыртқы істер министрі, профессор А.Я.Шульгин «Мұстафа кім еді?» деген сұраққа – «С одной стороны это был настоящий мусульманин, человек степей Туркестана, умевший воплотить в себе лучшие стороны Востока, а с другой стороны это был человек, который благодаря своей исключительной способности проникся глубоко русской культурой и через нее смог понять и ассимилировать в себе цивилизацию запада» [4.77]

М.Шоқайды әртүрлі тұжырымдамалардағы ағымдар мен «измдердің» - пантүркішілдік, панисламшылдық, «әсіре патриоттар» - өз жағына тартуға ұмтылушылығы заңды және оған автор да бай мүмкіншіліктер береді. Екінші жағынан олардың барлығы бос әурешілік. Өйткені Мұстафа біздің зерделеуімізше, олардың барлығынан жоғары- жалпыадамзаттық деңгейде тұр. В.И. Лениннің белгілі сөздерінің өңін айналдырсақ, Мұстафа Шоқай ілімі догма емес, іске басшылық. ХХІ ғасыр мен жаһандану жағдаяттарында да, оның ілімдері мен дүниетанымы түркі халықтары үшін өзектілігін жойған жоқ. Біздің ойымызша, Көшім Есмағанбетов пен Әбдіжәлел Бәкір, Әбдіуақап Қара мен Әмірхан Бәкіровтердің іргетасты еңбектерінен кейін Мұстафатанудың жаңа кезеңі басталуы керек.

ХХ ғасырдың басындағы геосаяси жағдай мен Түркі халықтарының жағдайы оны «фундаменталист» еткенін де жасыруға болмайды. Түркі халықтарының бір бөлігі Қытайдың, үлкен бөлігі Ресей қол астында болған жағдайында оның «фундаменталист» болмауы да мүмкін емес еді. Соған қарамастан, ол кез келген фундаментализмді саяси құралдармен жүзеге асырудың күрделілігін сол уақытта сезінді. Уақыт көрсеткендей, оның күмәні негізді болып шықты. Айталық, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін «социалистік жүйе» елдері дейтін құрылып, ол славян елдерін біріктірді. Панславизм салтанат құрғандай еді. Алайда панславизм өміршең бола алмады, керісінше жанжал ошақтары пайда болды. Ол ол ма, этникалық біртұтас араб елдері мен халықтары да біріге алмай отыр. Осындай жағдайда түркі халықтары жақындасуының алғышарты, іргетасы мәдени-рухани жақындасу жолы болуы тиіс, онсыз саяси одақ бекем бола алмайды. Біз саяси одақ қашан құрылады екен деп, қарап отыра бермеуіміз керек. Өткеннің тарихи үлгілері мен дәстүрлері де жоқ емес. Біздің ойымызша, бұрынғы кеңес-түрік республикалары халықтарының ментальді жақындасуын лингвистикалық жаңғыртудан бастау керек.

Тілтану мен әдебиет тарихшыларының айтуынша, Балқы базар, Шораяқтың Омары, тіпті Тұрмағанбет тұсында, яғни бұдан 120-150 жыл бұрын қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ әдеби тілдерінің жақын болғаны сондай, олар бір-бірінің әдеби жазба мұраларын еркін оқи білген. Түркі

фундаментализмінен сескенген кеңес билігі әуелі түркітанушы ғалымдарды қуғын-сүргінге ұшыратып, «жуасытылған» түркітанушыларды түркі тілдерінің ортақ ұқсас үндестігінен гөрі, айырмашылық, ерекшеліктерін бадырайтып, ұлғайтуға пәрмен берілді. Осы мақсатта алфавиттер өзгертілді, өзбек тіліндегі жуан дауысты дыбыстар алынып тасталды, қазақ тілінің дыбыс үндестігі заңдылығы бұзылды, қарақалпақ тілі – өзбек, түрікпен тілдеріне жақындатылды т.б. Сөйтіп бас-аяғы 60-70 жыл ішінде бұл халықтар бір-бірінің әдеби мұраларын түпнұсқада оқи алмайтын дәрежеге жеткені сондай, қырғыз тіліндегі әдеби туындылар қазақ тіліне орыс тілі арқылы тәржімаланатын болды. Осылайша антисемитизмнен кем түспейтін антитюркизм саясаты мемлекеттік тұрғыда жасырын жүргізілді. М. Шоқай идеяларын қайта жаңғырту, рухани жаңару дегеніміз – ең бірінші кезекте түркі тілдерінің арасындағы үзілген байланыстарды қайта қалпына келтіру, түркі диалектілерінің арасын қайта жақындастыру арқылы толыққанды суперэтнос – түркістан ұлтын қалыптастырудың ірге тасын қалауды, сөйтіп адам баласының адамзатқа айналуынан бұрын түркістан ұлтын құруды білдірсе керек. Бұл орайда, лингвистикалық жаңғыртулар өзара кірігудің өзегі болуға тиіс. Оған түркі республикалары халықтарының биліктері мен қоғамдарының батыл саяси жігері жеткені абзал.

Лингвистикалық жаңару дегеніміз – қазіргі барлық түркі тілдерін қайта жақындастыру, бір-біріне батыл өзара кіріктіру, қажет болған жағдайда саяси құралдардан да аянбау дегенді білдіреді. Қазіргі таңда қазақ тілі мамандары мен тіл саясаты комитеті халықаралық терминдердің қазақша баламасын ойлап табумен әуре. Қалған түркі республикаларында да орнықтылық жоқ. Айталық, тәуелсіздік жылдары өзбек, татар түркілерінде «райс» баламасы бола тұра «төраға» сөзі ойлап табылды. Велосипедті қайта ойлап таппай ақ, сол сөзді қазақ тіліне кіріктіре салуға болатын еді ғой. Қырғыздар қазақ тілінде «аудан», «отан» баламасы болса да «район», «родина» сөздерінен айырылғысы келмейді. Мұндай мысалдарды өзбек, түркімендерден де көптеп кездестіруге болады.

Отбасылық тұрмыстық мәдениет – кез-келген мәдениеттің іргетасты құрамдасы. Отбасылық тұрмыстық мәдениеттің қайнарлары – құда түсу, қыз берісіп-алысу арқылы туыстасу, жақындасу. Ежелгі және орта ғасырларда саяси одақтасу құдандаласумен бекітіліп отырғаны кездейсоқ емес. Қазақтар таң қалмай бөтен жұрт таң қалатын бір жәйт: - Алтай мен Атырау, Сібір мен Жетісу аралығын мекендеген қазақтардың тіліндегі диалектілердің болмауы. Қытай аймақтарының тұрғындары бірін-бірі түсінбейді. Меніңше, қазақ мәдениеті мен тілінің тұтастығында әйелдер шешуші рөл атқарды... Сондықтан түркі халықтарының арасындағы жақындасудың қозғаушы тетіктерінің бірі әйелдер – хатун-кизляр мен қыз-келіншектер болып қала бермек. Бұл жағынан алғанда қазақтар мен қырғыздар, қазақтар мен қарақалпақтар мақтана алады. Сондықтан да олардың тілдері мен дәстүрлері анағұрлым жақын. Алайда түркі халықтарының екі үлкен бөлігі – өзбектер мен қазақтар мақтана алмас еді. Нақ сондықтан да олардың арасындағы

тілдік және тұрмыстық алшақтық кеңес жылдары ұлғайып кетті. Оны жеңу түркістандықтар үшін өзекті болып қала береді. Бұл тұрғыдан алғанда, өзбек-түріктердің оқшаулануға бейімділігі мен консерватизмі таң қалдырады. Олар тіпті, қыздарын өз махалля-қауымынан шығармау үшін өте жақын туыстары бір-бірімен қыз алыса береді. Өзбектер махаллялық оқшаулануды енді жеңе бастағандай. Дегенмен өзбек-қазақ құдандаласуында саусақпен санарлық озық үлгілер жоқ емес. Солардың бірі белгілі қазақ әншісі Ақжол Мейірбековтер әулеті. Оның әйелі Шарипа өзбек қызы болса, жақын әпкесі өзбек жігітіне күйеуге шыққан. Ақжол Мейірбеков жұбайымен 50жыл бірге тұрып, қазақ-өзбек кірігуінің үлгісін көрсетіп отыр. Қазақ-өзбек өзара кірігуі Түркістан ұлтын құрудың ұйытқысы. Өзара кірігуге қызмет ететін игілікті іс-шаралардың бірі ортақ тұлғаларымыз бен өнер ұйымдарының өнегелі қызметі. Осы тұрғыдан алғанда М.Шоқай мұраларын әсіресе өзбек, қырғыз тілдеріне аудару және оларды насихаттау айрықша өзекті. «Ялла» ансамблі осы тұрғыдан репертуарын басқа түрік халықтарының әндерімен жаңартса құба-құп. Мемлекеттік құрылымдар да бұл процестен тысқары қала алмайды. ТМД елдеріне арналған «Мир» телеарнасы сияқты бұрынғы кеңес түрік республикалары халықтарына тарайтын қазақ-өзбек тілдерінде жүретін «Түрік» тележобасын іске қосылса нұр үстіне нұр болған болар еді. Қазақ-өзбек тілдеріне пәрмен беріп отырған себебіміз – қазақ тілі қырғыз, қарақалпақ тілдеріне жақын, ал өзбек тілі – түркімен, әзірбайжан тілдеріне жақын. ҚР сыртқы істер министрлігі М.Шоқай ескерткіштерін Ташкент және Қоқан қалаларында орнатуға мұрындық болуы тиіс. Жалаңтөс Баһадүр ескерткіштерінің Самарқанда және Қазақстан қалаларында болуы қуантады. Аталған республикалардың орта мектептері оқулықтарында М.Шоқай туралы толық ақпарат берілуі қажет. Жалпы қазақ, өзбек, қырғыз мемлекеттері арасында шекараның болуы бұл халықтар дамуының табиғи заңдылығына жат құбылыс. Символикалық қана шекара болғаны дұрыс. Түркі республикалары мәдениет қайраткерлері мен қызметкерлерінің түркістан халықтарын ментальды жақындастырудағы рөлі ересен. Тіліміз, діліміз, тарихымыз ортақ болса да «Қазақ-фильм» мен «Өзбек-фильм» студияларының бірігіп шығарған туындылары жоқтың қасы. Қазақ-өзбек түсіндірме сөздігі мен көпшілікке арналған тілашарларын шығаратын мезгіл жетті. Сондай-ақ жоғарғы оқу орындарының қазақ филологиясы факультеттерінде көрші түрік диалектілері арнайы курс ретінде өтілсе филологтарымыздың білімінің кеміп қалмайтыны анық. Елімізде Орта Азия республикаларын зерттеу институттары ашылып, ортақ әдеби, ғылыми журналдар шығарылып жатса құба-құп. «Қазақ әдебиеті» газеті тұрақты түрде өзбек, ұйғыр т.б. түркі тілдерінде қосымшаларын шығарып тұрса – түркістандықтардың өзара кірігуіне қызмет ететіні хақ. Кезінде қазақстандықтарды біріктіруші «Қазақстандық ұлт» идеясын әсіре патриоттар қаламай, ал биліктің батылы бармай әуре сарсаңға түскегі бар. Ендігі жерде М.Шоқайдың «түркістандық ұлт» ұғымын олар жатсынбайтын болар деп ойлаймын. Оның үстіне қазіргі осман-түрік менталитетіне қазақ,

өзбек болуы маңызды емес, қазақ-түрік, өзбек-түрік немесе түркістандық түрік болу маңызды. «Тарих рахымсыз - дейді Шоқай. – Ол ғұламаны да білгірді де өнер иесін де, хандар мен патшаларды да аямайды. Ол өз заңына қарсы келгендердің бәрін езіп жаншып жүре береді. Тарих заңдары кері қайтуды білмейді және оны жаратпайды» [5].

Қорытындылай келгенде, М.Шоқай идеяларын жүзеге асырып, ХХІ ғасырдың бірінші жартысын қазақ-өзбек-қырғыз мәдениеттері жақындасуының тамаша онжылдықтарына айналдыра алсақ, бұл «Рухани жаңғыру»–сананы жаңарту бағдарламасына сәйкес келген болар еді. Бұл қазақ халқының ішкі бірлігін нығайту үшін де қажет [6]. Сөйткенде ғана ағартылған өркениетті «пантүркішілдік» адамзат ренесансына, гуманистік мұраттарына қызмет етпек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. М.Шоқай. Таңдамалы. Алматы:Қайнар. Екі томдық. 2т.-520бет
2. М.Шоқай. Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. /Автор-құрастырушы К.Есмағанбетов. 6-том. Алматы: Дайк-Пресс.2013.-520бет
3. Мұстафа Шоқай. Дайк-Пресс, 2012.-639бет.
4. Кушим Есмағанбетов. Мустафа Шоқай – идеолог освободительной борьбы народов Туркестана. «Мустафа Шоқай: саясаткер және ғалым» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары: (Алматы қаласы 2015жыл 15-қазан) –Алматы: «Арыс» баспасы 2015-288б
5. Интернет материалдары
6. О.Сүлейменов Наступает новый период.//Казахстанская правда. 25 октября 2019г.

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ЯШ ТҮРКІСТАН» ЖУРНАЛЫНАН КЕЙБІР ДЕРЕКТЕР

Меруерт Нағметқызы Аңсатова

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Өткенді зерделеп, жақсы мен жаманды, ақ пен қараны айырып, оны бүгінгі күннің кәдесіне жарату – қоғам алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі. Өйткені тәуелсіздігіміз, егемендігіміз осы тарихты тануға тікелей байланысты: өткенді білмей, бүгінгіні зерделеп, болашақты болжау мүмкін емес. Сол себепті тарихқа, тарихи тұлғаларға көзқарас аса жауапкершілікті, байсалды пайымдауды қажет етеді.

Ұлттық тарихымыздың мақтан етерлік те, сонымен қатар өзекті күйдірер қасіретті де “ақтандақ” - беттерінің бірі – ХХ ғасырдың бас кезінде

қазақ халқының намысын қорғап, жоғын жоқтаған ұлт зиялыларының тарихы.

Кеңестік тарихнамада ұлт зиялыларының өмір жолын зерттеу қолдау тапқан емес, ол зерттеле қалған күнде тарихи шындықтан алшақ, бұрмаланып жазылады. Олар “буржуазияшыл-ұлтшыл”, “халық жауы” деген жаламен түрмеде шіріді, атылды, көзі құртылды. Осындай қызыл империяның қиянатынан ақтаусыз келген, жалған жалаға ұшырағандардың бірі, әрі бірегейі, көрнекті қайраткер, ғұлама тарихшы, журналист, публицист, саясаткер – Мұстафа Шоқай.

Саналы өмірін жеке қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тектес халықтардың бәріне бірдей қамқоршы болу жолындағы үлкен арпалыспен өткізген Мұстафа Шоқай шетелге саяси эмиграцияға кеткен күндерінен бастап өмірінің соңғы сәттеріне дейін Қазақстан мен Түркістанның қоғамдық-саяси еңбектер қалдырды.

“1917жыл туралы естеліктер”, “Кеңестер қоластындағы Түркістан” кітаптары, басқа да ғылыми-зерттеу және көсемсөздік шығармалары күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. Мұстафа Шоқай артында қалдырған бай мұрасының ішінде, оның “Яш Түркістан” журналында жарияланған еңбектерінің алатын орны ерекше. Олай дейтініміз, біз Қазақстан мен кеңестік Түркістанның басқа да республикаларында 20-30 шы жалдары болып өткен қоғамдық өзгерістер жөнінде соңғы жылдарға дейін коммунистік идеология тұрғысынан жазылған еңбектер арқылы біліп келдік. Ал тура осы процестер туралы оң пікірде болған отандастарымыздың жазған еңбектерімен танысу мүмкіндігі бізде болған жоқ. Батыс әлемінің орталықтарындағы Париж бен Берлинде басылған “Яш Түркістан” журналында 20-30 жылдары үзіліссіз жарық көріп тұрған Мұстафа Шоқайұлы мақалаларының құндылығы да автордың Түркістандағы өзгерістерге большевиктік кеңестік көзқарастан өзге баға беруінде еді.

1929 жылдың желтоқсан айынан 1939 жылдың тамыз айына дейінгі аралықта Германияның астансы Берлин қаласында 10 жыл бойы жарық көрген “Яш Түркістан” журналы тек қазақ халқының ғана емес, Орта Азияны мекендеген күллі түркі тектес халықтардың саяси-рухани өмірінде аса бір маңызды құбылыс болды. “Яш Түркістанның” алдына қойған міндетін «Біздің жол» атты кіріспе мақаласында Мұстафа Шоқай: «Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздік жолындағы талаптарының мән-мағынасын сол күйінде күшін әлсіретпей», “Яш Түркістан” беттерінде бере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттерінің бір бөлігін өтеген болар едік [1.326], -деген оймен білдіреді.

Журналдың №89 санындағы «Кеңестік Түркістан газеттерінде» деген мақаласында “Яш Түркістанның мақсаты – тек Қазақстандағы ғана емес, күллі Түркістанды Ресейден бөліп алып, тәуелсіз Түркістан Түрік мемлекетін құру” [2,1096], деп ашық айтады.

Енді “Яш Түркістан” беттерінде Мұстафа қандай тақырыптар көтерді деген мәселеге келейік. “Яш Түркістан” ғұмыр кешкен 10 жыл – Кеңестер

тепкісінде жатқан бодан халықтардың тарихында қасіретті оқиғаларға толы жылдар болды. 1928-1930 жылдардағы бай-құлақтарды тәркілеп, тап ретінде жою, 1931-1932 жылдардағы аштық апаты, 1937-1938 жылдармен тұспа-тұс келгендіктен олар турасындағы әділет пен шындық сөзі журнал беттерінде сайрап жатыр.

Мұстафа Шоқай журналда жариялаған еңбектерінде ең алдымен, кеңестік Ресей, бұрынғы патшалық Ресейдің тікелей мұрагері екенін дәлелдеді. Оның отаршылдық, шовинистік, тоталитарлық сипатын әшкереледі. Өзінің “Шовинизм” атты мақаласында: “патшалық Ресей бізді тұншықтырып, атамекенімізді қанға бояды. Большевиктік Ресей де бізді тұншықтырып, атамекенімізді отбасымызды қанға бояуда. Міне, сол үшін де біз орыс билігінің барлық түріне кектене қараймыз” [3.656], деп ашына жазып, Мәскеу диктатурасын қолдамайтынын ашық айтады.

Ал енді бұл өзі қандай «пролетариат диктатурасы» деген сұрауға, М.Шоқай, “Түркістанда пролетариат диктатурасы дегені шын мәнінде орыстардың диктатурасы екенін” [4,336] соқырға таяқ ұстатқандай дәлелдеп берді.

Мұстафа кеңестік отаршылдар патшалық отаршылдардың мұрагері екенін дәлелдей отырып, сонымен қатар, жалпы Ресейдің қандай түсті отаршылдары болсын, ағылшын, француз отаршылдарына қарағанда әлде қайда қатыгез, әлде қайда жауыз, әлде қайда аяр екенін атап көрсетті. Және соған отандастарының да, басқалардың да көзін жеткізу үшін бірқатар еңбектерінде оралып соғып байыпты да, байсалды талдаулар жасады. Мәселен, «Керенский және Түркістандағы ұлттық қозғалыс» [5, 104-1126], деп аталатын көлемді айтыс мақаласында осы мәселенің басын ашу үшін арнайы тоқталған. Айтысты қозғаған адам басқа емес, өзінің көне танысы, Ресейдегі бұрынғы патша өкіметінің басшысы, орыс демократиясының серкесі Керенский мырза болатын. Ол өзінің «Діни» атты газетінде жариялаған бір мақаласында Түркістандағы Ресей билігіне тоқталып «Ресейдің бұл жердегі мемлекеттік істері, Англияның Үндістандағы мемлекеттік істеріне қарағанда әлде-қайда салауатты негізге құрылған» деп тұжырым жасаған еді. Ал Мұстафа Шоқай Керенскийдің тұжырымына қарсы керісінше дәлелдейді. Ол Англияның да отаршыл екенін мойындайды. Күндердің күнінде Үндістанның азаттық алатынына сенеді. Сонымен қатар, Англия орыс отаршылдары тәрізді бодан халықтардың жерін тартып алып, оған мұғажырларын әкеліп қоныстандырып жатпағандығын айтады. «Біз орыстарға» - дейді Мұстафа, «олардың аттары Иван, Степан болғаны үшін қарсы емеспіз. Жерімізді тартып алғаны үшін қарсымыз. Егер олардың бізге істегенін басқа кез келген ұлт, айталық ағылшындармен француздар істесе біз оларға дәл сондай өштік сезіммен қарсы тұрған болар едік». Жалпы Мұстафа мен оның пікірлестері мұғажыр саясатын орыс отаршылдығының ең жексұрын, ең қауіпті көрінісі ретінде бағалаған. Олар осы саясаттың беталысынан сол кездің өзінде-ақ ұлттық мемлекетке барар жолға қойылып жатқан тосқауылдарды көре білген еді.

Мұстафа Шоқай еңбектерінде сталиндік диктатураны, тоталитарлық социализмді ымырасыз сынға алды. «Сталин социализмді – тонаушылықты қамтамасыз ететін саяси жүйе» деп аталатын мақаласында дәлелді мәліметтер арқылы Кеңес үкіметінің түрлі салықтар арқылы халықты сүліктей сорып отырғанын айта келіп, «Кеңес Одағынан басқа ешбір елде ешқашан халық бұқарасы дәл осындай талан-таражға түскен емес. Шаруалардан ең жоғары дегенде әр пұтын 1 сом 40 – 1 сом 50 тиыннан сатып алған астықты жұмысшы-шаруалардың өздеріне бір килограммын бір сомнан сатады. Астықты большевиктер спекуляция товарына айналдырып алған. Кеңестер Одағында үстемдік құрып отырған социализмді тонаушы дейтін себебіміз міне, осыдан» [6.126б], – деп үлкен әлеуметтік ой қозғады.

Журнал беттерінде Кеңес Одағында жүріп жатқан жазалау науқандарының шынайы сипаты, большевиктік террордың қанқұйлы әрекеттері туралы материалдар баршылық. Бұл мәселеге Мұстафа Шоқай өз көзқарасын былайша білдіреді. «Бүкіл ғұмырын төңкерістік істерге орнаған, осы жолда барын салып жанқиярлық жұмыстар тындырған адамдар енді келіп, аяқ астынан шпион, зиянкес болып шыққандарына өздері де қайран қалуда. Мұның себебін іздеп бас қатырудың қажеті жоқ. Біз тек дүниежүзі жұртшылығының көзін мына бір нәрсеге жеткізгіміз келеді. Орыс большевизміне, басшылары сатқын, шпион аталып тұрақсыздық жайлаған мемлекетке қарсы халқымызды, атамекенімізді құтқару жолында жүргізіп жатқан біздің күресіміз, сөзсіз әділетті күрес» [7,128б].

Мұстафа Шоқай еңбектерінде Алаш зиялыларының күресі мен тағдырына қатысты мол деректер кездеседі. Қайраткердің өзі жақсы білген, достық немесе қызмет бабында болған, сол сияқты күресте одақтас немесе қарсылас болған көптеген қайраткерлердің саяси портретін, кісілік – адамилық бейнесін жасауға арналған сәтті талпыныстары журнал беттерінде жиі кездеседі? Мәселен, Мұстафа Әлиханды «Қазақтың күрескер жолбасшысы» деп атайды. Әлихан Бөкейханды түркістандық жастардың, соның ішінде өзі де бар үлгі - өнеге тұтқаны туралы былай деп жазады: «Әлихан бізге ылғи да ұлтқа пайдалы адам болғыңыз келсе, ең алдымен орыс өкіметінің атамекеніміздегі жер саясатын мұқият үйренуге тырысыңыз. Сізге не істеу керек екендігін осы саясаттың өзі-ақ көрсетіп береді», – деуші еді. Біз ол кезде орыс мектептерінде оқып жүрген жәдитші жастар – бәріміз де бар ынтамызбен «мұғажыр мәселесін» үйренуге кірістік. Мемлекетіміз үшін ең үрейлі қатердің қайдан келе жатқанын сонда ғана түсіндік. [8.231б]

Журналдың №83 санында жариялаған «Ұлттық керітөңкерісшіл ме», жоқ әлде «ұлттық төңкерісшіл ме?» деген мақаласында большевизмнің құрбаны болып, «халық жаулары» атанған «ұлтшылдық ағымдардың» көсемдері туралы былай дейді. «Сұлтанбек Қожанұлы қара басының қамын ойламайтын, халық үшін қам жеп, ел үшін еңіреп туған азамат, Смағұл Садуақаста дәл сондай тұлға, ал Мендешұлын өз басым білмиді екенмін. Бірақ, оның да Сұлтанбек, Смағұл тәрізді қайраткер екеніне шүбә

келтірмеймін» [9,60б] деп олардың есімдерін құрметпен атап, оларға жабылған жаланың негізсіз екенін дәлелдеп көрсетеді.

Сонымен бірге М.Шоқай сол кездегі Түркістан мен Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінің белгілі қайраткерлеріне – Ахмет Байтұрсыновқа, Мұхамеджан Тынышбаевқа, Тұрар Рысқұловқа, Санжар Асфендияровқа тағы басқаларға баға берген.

“Яш Түркістан” журналында талданған мәселелердің бірі – ұлт мәселесі. Мұстафа Шоқай 1930 жылы жарияланған «Ұлт мәселесі төңірегінде» атты мақаласында «Ұлттық мәселенің» маңыздылығына тоқтала келіп, большевиктердің бұл мәселені шешуде бірауыздылық танытпай отырғанын айтады. Кезінде большевиктердің ұлттық мәселе жөніндегі бағдарламасынан орын алған «Ұлттардың бөлініп шығып, өздерінің тәуелсіз мемлекеттерін құруға дейінгі құқықтары», ақыр аяғында «бос сөз» болып шыққанын дәлелдеп жазады. «Бұдан шығатын табиғи қорытынды бар. Пролетариат диктатурасы жарияланған елде ұлттардың өзін өзі билеу мәселесі туралы сөз болуы мүмкін емес» [10, 95б] деген тұжырым жасайды.

Мұстафа Шоқай Кеңес үкіметінің ұлт саласындағы қызметіне терең талдау жасап, тоталитарлық жүйенің ұлттардың саяси тәуелсіздігі мен әлеуметтік-экономикалық өркендеуін қамтамасыз ете алмайтындығын өз еңбектерінде атап көрсетті. «Кеңес үкіметінің ұлттық саясаты» басынан аяғына дейін ұлттық езу, қанау саясаты. «Түркістандағы ұлттық республикалар дегеніміз – сырты жылтырақ, іші қалтырап тұрған мәнсіз, мағынасыз бірдеңелер» [11, 91б] – деп жазды М.Шоқай.

Пролетариат диктатурасын шын мәнін ашып көрсеткен және оған қарсы жан тәнімен күрескен Мұстафа Шоқайды кеңес басшылары жек көрді. Оны есімі Сталиннің де аузынан түскен жоқ. Сталиндік диктатура саяси науқан кезінде қармағына іліккендердің барлығын «шоқайшылар» деп айыптады. Тіпті Шоқайды танымайтындар да өмірлік принциптері мен алға қойған мақсаттары жағынан Шоқайұлына үш қайнаса сорпасы қосылмайтындар «шоқайшылар» деген айыппен жазаға тартылып жатты.

Мұстафа Шоқай «Түркістан лениншілеріне жауап» атты мақаласында: «Біз большевиктердің бізге таңған адамдарының бәрін бізге бірдей қабылдай алмаймыз «Шоқайшылар» арасынан, біз ұлттық революционерлер, өз туымыз астына жиналатындарын ғана таңдап алуымыз керек. Біздің ұлтшылдығымыз Түркістанда ұлттық өкіметтің үстемдігінен басқа ешбір күшті мойындамау негізіне құрылған» [12, 78б] – деп большевиктердің жалалы шабуылдарына тойтарыс береді.

Тарихи деректерге үңілсек, тіпті 30-жылдардағы саяси процестерде де оның аты аталып отырды. Кеңес идеологтары ашық жала жабудан басқа амал таппаса керек. Саяси жала жабу үшін қазақ зиялыларын шетелдегі Мұстафа Шоқаймен байланысты болыпты-мыс деп айыптайды.

“Яш Түркістанның” жалпы 117 санында Мұстафа Шоқайдың өз қаламынан туған 200-ге тарта материал бар. Ал, егер бұрынға журналда сан сайын авторы көрсетілмей жарияланған бас мақалаларды қоссақ, онда бұл

көрсеткіш 300-дің үстіне шығып жығылады. Мұның сыртында Мұстафаның бүркеніштік атпен жазған мақалалары да баршылық.

Әрине, бір мақалада “Яш Түркістан” журналы көтерген барлық мәселелердің мазмұнына тоқталу мүмкін емес, сондықтан оны міндет етіп қойған да жоқпыз. Журнал туралы арнаулы зерттеулер болашақтың үлесінде. Біздің зерттеуіміз, автордың көтерген ауқымды және сан салалы мәселелерінің бір ғана қыры.

Қорыта айтқанда, Мұстафа Шоқайдың “Яш Түркістан” журналындағы рухани мұралары – ақиқаттың көзі, тарихтың бұлтартпас дерегі екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы, 1998. –Т.1.-32б.
2. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы, 1998. –Т.1. -109б.
3. бұл да сонда, I том, 65б.
4. бұл да сонда, I том, 33б.
5. бұл да сонда, I том, 104-112бб.
6. бұл да сонда, II том, 126б.
7. бұл да сонда, II том, 128б.
8. бұл да сонда, II том, 231б.
9. бұл да сонда, II том, 60б.
10. бұл да сонда, I том, 95б.
11. Сонда, 91б.
12. Сонда, 78б.

М.ШОҚАЙ ХАТТАРЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Ғабит Тұяқбаев

Қорқыт Ата атындағы ҚМУ қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты

Қоғамдық-гуманитарлық ғылымның басқа ғылым салаларынан басты ерекшелігі оның мемлекет пен қоғамның идеологиясына байланысты болуында. Ғылым мен саясат, ғалым мен идеология бір-бірінен алшақ жатқан ұғымдар болып көрінгенімен, басты зерттеу нысаны қоғамдағы саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени жағдай болып табылатын тарих, саясаттану, әдебиеттану сияқты ғылым салалары қашанда мемлекеттің бақылауында болатыны шындық. Бұл әсіресе, отар мемлекеттер мен отар халықтар тарихынан анық көрінеді. Үш жүз жылдан астам уақыт Ресей патшалығы мен Кеңестер одағының бодандығында болған қазақ халқының жүріп өткен жолы мен ғылым тарихы (историография) осы сөзіміздің айқын дәлелі.

Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін шетелдердегі қазақ эмигранттары, олардың өмірі мен саяси қызметі, эмиграцияға кету себептері мен кезеңдері, шығармашылығы туралы айту, жазу, зерттеу мүмкін болмады. «Өйткені

тәуелсіздік алғанға дейін шетелдердегі қазақтардың мәдениетін зерттеу былай тұрсын, қоғамдық ғылымдар жүйесінде Отанымыздан тысқары тұратын қандастарымыздың мәселесімен айналысатын диаспорология саласы да болған жоқ» [1.5]. Оның ең басты себебі, кеңестік идеология Одақтас Республикалар құрамындағы ұлттардың тарихын оқытуға, зерттеуге мүмкіншілік бермеді. Одақтас Республикалардың мектептері мен жоғары оқу орындарында тек КСРО тарихы мен КПСС тарихы ғана оқытылды. Онда тек мемлекет құрушы ұлттан (орыс ұлты) басқа халықтан шыққан ұлт зиялылары туралы шынайы мәліметтер мен деректер болмады. Мәселен, шетелдердегі қазақтар туралы Отанын сатқан опасыздар деген ғана ұғым-түсінік қалыптасты. Соның салдарынан отандық ғалымдар үшін қазақ диаспорасы мен ирриденттері, қазақ эмигранттары туралы зерттеу «жабық» тақырып болды.

Кеңестік билік тұсындағы қазық ғылымына жасалған осы қиянат еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қалпына келе бастады. Қоғамдық-гуманитарлық ғылымда жаңа бағыт – шетелдердегі қазақтар мәселесін зерттеу жүргізіле бастады. Осы ретте тұңғыш қазақ эмигранты Мұстафа Шоқайдың өмірі мен күрескерлік жолы туралы зерттеулерді айта кетуіміз керек.

Соңғы 20-25 жыл көлемінде М.Шоқай туралы Түркия, Татарстан, Қазақстан ғалымдарының бірнеше зерттеу еңбектері жарыққа шықты, қазақ ғылымында «Мұстафатану» атты жаңа ғылым саласы өмірге келді. Әрине, бұл М.Шоқайдың өмірі, саяси-күрескерлік жолы толық зерттеліп болды дегенді білдірмесе керек. Өйткені М.Шоқай сан қырлы тұлға.

Ол – тек қазақ халқының ғана емес, тұтас түркі халықтарының ұлттық бостандығы жолындағы күресінің стратегиясы мен тактикасын айқындаған қайраткер. ХХ ғасыр басында құрамына Сырдария, Ферғана, Самарқан уәлаяты толығымен енген Түркістан автономиялық мемлекетінің негізін қалаушы да осы М.Шоқай болатын.

Саясаткер ретінде ол жаңа орнаған Кеңес өкіметі патшалық Ресейдің заңды жалғасы екендігін көре білді. Бұған дейін қазақ жерін тұтастай отарлап алған Ресей империясының мұрагері ретінде отарлау саясатын тереңдей жүргізе беретінін де түсінді. Өзі сияқты азаттық жолындағы қазақ зиялыларының қуғынға ұшырайтынын білгендіктен, Мұстафа Шоқай амалсыз елден кетуге мәжбүр болды. «М.Шоқай 1921 жылдың мамыр айында Парижге қоныс аударады. Бірақ Батыс Еуропаның қай елінде тұрақтауы не болмаса Америка Құрама штаттарына қоныс аударуы жөнінде екіойлы болып жүрген тәрізді. 1922 жылы ол Италияға да барып қайтады. 1923 жылдың алты айын Германияда өткізеді. Ақырында Мұстафа саяси эмиграцияның астанасы саналатын Парижде қалуға шешім қабылдайды» [2.225].

Ол кезде Түркия мен Париж эмигранттар көп шоғырланған мемлекеттер болатын. Орта Азиядан келген эмигранттар мен татар, башқұрт эмигранттарының Түркиямен байланысы жақсы жолға қойылған еді. «ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында, 1917 жылғы

қазан төңкерісінен кейін мыңдаған татарлар Түркияға қоныстанған болатын. Татар зиялылары – Ю.Акчур, Г.Исхаки, С.Максуди, Г.Баттала, А.-З.Валиди, Р.Рахмати, Х.Зубайра т.б амалсыздан өзге елдерге қоныс аударды. Түркия олардың екінші отанына айналды», -дейді татар эмигранттық журналистикасын зерттеушілердің бірі А.И.Галямутдинов [3.12]. Шоқайдың Парижді таңдаудағы басты мақсаты өзімен ниеттес, бағыттас саяси эмигранттармен тізе қосып күрес жолын жалғастыру және Түркиямен тығыз байланыс жасау болғаны анық. М. Шоқай Парижге келген өзінің осы саяси мақсатына қол жеткізді. Жоғарыда айтқан татар зиялыларымен, басқа да түркі халықтары эмигранттарымен байланыс орнатты, сөйтіп туған жерден жырақта эмигранттық өмірі, күрес жолы басталды.

Өзінің саяси-күрескерлік жолында бұқаралық ақпарат құралын басты қару ретінде ұстанған М.Шоқайдың публицистикалық мақалаларынан басқа өз заманындағы рухтас, ниеттес зиялылармен жазысқан хаттары мен естеліктері де бүгінгі ғылым үшін өзекті зерттеу тақырыптарының бірі. «Әдебиет әлеміндегі хат жанры осы кезге дейін тұрмыстық өмірде көп кездесіп, адамзат тарихындағы руханиятта айтарлықтай із қалдырды. Эпистолярлық мәдениет қоғамдық, саяси, әлеуметтік және әдебиет, мәдениеттегі құбылыстарда адам мен адамның, қоғам мен қоғамның, ұлт пен ұлттың, ұрпақ пен ұрпақтың арасында диалогтық дәстүр қалыптастырып, сөйлеу жанрының жан-жақтылығын қамтамасыз етті», - [4.9] деген пікір тұрғысынан қарасақ, эпистолярлық мұраның, соның ішінде М.Шоқай сынды саяси тұлғаның хат мұрасының маңыздылығы айқындала түседі.

Герцен «...дәуір документі» деп атаған эпистолярлық жанр туралы Қ.Ергөбек: «Хаттардың астарына үңіліп, әлеуметтік-саяси мәніне зер салу, эпистолярлық жанр ретінде жинақтай қарастырып, тарихы мен теориясына ден қою – қазақ әдебиеттану ғылымы үшін үрдіске айнала қойған жоқ», - дейді [5.245]. Шынында, әдебиеттану ғылымы эпистолярлық жанрдың өзіндік ерекшелігі мен стилі, табиғаты, ең бастысы тарихи дереккөзі ретіндегі маңызын толық ашты деп айта алмаймыз. Адамның психологиялық көңіл-күйінен бастап тұтас қоғамның тарихынан сыр шертетін хат жанры әлі де зерттеу мен зерделеуді қажет ететін өзекті тақырыптың бірі.

М.Шоқайдың эпистолярлық мұрасын шет елдерде эмиграцияда жүріп өзінің идеялас жолдастары әзірбайжан, татар, башқұрт, өзбек, ұйғыр, Кавказ халықтары өкілдері эмигранттары Аяз Исхаки, Заки Валиди, Әбдулуақаб Оқтай, Тахир Шағатай, Мәжидаддин Делил, Юсуф Ақшора, Алимардан Топчибаши т.б. жазысқан хаттары құрайды. Сонымен бірге шет елдерде жүріп туған-туысқандарымен жазысқан хаттары да бар. Шамамен 300 жуық сақталған хаттары негізінен шағатай және орыс, сондай-ақ, ағылшын, француз тілдерінде жазылған. «Тарих ғылымы қазіргі кезде жеке тұлғаға, оның ішкі жан дүниесіне, тарихи оқиғаларды қабылдауына ерекше көңіл бөліп отыр. Белгілі бір кезеңде өмір сүрген адамдардың психологиясы,

рухани өмірінің деңгейі, қоғамдық санасы, ойы, сезімі, көңіл-күйі көрініс тапқан жеке тарихи деректерін (күнделіктер, естеліктер, хаттар) тарихи дерек көзі ретінде зерттеу тарихқа жаңа көзқараспен қарауға мүмкіншілік береді, тарихи дерек көздерінің кешенін кеңейте түседі»,-[6.3] деген ғылыми пайымы жеке тұлғалардың арасындағы хаттардағы тарихи деректілік маңызын аша түседі. Ендеше, М.Шоқай хаттары тек оның эмиграциядағы күрескерлік жолынан ғана емес, ұлт тарихын зерделеуде тарихи дерек ретінде де құндылығы жоғары.

Мәселен, В.А.Чайкиннің 1922 жылдың 22 наурызында М.Шоқайға жазған хатынан біраз тарихи сырды көре аламыз. Чайкин Вадим Афанасьевич (1886-1941) социал-революционерлер (эсерлер) партиясы орталық комитетінің мүшесі, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы депутаттығына кандидат, Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі. Бірінші Жалпықазақ съезінің жұмысына қатысқан. 1923-1933 жылдары айдауда болып, 1938 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, 1941 жылы Орал түрмесінде бірнеше саяси қайраткерлермен бірге атылып кеткен. Ол саяси қызметімен бірге ғылыми жұмыстармен де айналысып, бірнеше зерттеу еңбектерін жазған [2.536].

«Яш Түркістан» журналында бірге қызмет атқарған Ә.Оқтайдың: «Ол Түркістан халқын орыс диктатурасынан қорғауға күш салды, бірақ озық және адал ойлы славян халқының өкілдері Я.Газовский, И.Пильсудский, В.Чайкин, В.Наливкинге деген құрметі ерекше еді»,-деген пікірі [7] мен шоқайтанушы ғалым К.Есмағамбетовтің Түркістан қайраткерлері қатарында В.А. Чайкинді, А.А.Чайкинді, У.Қожаевты, Н.П.Архангельскийді [8.13] атауы В.Чайкин мен М.Шоқайдың саяси ұстанымдарының жақын болғандығын көрсетеді.

В.А.Чайкиннің хаты көлемді, 1922 жылдың 22 наурыз – 26 наурыз аралығында жазылған. Хатта қай күні, қай сағатта отырып жазғандығы анық көрінеді. Өзінің хатын В.А.Чайкин бірнеше пунктке бөліп жазған.

1921 жылдың 29 желтоқсаны мен 1922 жылдың 23 қаңтары аралығында Түркістанда болғандығынан хабардар етеді. Түркістан сапарында Н. Төреқұловпен және А.Рахымбаевпен кездескендігін айтады.

Түркістанда өзін жақсы қарсы алғандығын айта келіп, ондағы саяси жағдайлардан хабардар етеді. Мәселен, «басмашылардың» көтерілісіне байланысты «Түркістан басылымдарында өте жиі «басмашылық бітті» деген тақырыптар шықса да оның қашан жойылатындығын ешкім де, тіпті билік те болжай алмайды»,-дей келе, сондай бір шабуылға өзінің куә болғандығын, көз алдында 6 кісінің өлгендігін айтады.

Германия тұратын түбі түркістандық ғалым Баймырза Хайт «XX ғасырдағы Түркістан» атты еңбегінде: «Басмашылар қозғалысы – түркі халықтарының ежелден басқыншыларға, отаршылдарға жан беріп, жан алысқан ұлт азаттық күресінің заңды жалғасы. Басмашылар өздерінің төл мемлекетін, ұлтын, елін, жерін, отбасын, еркіндігі мен азаттығын, адамдық ққы мен бостандығын қорғаған патриоттар»,-десе, М.Шоқай: «Басмашы» аталып жүргендер – көтерілісшілер мен Түркістанда орыс диктатурасына

қарсы күресушілер, Түркістанды құтқару жолында қан төгіп, жанын пидаетушілер» дейді.

Орта Азия республикаларында ХХ ғасырдың басында кең көрініп, соңы 30-40 жылдарға дейін жеткен басмашылық қозғалыс туралы біз әлі кеңестік көзқараспен жүрміз. Шын мәнінде, басмашылық қозғалыс Кеңес үкіметіне қарсы күрескен, ұлт азаттық көтерілістерінің құрамдас бөлігі еді. Ендеше, осы қозғалысқа бүгінгі күннің тұрғысынан қарап, тарихи баға беретін уақыт та жетті ғой деп ойлаймыз.

1921 жылы 30 мамырда М.Шоқайдың Е.К.Миллерге хатынан сол замандағы әлемдік саяси кеңістікте сөз болған тарихи оқиғаның куәсі боламыз. Бұл М.Шоқайдың Е.К.Миллердің 5 мамырда жазған хатына жауабы. Хат «Британ қызметінің майоры Миллер мырзаға. Британдық Қара теңіз әскерлерінің бас пәтері. Мархабатты Тақсыр!» деп басталған.

5 мамырда жазған Е.К.Миллер хатынан да, М.Шоқайдың осы хатынан да бірінші көрінетіні ресми хат екендігі.

М.Шоқай Е.К.Миллердің 5 мамырда жазған өтініш хатына жауап ретінде В.А.Чайкин бакулық 26 комиссардың өліміне қатысты барлық мәліметтерді 1919 жылы наурыз айының басында Ашхабад сапарында жинағандығын және оның қасында өзінің болғандығын айтады. В.Чайкиннің айыптау мақаласын жазуға негіз болған мәліметтердің Закаспий Қоғамдық құтқару комитетінің мүшесі Л.А.Зиминнен, Ашхабад түрмесінде тұтқында отырған Закаспий облыстық уақытша атқару комитетінің бұрынғы Фунтиков пен Седыхтан алынғандығын Зиминнің өз мәліметтерін жазбаша бергендігін айтады. Ең бастысы, М.Шоқай В.Чайкин мақаласындағы мәліметтердің негізсіз емес екендігін және оған бұл мәліметтерді берген А.Зиминнің өте адал адам екендігін жеткізеді. «Л.А.Зимин секілді ерекше адал адамның мұны ойдан шығаруы, тіпті Дружкиннің сөзін жай бұрмалауы да мүмкін емес деп ойлаймын. Ол кезде Дружкин Ашхабадта болатын. Кез келген уақытта Чайкинмен кездесуге және ақиқатын анықтауға мүмкіндігі болды. оның үстіне бакулық комиссарлардың өлімі туралы Чайкин жинап жүрген мәліметтерде Дружкин өзінің негізгі куәлер қатарында екендігін де білетін» [8.55] деген Мұстафа жауабы бұл мәселеден өзінің толық хабардар екендігін, сонымен бірге ол мәліметтердің шынайы екендігіне еш күманданбайтындығын көрсетеді.

Шоқайтанушы К.Есмағамбетов көптеген тарихи деректерде бакулық 26 комиссардың өліміне байланысты деректер мен мәліметтер жинауда М.Шоқай В.Чайкинге көмекші болды дегенге келіспейді. «Мұстафа өз серігі В.Чайкин жүргізген «тергеу» жұмыстарының бей-жай куәгері болған емес, ол бұл іске белсенді түрде атсалысты», - дейді [9.195]. М.Шоқайдың Миллерге жауап хатынан жа осы жай аңғарылады.

Хат «Мархабатты тақсыр, Сізге деген құрметімді қабыл алыңыз. Константинополь, Пера, Кішік Байрам көшесі, 18. Менің Париждегі мекен-жайым: 179. Ре де ля Помп» деп аяқталады.

Әрине, бір мақаланың көлемінде М.Шоқайдың хат-мұрасына, оның тарихи маңызы мен әдеби ерекшеліктеріне талдау жасау мүмкін емес екені белгілі. Біздің мақсатымыз осы мәселеге ғылыми ортаның назарын аудару ғана.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шетелдердегі қазақ фольклоры. Монография. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Жауапты редактор: Б. Әзібаева. Алматы. Evo Press. 2014. 452 бет.
2. Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 12 томдық. 1 том. «Дайк-Пресс» ЖШС. Алматы-2012. 225-бетте
3. *Журнал «Милли Юл» (1928-1939гг.) в системе татарской эмигрантской прессы». Автореферат диссертаций на соискание степени кандидата филологияческих наук. Казань, 2012 г.12-бетте*
4. *Г.Пірәлі. М.О.Әуезовтің эпистолярлық мұрасы. Алматы. Елтаным. 2017. 160 бет. 9-бетте*
5. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. –Түркістан: Тұран, 2006. –320 бет.1, 245
6. С.В.Павловская. Воспоминания и дневники отечественных историков как исторический источник изучение общественно-политической и научно-педагогической жизни России конца XIX – начала XX веков. Автореферат на соисканий кандидат исторических нау. 2006 г. Россия. Нижний Новгород.
7. Оқтай А. Мұстафа Шоқай және түркішілдік. // Түркістан. - 1997. – 26 наурыз.
8. Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық. Құрастырған: Ғ.Исахан. – Алматы: СаҒа. 2006. 1-том. – 424 бет
9. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық/ Р.Б. Сүлейменов атын. Шығыстану ин-ты; құраст. К. Есмағамбетов.- Алматы, 2014.-12-ші том. -24б.

АЛАШТЫҢ ЗИЯЛЫСЫ - МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫНДАҒЫ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Ләззат Төрбекқызы Джумалиева

*С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты. Астана қаласы*

Қазақ тарихында Алаш арыстарының орны ерекше. Олар Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көппен терезе теңестіруін көздеді. Ең алдымен, қазақтың өз атамекеніне ие болуын мақсат етті. Сол жолда күресті. Сонымен қатар елге демократия, білім-білік алып келу үдерісінің бастауында тұрғандар да - солар болды. Алаш зиялылары - елшілдік пен

Отанға адал қызмет етудің рәмізі. Олар - барды көбейтуші, үзілгенді жалғастырушы, жоқты жасаушы.

Соның ішінде - ХХ ғасырдың басында қазақ және барлық түрік халқының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен тұлғалардың бірі - Мұстафа Шоқай. Көрнекті ойшыл, ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткерінің бар ғұмыры тек белсенді қоғамдық іс-әрекетпен, шығармашылық қызметпен өтті. Мұстафа Шоқай Кеңес кезеңінде ашық айтылмады. Сондықтан оның азаттық жолындағы еңбектері толық жинақталмады. Өмірінің жартысын шетелде эмиграцияда өткізген оның есімі тәуелсіздік алғаннан кейін елге оралды, шығармалары жинақталды. 2015 жылы Мұстафа Шоқайдың 125 жыл толу қарсаңында оның еңбектері Франция, Туркия, Ресей, Өзбекстан, Польша, Америка Құрама Штаты, Ұлыбритания мен Грузия мұрағаттарынан жинақталып шығармаларының толық жинағы шығарылды.

Мұстафа Шоқай 1890 жылы Сырдария губерниясы Ақмешіт уезіне қарасты (қазіргі Шиелі ауданы) Наршоқы ауылында дәулетті би шаңырағында дүниеге келді. Өз әкесі он екі жыл ел билеген би болса, үлкен атасы Торғай отыз жылдай билік басында болғандатқа. Атасы Торғайдың патша үкіметінің арнайы дайындаған фотоальбомына кіруі бұл әулеттің Сыр өңіріндегі беделін көрсетеді. Мұстафа алғашқы сауатын бес жасында араб тілін білетін анасы Бақтыдан алды.

Ата тегімен, ана сүтімен дарыған қабілетті бала Мұстафа ауыл арасында бала кезінен белгілі болды. «Көп баланың ішінде Мұстафа зеректігімен ерекшелінген. Құранды да жақсы оқитын сол еді. Ата-анасы, өзі бұны мақтаныш санайтын. Үйіне келген кісілерге бала Мұстафа білгендерін айтып, сұрамаса да оқып беретін. Бес жасында домбыра тартуды үйренген» - деп жазған еді Мария Шоқай «Менің Мұстафам» атты естелігінде [1, Б.7-8]. Ресей империясының, кейін көп жағдайда оның мұрагері ретінде танылған Кеңес Одағының құрамындағы қазақ, өзбек және басқа да түркі тектес халықтардың ұлт-азаттық қозғалысы тарихында Мұстафа Шоқайдың алатын орны ерекше. Алайда отандық және шетелдік әдебиетте қазақ қайраткерінің шығармашылық мұрасы мен қоғамдық саяси көзқарастарына көбірек көңіл бөлінеді де, ұйымдастырушылық, дипломатиялық, жай адами қырларын пайымдау қағажу қалып келеді. Сондай мәселелер қатарына жиырма жыл уақыт бойы Еуропаның төрінде тәуелсіздік үшін күрес туын көтерген саяси ұйымды құрудағы Мұстафа Шоқайдың ерен еңбегін жатқызуымызға болады.

Тәуелсіздік үшін күресте Ресейді мекендейтін түркі халықтарының басын біріктіру, олардың бірыңғай саяси ұйымын құру идеясы әлдеқашан пісіп жетілген еді. Бірінші орыс революциясы тұсында «Мұсылман одағы» құрылса, 1905 жылы 19 қарашада одан да кең көлемдегі «Автономияшылар одағы» дүниеге келді. Осы уақыттан бастап, отарлық езгіге қарсылық жадидтік және түрікшілдік қозғалыстың басты сипаты айқындалды [2,46].

Мұстафа Шоқай алғаш рет Лондонда 20-жылдардың орта кезінде болғанға ұқсайды. 1925 жылдың 19 мамырында «Матэн» газетінің

басшыларымен жазысқан хатына қарағанда, ол ағылшындардың астанасында болып, беделді басылымдармен, мемлекет қоғам қайраткерлерімен танысады. Дәлірек айтсақ, Мұстафаның Лондонға бірінші сапары сәуір айының аяғы мен мамыр айының бас кезіне тура келеді.

Себебі оның «Дни» (Париж) газетінде жарық көрген бір мақаласының соңында мұның 1925 жылғы 2 мамырда Лондонда жазылғандығы жөнінде белгі соғылыпты. 1929 жылдың жазында Мұстафа Шоқай Лондонға Ұлыбритания парламенті Қауымдар палатасының мүшесі, саяхатшы, кавказтанушы В.Д. Алленнің шақыртуымен барады. Бұл жағдай жай ағылшын депутатының бастамасына орай ғана емес, Мұстафа Шоқайұлының ірі қайраткер халықаралық өмірдің сұңғыл сарапшысы ретінде мойындалуына байланысты еді [3, 3 б].

Мұстафа жалғыз қазақтың ғана емес, күллі түркі халқының бірлестігі үшін еңбек етті. Ол өзінің мақаласында: «Түркістанның ұлт-азаттық туын көтерген адам үшін арғын, қыпшақты былай қойып, тіпті өзбек, қазақ, түрікмен болып бөлінудің өзі Түркістан түріктерін бөлшектеп, өлімге бастайтын жол екенін жақсы білетін едім», - дейді. Большевиктер бүкіл түркі халықтарының бір болуын қаламады. Ал біз үшін әртарапқа бөліну ол кезде оңтайлы болмады. Патшалық Ресей тұсында қазақтың көп жерлерін мұжықтар тартып алған. Большевиктер болса езілген елге патша тартып алған жерлерді қайтарамыз деген. Мұстафа большевиктердің өз уәделерін орындамағанын, тіпті одан сорақысын істегенін жазады.

Кеңестердің Орта Азияда ұлттық аумақтық жіктерге бөліп межелеу жүргізуін ескі «бөлшектеп ал да – билей бер» ұранын жаңғыртқан «сұмпайы саясат» деп бағалайды. Түркістан өлкесінде 1917-1918 жылдары ашаршылық болып, біраз халық қырылды. Ол Еуропадағы социалистердің, демократтардың арасында өте беделді болды. Ол барлық еуропалық басылымдарға шет тілдерінде мақала жариялап отырды. Оған қоса өзі де «Яш Түркістан», «Иени Түркістан» журналдарын шығарып тұрды. Жалпы Мұстафа Шоқайұлы - азаттық қозғалысының теориясын жасаған, соны таңдай білген адам. Халықты азат ету үшін не істеу керек екендігін барлығын білген [4, Б.44-45].

1917 жылы 5-13 желтоқсанда Орынборда Бүкілқазақтық II съезд шақырылды. Сол съездің мінберінде Мұстафа Шоқайұлы «Қазақ автономиясы құрылсын» деген ұран тастайды. Бұл мақсат орындалып, автономия құрылады. Бірақ Мұстафаның ой-арманы бұдан да үлкен болды. Ол бүкіл түркі халықтарын біріктіріп, Түркістан Республикасын құруды армандады. Сол мақсатпен 1918 жылы қаңтарда Қоқанға барады. Қоқанда съезд өтіп, съезд Түркістан Республикасын жариялап, Мұстафа Шоқайды басшысы етіп сайлады. Бірақ көп ұзамай, 1918 жылы ақпанда қызыл әскерлер Қоқанды алып, басшыларын тұтқындай бастайды. Оның мақсаты туған халқын, сондай-ақ барша түркі халықтарын азат етіп, бір тудың астына топтастыру еді. Ол 10 жыл бойы «Жас Түркістан» журналын шығарып тұрды. Журналда кеңес өкіметінің саясатын әшкерлеп жазды.

1940 жылы немістер Парижді жаулап алды, Мұстафаны түрмеге отырғызады. Кейіннен Мұстафаның кім екенін білгеннен соң Гитлер оны шақыртып алады. Өйткені оған Мұстафа Шоқайдай адам керек болды. 1941 жылы соғыс басталғанда Гитлер тұтқынға түскен мұсылмандардан Түркістан легионын құрып, кеңес өкіметіне қарсы пайдалануды Мұстафаның алдына міндет етіп қояды. Неміс Фон Папен мұсылмандар мәселесімен айналысатын.

Фон Папен мен Мұстафаның байланысы болды ма, болмады ма, бізге ол жағы белгісіз. Ол түпкі мақсатын Фон Папенге айтуы да мүмкін. Гитлердің мақсаты – Орта Азия арқылы Үндістанға жету, сөйтіп, бүкіл әлемге билігін жүргізу еді. Фон Папен - Гитлердің қарамағындағы сенімді адамдарының бірі. Мұстафаның ойын Гитлерге жеткізіп, оның содан кейін керек болмай қалуы да ғажап емес. Мүмкін сондықтан да Мұстафаның көзін құрту керек болды- дейді философ Д.Кішібеков [5,42 б].

Мұстафа Шоқай – шын мәнісінде, эмиграцияға кеткен және шетелге бас сауғалап емес, саяси күресті жаңа жағдайда жалғастыру үшін барған түркістандық тұңғыш тұлға. Қалай дегенмен де, ұлттық тұтастыққа, қазақ елін тәуелсіз іргелі ел етуге деген ұмтылыс өткен ғасырдың басындағы Алаш зиялыларына ортақ мақсат болды. Қалай дегенмен де, ұлттық тұтастыққа қазақ елін тәуелсіз, іргелі ел етуге деген ұмтылыс өткен ғасырдың басындағы Алаш зиялыларына ортақ мақсат болды. Тек оны жүзеге асыру мәселесіне келгенде әрқайсысы әртүрлі жолды таңдады. Мысалы «1917 жылы қазақ қайраткерлері, интеллигенциясы арасында қазақ облыстарының Түркістанмен бірігу мүмкіндігіне байланысты қарама - қарсы екі пікір болды.

М.Шоқай идеясын қолдаушылар «орыстың отаршылдығынан құтылу үшін Орта Азия елдері болып бірігуіміз керек» - десе, «автономия құру - өз алды мемлекет болу. Ал мемлекет болып, іс атқару оңай емес. Біздің қазақ іс атқаратын азаматқа жұтап отырған болса, Түркістан халықтарының қараңғылығы һәм шебер адамның жоқтығы бізден он есе артық» - деп білген Әлихан Бөкейханов «Орта Азия болып бірігуге болмайды» - деп есептеді. Қалай дегенмен де, күллі қазақ мемлекетінің тағдыры оны барлық қазақ ұлтының қолдауына тәуелді екендігін Алаш басшылары да, Мұстафа Шоқай да түсінді. Мұстафаның өліміне қатысты екі түрлі қауесет бар: бірі тұтқын лагерлерін аралап жүргенде сүзекке шалдыққан десе, екіншісі Каюмхан деген көмекшісі у беріп өлтірді дейді. М.Шоқайдың өмір өнегеге толы болды. Бүкіл түркі әлемнің тарих тұлғасына айналған. М.Шоқай XX ғасыр кезеңінде адамзат баласының айтулы бір перзенті болды. Оның бойында біз біліп үлгермеген, тарихымен таныспаған талай рухани қазыналары жатыр.

Мұстафа Шоқай - бүкіл саналы ғұмырын қазақ халқының, жалпы түркі халықтарының бостандығы мен тәуелсіздігіне арнаған тұңғыш эмигрант күрескер, саяси қайраткер. Аса көрнекті саясаткер Мұстафаның ұстанған жолы - халыққа тәуелсіздікті қантөгіс арқылы емес, керісінше, дүниежүзіндегі демократиялық күштерді араластыру арқылы бейбіт жолмен алу болды. Ол үшін халықтың сана-сезімін ояту қажет еді. Жаяудың шаңы, жалғыздың үні шықпайтынын жете түсінген Мұстафа кеңес үкіметінің қол

астындағы мұсылмандар қауымының да жеке-дара күресі арқылы тәуелсіздік ала алмайтынын анық болжай білді. Ұлы күрескер бүкіл түркі тектес исі мұсылман қауымын түгел көтеруді мұрат тұтты.

Аса көрнекті саясаткер Мұстафаның ұстанған жолы – халыққа тәуелсіздікті қантөгіс арқылы емес, керісінше, дүние жүзіндегі демократиялық күштерді араластыру арқылы бейбіт жолмен алу болды. Ол үшін халықтың ұлттық сана – сезімін ояту қажет еді. Жаяудың шаңы, жалғыздың үні шықпайтынын жете түсінген Мұстафа Кеңес үкіметінің қол астындағы мұсылмандар қауымының да жеке-дара күресі арқылы тәуелсіздік алмайтынын анық болжай білді. Ұлы күрескер бүкіл түркі тектес иесі мұсылман қауымын түгел көтеруді мұрат тұтты. Оның өмір жолы ортақ Отан – Түркістан үшін от кешкен айтулы азаматтың жолы болып табылады.

Алдағы уақытта Мұстафа Шоқайдың мол мұрасын әлі де жинақтап, жүйелі зерттей отырып, оны ұлт игілігіне айналдыру, жаңа қоғам құрып жатқан белсенді іс-әрекетімізде ұтымды пайдалану білу - біздің парызымыз. Өйткені Мұстафа Шоқайдың есімі қоғамымыз демократиялық ұстанымда ілгері жылжыған сайын шамшырақтай жарқырап, халқына қызмет етіп, оның жер бетінде қазақ барда мәңгі өлмейтін саяси идеялары мен ой-пікірлері бүгінімізді байытып, келешегімізді кемелдендіре түсері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мұстафа Шоқай шығармалары. «Қайнар» Алматы 2007. 203 б.; 7-8 бб.
2. Есмағамбетов К. Тәуелсіздік таңшолпаны //Егемен Қазақстан. 2007, 9 қаңтар.
3. Есмағамбетов К. Герцогиня Атольскаяның салонындағы қазақтар жайлы әңгіме //Егемен Қазақстан. 2010, 26 мамыр.
4. Қойшыбаев Б. Мұстафа азаттық қозғалысының теориясын жасады //Аңыз адам. 2011, № 7, Б.44-45.
5. Кішібеков Д. Біз бағаламаған Мұстафаны әлем таныды //Аңыз адам. 2011, № 7, 42 б.

М.ШОКАЙ И УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ТУРКЕСТАНЕ

М.С. Караманова

*Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, к.и.н.,
доцент*

История представляет собой сложный процесс череды исторических событий, явлений, где главные действующие лица - это огромное количество людей, взаимодействующих в какое-то определенное историческое время, период. Одно поколение сменяет другое, но содержание деятельности людей

всегда состоит из стремлений, желаний, чаяний, надежд на лучшую жизнь, чем сейчас, в настоящее время. Но деятельность людей всегда должна направляться в определенное русло, в зависимости от того, кто ведет их за собой, герои, выдающиеся личности, которые могут выражать их устремления и надежды. Поэтому в истории имеет большое значение вопрос о характере и степени влияния личности на исторические процессы, события. В ряду выдающихся личностей могут быть как положительные, так и отрицательные герои, народ может поддерживать и того, и другого. В мировой истории множество примеров этого явления. Но, конечно же, созидательная роль личности, ведущая к развитию, расцвету общества - это всеобщая закономерность. Такой созидательной личностью в истории нашей страны является Мустафа Шокай - выдающийся государственный, политический, общественный деятель, ученый, публицист, гражданин, патриот своей родной земли. Шокай с юности был вовлечен в общественно-политическую жизнь своего края, активно включается во все политические события, которые происходили в период политических потрясений в мире, в России, казахском крае, во всем Туркестане. В 27 лет возглавил Мусульманский центр, образованный на конгрессе мусульман в Ташкенте, издает газету "Бирлик Туы", где впервые озвучил идею независимости всех народов Туркестана, ради которой он вел борьбу до конца своей жизни. В ноябре 1917 года после революции возглавил Туркестанскую (Кокандскую) автономию, входит в состав правительства Алаш-Орды. Но в условиях подавления Туркестанской автономии, М.Шокай отказавшись признать Советы, вынужден был эмигрировать в Грузию, дальше в Турцию, Европу.

Почти половина жизни М.Шокая пришлась на эмиграцию, но тесная, духовная связь с родиной не прервалась. Наоборот, наперекор всем и вся, его политическая борьба активизируется по всем направлениям. Практически, М. Шокай единственный из всей плеяды политической элиты Казахстана того периода смог распознать, раскрыть и вести борьбу с истинной сущностью новой Советской власти. Судьба народов Туркестана, все исторические события на родине, уже в советской стране, политические и экономические перемены, судьбы казахской интеллигенции и многие другие вопросы становятся предметом его политической и общественной жизни в эмиграции. Он организует выпуск газет, журналов, 1927 год - журнал "Жана Туркестан", 1929 год - журнал "Яш Туркестан", член редколлегии журнала "Прометей"-органа национальной защиты народов Кавказа, Украины, Туркестана. Зная европейские языки М.Шокай выступает во многих столицах Европы - Париже, Лондоне, Варшаве, Стамбуле с политическими докладами и обзорами о ситуации в Советской стране, положении народов Туркестана.

Сегодня политическое, научное наследие М.Шокая имеет огромное историческое значение, необходимо продолжать работу по изучению его политических мыслей, идей, всего политического мировоззрения. Это необходимо для сегодняшнего и будущих поколений нашего общества для

осмысления настоящего и будущего Казахстана. Основопологающей идеей его политического наследия является идея борьбы и достижения независимости народов Туркестана - казахов, узбеков, каракалпаков, киргизов, таджиков, туркменов, независимо от национальной принадлежности. Уже с первых лет в эмиграции он выступает перед международной общественностью с речами, докладами о туркестанском национальном движении о выступлениях народов против насильственной политики Советской власти, изобличает советское правительство, большевиков, которые продолжают колониальную политику царизма среди угнетенных народов национальных окраин России, критикует советскую политику и экономику в первые годы советской власти, издает монографии "Советы в Центральной Азии" (1928), "Туркестан под властью Советов"(1935). О сути большевистской политики в первые годы советской власти М.Шокай высказался довольно ясно: " Грязь большевистской лжи, замешенная кровью туркестанской бедноты - вот что лежит в основе той власти, которая утвердилась в нашей стране". (1) М.Шокай приводит выписку из постановления ЦК РКП от 29 июня 1920 г. "Отношения между пришлым европейским населением и коренными народами Туркестана за два с половиной года Советской власти, находившейся в руках тонкой прослойки русских рабочих, зараженных колонизаторской психологией, не только не изменилось к лучшему, но еще более обострились, благодаря своеобразным "коммунистическим" действиям, рассматриваемым поработанным коренным населением, как продолжение действий агентов старой царской власти и по существу являющихся таковыми."(2) В этом же документе имеется пункт "е", предлагающий: "Уравнять в продовольственном отношении туземное городское население с русским и принять меры по улучшению продовольственного положения туземных крестьян. "Это партийный документ, полный цинизма по отношению к местному населению. Это после голода и гибели 1 140 000 душ туркестанской бедноты. Эти вопиющие факты говорят лишь об одном - истинном отношении Советской власти к местному коренному населению национальных окраин ,прежде всего Туркестана.

М.Шокай ,опираясь на официальные источники Советской власти, которая сама вынуждена была констатировать факты ужасающей действительности в Туркестане, позже они были изъяты, делает выводы о том ,что революции как таковой в казахском крае не было, но революцию народ встретил с воодушевлением, с надеждой на изменения своего положения, но получил продолжение политики предыдущего царского режима. Это были далекие 20-30-40 годы прошлого столетия, когда М.Шокай прозорливо раскрыл и громогласно изобличил на весь мир всю сущность тоталитарной политики Советской власти. Сегодня с высоты ушедших в историю десятилетий, мы понимаем, что Мустафа Шокай - провидец ,который в то далекое время не просто изобличал советскую власть, деятельность большевиков, а именно твердая убежденность и вера в крушение советской диктатуры была стержнем его политической борьбы за

достижение независимости и свободы народов Туркестана. "Национальная независимость-это не есть "китайская стена", отгораживающая нас от всего остального мира. Национальная независимость - это не покушение на чьи-то права. Нет. Национальная независимость - защита нашей страны, своего права от насилия угнетателей..." (3) Эти слова М.Шокая как никогда актуальны и сегодня, мы должны беречь нашу свободу и независимость, стремиться сохранить их на века.

Список использованной литературы

- 1.М.Шокай Туркестан под властью Советов. Полн.собр.соч. в 12 томах,8т.,с.315
- 2.М.Шокай Туркестан под властью Советов. Полн.собр.соч. в 12 томах, 8 т.,с.315-316
- 3.М.Шокай От автономии к независимости 1917- декабрь -1930. Полн.собр.соч. в 12 томах, 5т.

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЕСТЕЛІГІНІҢ ТІЛДІК, СТИЛДІК ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аман Мәделханұлы Абасилов

*Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты*

Бүгінгі таңда мемуарды, оның ішінде естеліктерді тек тарихи және әдеби жағынан ғана емес, лингвистикалық қырынан қарастыруға да ерекше мән беріле бастады. Бұл әсіресе лингвистиканың антропоцентристік бағытындағы адамның ойлауы мен болмысы, әлеуметтік ортаны танып білуі мен ақиқат дүние туралы білімінің санада бейнеленуін қарастыратын когнитивті зерттеулердің нысанына айналуға.

Когнитивті лингвистика естелік авторының жеке шығармашылық болмысын, оның қоғамдағы ролін, сонымен қатар ол өмір сүрген ортаның дүниетанымын, мәдениетін, тарихын т.б. типтік белгілерін қарастырғанда дәстүрлі лингвистиканың жетістіктерін: тілдік құралдарды қолданудың лексика-семантикалық, грамматикалық және стилистикалық мәселелерін де қамтиды. Сонда ғана естелік тіліндегі тілдік қолданыстардың қыр-сыры жан-жақты ашылып, автордың өзіндік тілдік қолданыстары мен тіл жұмсау шеберлігі айқындалады.

Естелік жанрына тән қасиет – автобиографиялық сипат. Естелік жазушы өзінің көрген-білгенін, куә болған оқиғаларын өзінің өмірімен байланыстыра отырып, қорытынды жасайды. Естелігін бірінші жақта баяндай отырып, өзі куә болған оқиғаға немесе саяси жағдайларға баға береді, өзі өмір сүріп отырған қоғамға деген көзқарасын білдіреді. Осының барлығы айналып келгенде өмірлік тәжірибе мен дүниетанымға байланысты

[1]. Олай болса, естелік тілін зерттеу барысында автордың баяндаушылық шеберлігіне және тілдік құралдардың мүмкіндігін қаншалықты пайдаланғандығына талдау жасалып, өзіндік ерекшелігі көрсетілуі қажет. Осы айтылғандарды негізге ала отырып, біз Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты еңбегіндегі тілдік бірліктердің (ономастикалық атаулардың, лексика-фразеологиялық бірліктердің және кейбір грамматикалық формалардың статистикалық, семантика-стилистикалық, контекстік, концептік) жұмсалымына жекелей тоқталып, автордың тілдік құралдарды қолдануының стилистикалық және танымдық ерекшеліктерін айқындауға талпынамыз.

Бұл үшін алдымен мынадай сұрақтардың жауабын тауып, басын ашып алу маңызды. Біріншіден, естелік қай тілде жазылған, яғни түпнұсқа тілі қай тіл? Екіншіден, естеліктің неше нұсқасы бар? Үшіншіден, түпнұсқа тілден аударылған аудармалардың сапасы қандай, ол автордың сөз саптау ерекшеліктерін сақтады ма? Төртіншіден, бір әріптік жүйеден екіншісіне аударуда қателіктер кетпеген бе? Енді осыларға жауап іздеп көрейік.

Біз қарастырып отырған М.Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты еңбегі 1999 жылы Алматы қаласындағы «Қайнар» баспасынан шыққан таңдамалық шығармаларының 2-томына енген [2]. Осында аталмыш естеліктің қай тілде, қашан жарық көргені туралы құрастырушылар мынадай деректер келтіреді: *«Жас Түркістан (Еш Туркистан», өзбекше жазылуы) -1929-1939 жылдары Мұстафа Шоқай Берлинде шығарған журнал. «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» осы журналдың 1936 жылғы 76-ыншы санынан бастап 1937 жылғы 90-ыншы санына дейін өзбек тілінде басылды. 1937 жылдың аяғында Париж-Берлинде жеке кітапша болып шықты (253-бет). Мұнан біз алғашқы сауалымыздың жауабын аламыз, яғни естелік алдымен «Жас Түркістан» журналында **өзбек тілінде** басылғанын, кейін кітапша болып шыққанын көреміз.*

Таңдамалықты құрастырушылар Мұстафа Шоқайұлының «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» кітапшасының өзбек тіліндегі екінші басылымына (ТМИП баспасы, Берлин, 1989 жыл) жазылған алғысөзді береді. Осы «Баспадан» деп аталатын алғысөзден біз қалған сұрақтарымызға да жауап табамыз. 1) *«1917 жыл естеліктерінен үзінділердің» түрікшесін профессор Саадат ханым Шағатай 1988 жылы Анкарада бастырып шығарды» (248-бет).* 2) *«... сол қатерлі жыл оқиғаларының бел ортасында болған саяси басшы, марқұм Мұстафа Шоқайұлының «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» деген туындысын кириллица әліпбиімен түпнұсқаның ерекшеліктерін мұқият сақтай отырып, қазіргі өзбек тіліне аударып басуды жән көрдік (247-бет).*

Келтірілген деректер бізге, біріншіден, естеліктің түпнұсқа тілі – өзбек тілі екенін тағы да нақтылай көрсетсе, екіншіден, естеліктің бірнеше нұсқасы бар екенінен хабар береді. Олар: «Жас Түркістан» журналында 1936-1937 жылдар аралығында басылған нұсқасы; 1937 жылы М.Шоқайдың өзі жеке

кітап етіп бастырған нұсқасы, 1988 жылы Саадат Шағатайдың кітапша етіп шығарған түрікше нұсқасы, 1989 жылы өзбек тілінде кириллица әліпбиімен шыққан нұсқасы және қолымыздағы таңдамалылыққа енген Бекен Әбдіразақов пен Зұлқарнай Сақиұлының өзбек тілінен қазақ тіліне аударған нұсқасы.

Естелік автордың көзімен көріп, куә болған тарихи оқиғалар мен оған қатысқан адамдарды өз қабілеті мен мүмкіндігінше жады мен ар-намысына жауап бере отырып, болашаққа аманаттауы болса, оны қайта бастырып немесе өзге тілге аударып беруде осы аманатқа қиянат болмауы тиіс деп санамыз. Бұл әсіресе бүкіл түркі халқының абзал азаматы, кемеңгер тұлғасы Мұстафа Шоқайұлының туындысында болмауы керек. Сондықтан да біз талдағалы отырған мәтінді түпнұсқа ретінде қарастырып, оның тілдік және танымдық ерекшеліктерін ашып көрсетпекпіз.

Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» еңбегінде көптеген ономастикалық бірліктер қолданылған. Ономастика - тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы. Ол зерттеу нысанына қарай топонимика, антропонимика, этнонимика, астронимика, эргонимика, зоонимика, фитонимика т.б. түрлерге бөлінеді. Біз осылардың ішінде естелік мәтінінде жиі кездесетін антропоним, этноним, топоним және эргонимдерді жеке-жеке қарастырамыз.

Естелікте 70-тен аса **антропоним** қолданылған. Оның ішінде үш адамның есімінен басқасы (Степан Разин, Емльян Пугачев, Әнуар паша) естелік авторымен тұстас, қатар өмір сүрген, сол кезеңдегі тарихи оқиғаларға тікелей қатысқан нақты адамдардың есімі. Олар: *Мұхаммед Юсуф Жазыфар, Николай Романов, Михаил Романов, Родзянкон, Львов, Милуков, Гучков, Керенский, Әлихан Бөкейханов, Мұнуар Қари, Әбду-сәме қари, Сарықұл Алдабергенұлы, Жүсіпбек Басықараұлы, Фатих Кәримі, Агапов, Ералы Қасымұлы, Серәлі Латин, Хұсан Ибраһим, Доховский, Иванов, Самсонов, Мартенс, Курапаткин, Фольбадум, Красильников, Махмуд қожжа Бейбуди, Убайдулла қожжа, Шаислам Шаахмед, Серікбай Ақайұлы, Некора, Маллицкий, Насырхан төре, Әбиджан Махмуд, Мир Әділ, Михаил Сосновский, Евремов, Липовский, Еспотовский, Фатерман, Баликов, Наливкин, Анферов, Преобреженский, Шелоков, Тункинчов, Жерцев, Чхидзе Николай Степанович, Чайкин Вадим, Юниша Гзовский, Мирмуһсин, Марков, Ликушин, Арсеньов, Илия Шандиков, Корнилов, Әбдірахман Орази, Хидаятбек Юргули, Әли Мұхаммед Көтібарұлы, Успенский, Дорер, Марков. Н.Н.Щепкин, Шиковский, Абдул Әзиз Дәулетшин, Садри Максудибек, Мұхамеджан Тынышбай, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Юсуф Ақчура, Әли Марданбек Топчи Баши, Ленин т.б..*

Автор бұл есімдерді тек жай ғана атап қоймай, олардың өзі баяндап отырған кезеңдегі тарихи оқиғаларға қатысын, сол тұста атқарған қызметін, тұлғалық мінездемелерін беріп, таныстырып отырады. Бұлар автор естелігінің тарихи-деректіктік және танымдық-тағылымдық мәнін ашады. Мұнда кейбір тарихи тұлғалар туралы басқа деректерде байқала бермейтін жаңа мәліметтер де кездеседі. Айталық, М.Шоқай өз естелігінде

А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ә.Бөкейхан, М.Тынышбай, Серәлі Лапин т.б. жөнінде тың деректер береді. Сондықтан бұл естеліктердегі антропонимдерді тұлғатану мәселесі жағынан өз алдына зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Бұл әсіресе Кеңес үкіметінің қысымынан елден кетуге мәжбүр болған қазақтың тұңғыш саяси эмигранты М.Шоқайдың және екінші дүниежүлік соғыста тұтқынға түсіп, Отанына оралмай қалған Еуропадағы қазақ эмигранттарының естеліктерін жан-жақты талдауды қажет етеді.

Естеліктегі лексикалық бірліктердің келесі тобын **топонимдер** мен **этнонимдер** құрайды. Топонимика – ономастиканың жер-су, елдімекен атауларының шығуы мен пайда болуын, мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикасын, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі. Естелікте **40-қа жуық топоним** кездеседі. Олар: *Ресей, Түркістан, Петербург, Мәскеу, Париж, Минск, Ташкент, Орынбор, Пенза, Сызрань, Самара, Верный, Семей, Ақмешіт, Ақмола, Ашхабад, Бұхара, Хиуа, Жөлек (Бәйгеқұм), Шиелі, Жаңақорған, Арыс, Түркіменстан, Самарқанд, Ферғана, Шығыс Пурсия, Варшава, Қазалы, Бийск, Кушка, Ақтөбе, Жетісу, Сырдария, Әулиеата, Әндіжан, Байрамолы, Тежен, Жизақ т.б.* Осы көрсетілген ел (мемлекет), қала, аймақ, облыс, аудан, ауыл т.б. атаулар естеліктің географиялық кеңістігін, фактілік-аргументтік дәлдігін анықтайды.

Естеліктегі ономастикалық бірліктерің енді бір тобы – **этнонимдер**. Этнонимдерді этнонимика зерттейді. Этнонимика (грек. *ethnos* – халық, тайпа, опуа – ат, есім) – ономастиканың этнонимдердің шығуы мен таралуын, қолданылуын және құрылымын зерттейтін саласы. Мұстафа Шоқай өз естелігінде **12 этнонимдік атау** қолданылған. Олар: *орыс, қазақ, чех, фин, казак, башқұрт, татар, өзбек, яһуди (еврей), қырғыз, поляк.*

Естелікте 30-ға жуық әр түрлі нысан, мекеме, саяси ұйым, қоғамдық ұйым т.б. аттарын белгілейтін **эргонимдер** қолданылған. Олар: *Мемлекеттік Дума, Мемлекет және қоғам қауіпсіздігін қорғау міндетін атқаратын уақытша комитет, Жұмысшы және солдат депутаттарының кеңестері, Уақытша үкімет, Бүкілресей егіншілер одағы, Түркістан басқармасы, Бүкілқазақ құрылтайы, Жұмысшылар әскери кеңесі, Облыс комиссары, Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, Торғай губернаторы, Торғай облысының комиссары, Түркістан генарал-губернаторлығы, «Шорай ислами» қоғамы, Ұлттық басқарма, Түркістан өлкелік атқару комитетінің бірінші құрылтайы, Ақмешіт қалалық ұлттық кеңесі, Ақмешіт аудандық халық өкілдерінің кеңесі, Ақмешіт жұмысшы-солдат депутаттарының кеңесі, Түркістан өлкелік жұмысшы-солдат депутаттарының кеңесі, Орыс революцияшыл демократиясының ұйымы жұмысшы-солдат депутаттарының кеңесі, Орыс солдаттары кеңесі, Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі, Ғұлама қоғамы, Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті, Этикади ислам (Ислам сенімі) ұйымы, «Бұрса» мақта комитеті т.б.* Эргонимдік лексика ономастикада айрықша орынды алады және жеке топқа бөліп

катастыратын өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Сондықтан естеліктердегі эргонимдік лексиканы қарастырудың мәні зор.

Естелікте 50 шақты **кірме сөз** кездеседі. Олардың барлығы дерлік тілімізге орыс тілі арқылы енген. Бұл сөздердің қолданысын естелік тақырыбымен байланыстырған жөн. Өйткені естелік 1917 жылғы елдегі әлеуметтік және саяси өмірді, онда болған оқиғаларды баяндауға арналған. Сондықтан да кірме сөздердің басым бөлігін әлеуметтік-саяси лексика құрайды. Олар: *революция, материал, депутат, кінәз, талаба (студент), станция, телефон, комиссар, жалба, пристав, жандарм, монархист, режим, процент, реформа, партия, мандат, комиссия, митинг, марксизм, большевик, социал-революционер, автономия, делегат, бомба, минөт, прогресс, принцип, прокурор, село, анархист, элемент, граф, офицер, пулемет, горнизон, түрікшіл (пантуркист), юнкер, кадет, декрет, аппарат, цифр, гектар, федерация, республика т.б.* Бір ескерте кетерлік жайт, М.Шоқайдың естелігі өзбек тілінен аударылғандықтан кейбір кірме сөз-терминдер мен атауларды аудармашылар қазіргі қазақ тілінің сөздік қорына лайықтап қолдануы да мүмкін. Денмен автор естелігінде қолданылған орыс және өзге тілдер сөздері, біріншіден, қазіргі қазақ тілінде терминдік, атауалық, ұғымдық жағынан әбден орнығып қалыптасқан тіл бірліктері. Екіншіден, олар осы қалыптасқан шеңберден шықпайды, тіл шұбарлау, сөз ластуаға қатысы жоқ. Қайта автор оларға стильдік жүк артқан.

Қандай да бір мәтінде **көнерген сөздер** өткен дәуірдің куәсі ретінде не болған тарихи оқиғаларды суреттеуде, не шығармаға шынайлық пен көркемдік әр беруде пайдалынады. М.Шоқай естелігінде ұшырасатын көнерген сөздер: *әмбеге аян, қаусет, ұзын-шұбақ, дүрбелең, жадитшілік, қадитшілік, шеменде, кәдік, мақұрым қалу, мәшһүр, көзі қамасатыны, көзіміз қамасып, қарықтыру, ләзім, шамшылдау т.б.* Бұл сөздердің кейбірі сол тұста әлі де көнелене қоймаған актив сөздер қатарынан орын алуы да мүмкін. Өйткені олар қазірдің өзінде мәтін ішінде өзге сөздердің тіркесуімен түсініктілігін жоя қоймаған.

Автордың дүниетанымындағы ғаламның тілдік бейнесі көбінесе ұлттық тілдің мәйегі болып табылатын **фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер** арқылы анық беріледі. Өйткені бұл тілдік қабатта ұлт өкілінің дүниеге деген көзқарасы, әлеуметтік ортаға деген қарым-қатынасы, сондай-ақ жинақталған халық даналығы болады. Демек дүниені танып білуде тұрақты тіркестердің маңызы ерекше. Естелікте мынадай **тұрақты тіркестер** қолданылған: *опат болу, дүние салу, лап қойды, бейілі кең, шеңгелінен құтқарып қалу, шеңгеліне түсп қалу, шеңгелінен шығу, көзіне шыққан сүйел, тыжсырына қарау, қаусет тарату, үдете беру, баланың ойны сияқты, құлақ аспау, жіті аңғару, көзді ашу, тауқымет тартқызу, қасірет қартқызу, ауыр азабын тарту, аспандағы айды алу, көктегі айды алуды армандау, көз салып тұру, мақұрым қалу, әліптің артын бағу, қайта қазбалау, өңменінен итеру, қайыры тиетін адам, өрши түсу, арыз-шағым жауып жату, ынтымақты табу, зіл тастау, таяқ жеу, желпініп қалу, ішкі шерін тарқату, түймедей*

жаңсақтығын түйедей ету, кәдеге (кәдесіне) жарау, дән риза болу, үні өшу, амбеге аян, шеккен зиян (зиян шегу) т.б..

Енді осылардың мәтінде қолданылуын талдау жасап көрейік. Автор естелігінде революциядан кейінгі мемлекеттік құрылысты қалай құрамыз дегенге байланысты әр алуан көзқарастарды сипаттауда өз бағасын тұрақты тіркеспен береді. «Бұл мұсылмандық көзқарас тұрғысынан алғанда өте жақсы ұсыныс еді. Бірақ ол жас баланың **«аспандағы айды алып бер»** деген далбасасына ұқсайтын» (273-бет).

Тұрақты тіркестер кейде сол уақыттағы жағдайды және көңіл-күйді беруде қолданылған. «Біз Үкімет комитетін жақтырмадық, әрі оған қарсы күрескіміз де келмеді. Өйткені бізге аса қауіпті күш, яғни Жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі осы Үкімет комитетінің орнына **көз салып тұрған** еді. Біздің шаруамыз жағдайды мұқият ескеріп, **әліптің аяғын бағу болатын...**» (279-бет). «Халық қатты күйзелген еді. Тек ашық жиындарда сөз сөйлеп, **желініп қалатын. Қарусыз халық сөз еркіндігін пайдаланып, ішкі шерін тарқататын»** (286-бет).

Автор естелігінде кейбір тұрақты тіркестерді сөз орайында өзінің айтайын деген ойына лайықтап түрлендіреді. «Екінші топ революция нәтижесінде қарыштап өркендейтін прогрестің дамуынан қорқып, прогресті жақтаушылардың **түймедей жаңсақтығын түйедей етіп** әсерлеп, оларды халыққа діннің дұшпандары деп көрсетуге тырысты» (294-бет). «Қалағаныңды, **тіпті көктегі айды алуды арманда»** (289-бет). Сол сияқты мына тұрақты тіркесті де бірнеше рет түрледіріп пайдаланған: **шеңгелінен құтқарып қалу, шеңгеліне түсп қалу, шеңгелінен шығу.**

Естелік мәтінінде **мақал-мәтел** пайдаланылмаған, бірақ қазақ салт-дәстүрінде қалыптасқан «Өзі қадірлі кісінің баласын да сыйлау керек деген» ұғым қолданылған.

Естелік публицистикалық стилде жазылғандықтан автор оқырманның құлағына таныс, барынша кең түрде қолданылатын **эпитеттерді** пайдаланумен қатар авторлық қолданыстағы жаңа эпитеттер де жасайды. Олардың басым көпшілігі естелік иесінің өзі куә болған оқиғаға немесе саяси жағдайларға баға беруден, өзі өмір сүріп отырған ортаға көзқарасын білдіруден туындаған сөз саптаулар болып табылады. Мұндай эпитеттер автордың өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымын танытады. Олар: *байтақ ел, жас түркістандық, ұлттық қасірет, күрескер тұлғалар, қуатты қозғалыс, кең қанат жайған тегеурінді революция, қалың ел, ұлттық тағдыр, ұлттық тәуелсіздік, ішкі ұлт басқармасы, тәтті үміт, өзіміздің түркістандық, межелеген жер, ұмыт қалған түркістандықтар, біздің қазақ, қуатты қалам, қалың елді аузына қаратқан «Қазақ» газеті, қыр қазағы, ыстық лебіз, қарт делгат, сенімді өкілі, сенімді қорғаны, азғын тілмаш, жақсы тілмаш, әділ тілмаш, бір абзал азамат, уақ хатшы, уақ тілмаш, сұрқия техникалық қызметкер, сұрқия тілмаш, ақылсыз орыс, бітіспес дұшпан, сауатсыз қарулы солдаттар, ең заңды талаптарын жүзеге асыра алмайтын көпшілік, қолы түркістандықтардың пәк қанына боялған осындай шерменделер,*

кертарна ғұлама көпшілік, елдің ұлттық сезіміне қадалған қанжар әрі жүрекке құйылған у, желіккен орыс жұмысшылары мен солдаттары, керексіз кісілер, ерсі қылық, салықалы серіктестіктер т.б.. Көріп отырғанымздай, Мұстафа Шоқай қолданысындағы осы эпитеттер тұтас бір кезеңнің қоғамдық-саяси ақуалын, тыныс-тіршілігін бейнелейтын тілдік құралдар.

Естелікте төменегідей **атаулық мағынадағы сөздер мен сөз тіркестері** кездеседі: *әскери қашқын, орыс революцияшыл демократтары, орыс қоныстанушылары, түркістан жұмысшылары, ұлттық қозғалыс, орыс әкімшілігі, майданға қара жұмысқа жіберілген жұмысшылар, тілмаш, кәсіптестер, қара жұмысшы-мердігер, қазіргі заманғы саяси құрылыс, саяси қызмет, түпкілікті халақ, село мұжығы т.б..* Бұлар да сол уақыттағы әлеуметтік-саяси өмірді сипаттайтын актив қолданыстағы лексикалық бірліктер болып табылады. Оларды қазақ әдеби тілінің даму тарихымен байланыстыра зерттеудің маңызы зор.

Естелікте қазіргі тілімізде **сирек қолданылатын сөздер** де бар. Олар: *аулағырақ, әмбеге аян, үдету, уақ, тәржімашылық, обрлар, тәптіштеу, қауқарсыз, зәрулік, бейқамдық, шерменде, мақұрым қалдыру, кикілжің, титтей ықыласы жоқ, жолдастар, самырқаулық, бейбастақтық т.б..* Бұл сөздер қазіргі лексикалық қорымыздың пассив қабатын құрағанымен естелік мәтінінде қолданысы жиі сөздер қатарынан орын алады.

Естелікте көптеген **қос сөздер** және **қосар сөздер** қолданған. Қос сөз – лексикалық бірлік болса, қосар сөз – жекелеген авторлардың қаламынан шығатын тілдік бірлік болып табылады [3]. Қосар сөздерді автор қандай да бір ұғымды күшейте түсу үшін, оған өзінше бір реңтік өң беру үшін стильдік мақсатта жұмсайды. Бұл – көркем әдебиет стилінде қалыптасқан құбылыс, оған тән стильдік категория десе де болғандай. Бұл ғылыми зерттеулерде жеке атаумен – танасуб деп аталып жүр. Танасуб – бір-бірімен мағыналас, өзара ұғымы жақын сөздерді қосарлап, шоғырлап қолдану әдісі дегенді білдіреді [4].

М.Шоқай естелігінде қолданған қосар сөздерді М.Әуезов публицистикасының тілін арнай қарастырып, зерттеген Қ.Ө.Есенованың диссертациясындағы семантикалық бөліністі негізге ала отырып: **мағыналас қосар сөздер** (*ұзын-шұбақ, ықылас-ілтінат, жер-жерден, ашу-ыза т.б.*) және **тақырыптас қосар сөздер** (*айла-шарғы, мақсат-мұрат, зорлық-зомбылық, мұсылман-түрік қоқан-лоққы, жай-жағдай т.б.*) деп қарастырды [3]. Мысалы: «Дүкендердің алдындағы ығы-жығы жұрттың кезегі **ұзын-шұбақ**» (257-бет). «Асқан **ықылас-ілтінат**, зор үмітпен қарсы алынған революция кейін жалпы ұлттық қасіретке айналды (256-бет).» Бұл тартыстарда бір тарап екіншісіне қарсы күресте қандай **айла-шарғы** қолданғанын **тәптіштеп** отырғаным жоқ (274-бет). **Зорлық-зомбылық** күннен күнге үдеп барады (282-бет). **Жұмысшы-солдат депутаттары** кеңестеріне наразылық білдірген **арыз-шағым** жасауып жатты (282-бет). *Ресейге шын жүректен берілген бұл топ ұлттық автономия идеясы мен*

мақсат-мұратын тек діни мәселе деп түсінді де, халықты дін туын көтерген күреске шақырды (294-бет). «**Мұсылман-түрік** Ташкент тұрғындарының бір тобы, яғни «**Ғұлама қоғамы**» жәдитшіден орыс монархисін артық көретінін айтып тұр (306-бет). Біздің **жай-жағдайымыздан** хабардар Жұмысшы және солдат депутаттарының кеңестері болашақ Үкімет комитеттерінің құрамынбізбен бірге талқылайтын болды (306-бет). Өйткені революция бізге бар тілегімізді ашық айтуға мүмкіндік бермегенімен, оны орнатуға, тіпті сырттан келген орыс солдат, жұмысшы және шаруаларының **қоқан-лоққысынан** қорғауға дәрменсіз еді (310-бет).

Естелікте бірнеше **қосарлы айқындауыштар** кездеседі. Олар: жұмысшы-солдат кеңесі, социалист-революционер, генарал-губернатор, генарал-комисар, мұсылман-түрік одағы, татар-башқұрт солдаттары, ұлт-азаттық қозғалыс т.б.. Сондай-ақ **біріккен сөздер** де ұшырасады: келіссөз, бүкілқазақ құрылтайы, бүкілресейлік құрылтай, жеделхат, тілекхат, дуанбасы т.б.. Бұлардың барлығы сол тұстағы қоғамдық, саяси лексикалық атаулардың куәгерлері болып табылады.

Естелікте «**Әттең**», «**Апыр-ай**» деген екі **көңіл-күй одағайы** орындалмай қалған арман мен орны толмас өкініштерді білдіруде стилдік жүк арқалап тұр. Мысалы, «*Бұл тартыстарда бір тарап екіншісіне қарсы күресте қандай айла-шарғы қолданғанын тәртішегілі отырғаным жоқ. Ақыры, «Ғұлама қоғамы» басым шықты. Ол өз жетістігін ұлттық жетістікке айналдыра білсе, шын жүректен сүйсінер едім. Әттең, бұлай болмады, сайлауда жеңіске жеткендер арасынан қала төрағалығына оңшыл орыс манархисі сайланды»* (274-бет). «**Әттең!** Баяғы сол бейқамдығымыз, жәнді техникалық күштеріміздің тапшылығы, халық арасында саяси түсініктің жетіспеуі тағы да алдымыздан шықты» (291-бет). **Апыр-ай**, Түркістанның Ресей ішінде қалғанын қалайтын бұл топ Түркістанның шаригат туралы шешімдерін қорғайтын арнаулы мекеме жоқ екенін іс Ресейге арнап шығарылған заңдар негізінде *ғана* басқарылатынын білмегені ме?» (294-бет)

Естелікте **демеулік шылаулардың** өзіндік стильдік қызметі арықша көрінеді. Бірнеше мысалдарға назар аударайық. «*Көп делегаттар айқын талаптар көрсетілген мандатпен (куәлікпен) келген-ді*» (269-бет). «*Бұл округтардың бәрінде де орыстардың саны өздеріне дербес делегат сайлайтындай дәрежеде емес-ті*» (276-бет). «*Осындай арыздардың Қазалы ауданының қазақтарынан келген-ді*» (282-бет). «*Осы тұста жұмыс жүргізген санаулы ұлттық кадрларымыз өмір талабына сай келе бермейтін дәрменсіз еді. Еліміз бұрынғы қалпында өмір сүріп, ұлттық саяси өмірімізге Ресей араласпағанда, шаруашылығымыз Ресей шаруашылығымен матасып, біз бүкіл Түркістан не үшін Бұқара және Хиуа хандықтарындағы ішкі саяси және әлеуметтік жағдайға риза болсақ, әрі сол жағдайда қалуды қаласақ, әрине, кадр жөніндегі қиындық өзінен-өзі жойылар еді. Әттең, жағдай бұлай емес-ті*» (289-бет). «*Осы күресіміздің кейбір оқиғаларын қысқаша*

еске салып өтейін. Қоқан қаласына **оқ жауа бастаған-ды**. Жан-жақтан мылтық атылғаны, жасанды бомбалардың жарылғаны, алыстан зембіріктердің зіркілі естіліп жатты» (291-бет). «Ұлттық орталықтарымызға да заң мекемесінің жобасын жолдап, бұл жөнінде де пікір **сұрап жатқан-ды**» (294-бет). «Билер мен қазылардың әділетсіздігі жайында Түркістандықтардың арыз-шағымдары да **аз емес-ті**» (295-бет). «1917 жылы революция алға тартқан басты мәселелердің бірі – жер мәселесі де біздің Түркістанда Ресейдегіден мүлдем басқаша **қойылған-ды**» (298-бет). «Қазір жиырма жылдан соң ойлап қарасақ, біздің сол тұстағы талаптарымыз барып тұрған аңғалдық екен-ау!» (304-бет). «Ресей ауқымындағы басқа халықтар сияқты Түркістандықтар да құрылтай жиналысынан көп **үміт күткен-ді**» (317-бет).

Естелікте кейбір ауызекі сөйлеу тілінің элементтері де кездесіп қалады. Мысалы: «Облыстық комитет Ақмешіт жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің әрекеті ауыр қылмыс екенін көрсетпекші болды. Олардың өз істерінің жансақтығын мойындамағаны былай тұрсын, бәрін «революция заңына» сәйкес жасадық **деп соқты...**» (286-бет). Халық қатты күйзелген еді. Тек ашық жиындарда сөз сөйлеп, **желініп қалатын** (286-бет). Санамыздың қараңғылығы да көзімізді одан сайын қарықтырып, **көп сандалдық** (293-бет). Біз, автономияшылар, Түркістан сот мекемелері Ресейдегіден **басқашарақ** болар деген ойда едік (294-бет). Ал, Липовский бүлік басталысымен Ташкенттен **тайып тұрған еді** (315-бет).

Естелікте Мұстафа Шоқайдың өзіндік сөз саптау үлгісі, ойды жүйелеп беру машығы, алдын-ала болжаушылық шеберлігі айқын аңғарылады. Бұл әсіресе мынадай сөйлемдерінен көрінеді. «Оқизалар Түркістандықтарды алдағаны сияқты, Орыс революцияшыл демократиясының басшысы Грузин Чхеидзенің үміттері де ақталмады. Ресей революциясы сегіз айдан соң **большевиктердің қамшысының астына түсіп, Ресей революцияшыл демократиясының да күлі көкке ұшты**» (289-бет). «Сол тұста Түркістанда Ресейден біржола бөлініп кету жөніндегі пікірді мақұлдай қоятын психология, рухани әзірлік жоқ еді...» (290-бет). «Қоқан жан-жақтан қоршауға алынған еді. Самарқанд, Ташкент және Ферғанадан большевиктердің әскерлері келді... Сондай-ақ жан-жақтан біздің адамдар да жетті. Бірақ бұлардың көпшілігі ұзын таяқ, шоқпар, балта, селбе пышақпен қаруланған еді. Ең жақсы қаруланған кісінің қолында аңшы мылтығы бар. Оларды **топтастырып, селдей ағызып келген күш – большевиктерге қарсы қатты өшпенділік сезімі еді**» (292-бет). «Біздің Түркістанда мұндай жер комитеттерінің қажеті жоқ екенін, басқа ұлттың жағдайын түк түсінбейтін **желтең жігітке** айтып жеткізе алмадық» (302-бет).

Естелікте автор өз ойын оқырманына салыстырмалы түрде түсінікті, нанымды жеткізуде мәндес сөз - **синоним сөздерді** қолданған. Мысалы, «Тек ұлтқа **жанашырлығымыз** бен революциялық **ынтамыз** бар». «Ғұлама қоғамы» мен «Шорай исламия» арасындағы араздық біздің жалпы ұлттық

күресімізді **қожыратып, жұмысымызды былықтырды**» (274-бет). «Ташкент қалалық кеңесінің сайлауынан соң «Шораи исламияның» біздің ұлттық қозғалысымызды қолдайтын орыс революционерлерінің алдында **түк абыройы да, беделі де қалмады**» (275-бет). «Бірақ мойындауымыз да керек, осы жөнсіздіктерге өзімізде айыпты едік. **Дәрменсіздігіміз, саясат саласындағы шорқақтығымыз** әрі жұмыстың жөнін **білмегеніміз, саяси мәселелерді өмірдің басқа мәселелерінен айыра алмағанымыз** өзімізге соншалықты қиынға соқты» (275-бет). «Бір қызығы, Түркістанның ұлттық құрылысына **дұшпан, революция негіздеріне қарсы, Түркістанның түпкілікті тұрғындары мен орыстармен қарым-қатынастар тұрғысынан алғанда аса қауіпті** жобалар Уақытша Үкімет комитеті тарапынан қолдау тапты...» (277-бет). «Жұмысшы және солдат депутаттарының кеңестері Елпотовский мен Липовскийдің **дәйексіздігі мен дәрменсіздігін** пайдаланып, Түркістанда құрылтай жиналысы шақырылғанша бүкіл бағдарламаны жүзеге асырып үлгірмесе де бізді, Түркістан түркілерін, санаттан шығарып, өңменімізден итеріп сенетін» (281-бет). «**Тәртіпсіздік және жүгенсіздікпен** айыпталған солдаттар мен жұмысшылар да осы жиында еді» (284-бет).

Естелікте **антоним сөздер** стильдік мақсатта сәтті қолданылады. «Ал басқа жерлердегі жұмыс бізді **күйіндіріп, Жұмысшы және солдат депутаттары кеңестерін сүйіндіретін** жағдайда еді» (272-бет). «Ал біз мұндай комитетке сүйеніш болғымыз келмеді... **Елпілден, ықылас көрсетпедік, үкімет комитетіне қарсылық та жасамадық**» (279-бет). «**Халық, достар күйініп, дұшпан сүйінеді**» (289-бет).

Айтайын деген ойды жай хабар хабар түрінде беруге де болады. Бірақ сұрақ қою және оған жауап беру – ойдың сатылы дамындағы бір баспалдақ, жаңа ойды берудің ұтымды тәсілі. М.Шоқай өз естелігінде де **сұраулы сөйлемдерді** осындай стилдік мақсатта сәтті пайдаланады. Сұрау қою арқылы арқылы оқырманға ой тастап, үзіліс жасайды. Сосын оған жауап бере отырып, болған оқиғаның себебін мазмұндап түсіндіреді. Бірнеше мысалдар келтірейік. «Ташкенттегі жағдай қандай болар екен? Бір қызығы – **жергілікті Жұмысшы-солдат депутаттары кеңестері байырғы халыққа жасап жатқан қиянаты мен өктемдігін Ташкентте қабылдаған шешіммен тоқтатып, әділет орнату мүмкін бе? Егер Жұмысшы-солдат депутаттарының өлкелік кеңесі де Ақмешіт бөлімшесінен асып түсе алмаса қайтеміз**» (267-бет). «**Үкімет комитеті дегеннің өзі не еді? Бұл сұраққа жауаптың мәні зор**» (277-бет). «**Үкімет комитетінде біз, Түркістандықтар, наразы болдық. Біз Уақытша үкіметке Түркістан комитетінің құрамында өзгеріс енгізуге, оған өзіміздің сайлаған кісілерімізді қою жөнінде ықпал жасай алар ма едік?**» (279-бет). «**Түркістан автономиясын құру үшін жергілікті орыс өкілдерінің де қатысуы керек болды. Бірақ Түркістан автономиясын орнату жолында бізге бірігетін орыс өкілдері қайда?**» (290-бет). «**Апыр-ай, Түркістанның Ресей ішінде қалғанын қалайтын бұл топ Түркістанның шаригат туралы шешімдерін қорғайтын арнаулы мекеме жоқ**

екенін іс Ресейге арнап шығарылған заңдар негізінде ғана басқарылатынын білмегені ме? Бұл топ өзінің бұрынғы саяси жансақтықтарын мойындады ма?» (294-бет). «Қазының шаригат негіздеріне сүйеніп шығарған үкімін орыс басқармасы – дуанбасы бұзып, қайтарып жіберсе, шаригатта бедел қала ма? (296-бет). Бұрын айтқанымыздай, орыстың қауіп төндіретін солышылымен де оңшылымен де күресуге тура келді. Бірақ ісімізге лайық жеткілікті күшіміз болмаған соң қалай күресеміз?» (306-бет). «Осы қауіпті жағдайдан қалай құтылу керек?» (310-бет). «Енді не істеу керек? Болашақ бізге қараңғы да, қатерлі көрінді» (316-бет).

Сонымен М.Шоқай естелігінде қолданылған сұраулы сөйлемдердің стильдік қызметі сөйлесу, қарым-қатынас жасау жанрына айналдыру, оған диалогтік сипат беруде, оқырманмен тығыз байланыс орнату, пікір алысу жағдайын туғызуда, автордың кейбір өзіндік ой-түйіндерін, эмоциясын беруде көрінеді деп тұжырым жасауға болады. Осыған қарағанда автор қолданысындағы сұраулы сөйлемдердің таза грамматикалық қызметінен гөрі стилдік қызметі басым екендігі байқалады.

Мемуарлық шығармада, оның ішінде естелікте автордың айтпақ болған ойын ашуда, кейіпкердің характерін, мінез-құлқын т.б. жағдайын жеткізуде диалогтің қызметі зор. Бұл сондай-ақ суреттеп отырған жайға, оқиғаға қатысатын кейіпкерлерді **диалогқа** түсіріп, өмір шындығын көрсетудің бір әдісі болып табылады. Жалпы кейіпкер сөзі – бұл стильдік құрал. Онда қоғамның жаңалығын танытатын тіл элементтері, кейіпкердің жеке басының ерекшелігіне, өскен ртасына, біліміне, кәсібіне, жынысына қарай жұмсалатын сөздер мен сөз тұлғалары, сөйлеу үлгілері кездеседі. Естелік тіліндегі кейіпкер тілі мен автор сөзі нақты дерек пен мәліметтерді көпшілікке таныстырудың, болып жатқан оқиғаларға автор тілі арқылы баға берудің, кейіпкер тілі арқылы өмір құбылыстарын дәл берудің құралы болып табылады. Мысалы: «Уақытша үкіметтің басшысы және Ішкі істер министрімен арнайы кездесу кезінде Ташкент қалалық кеңесінің сайлауында көпшілік дауыс алған топтың қала басқармасының төрағалығына манархист сайланғанына өкінетінімді айттым. Мол революциялық тәжірибесі бар Ішкі істер министрі маған: «Сіз сонда сол кертарпа ғұлама көпшіліктің ұсынысын қолдайсыз ба?» - дген сұрақ қойды. Мен: «Әрине, қолдаймын, бәріміз қолдамыз, өйткені мұның көбісі Ташкент тұрғындары, халқымыздың бір бөлігі тарапынан еркін сайлауда сайланды», - деп жауап бердім. Бұған ол: «Жарамсыз революционер екенсіз», - деп салды. Мен: «Солай болуы да мүмкін. Сіздің орыс революционерлерінің ұғымында революционерден гөрі ұлтшыл болып көрінетінімді түснемін», - дедім» (276-бет.).

«Агапов мұнымен тынбай, сөзін одан әрі сабақтай келіп өз серіктестеріне қарап: «Солай емес пе, революцияшыл жұмысшы және солдат жерлестер?» - деді. Жолдастары: «Солай, солай!» - деп қайталап, оның сөздерін мақұлдады. Агапов өзі біздің арамыздан тартып алған сатқын Хұсан Ибраһимге мойынын бұрып: «Солай емес пе, Хұсан жолдас?» - деді. Сұрқия Түркістандық Хұсан мұны мақұлдады...» (285-бет).

«Чхеидзенің біздің бастаған жұмысымыздың жайы туралы сұрағына мен: «Біз Түркістанның автономия алғанын қалаймыз. Сондықтан автономияға әзірлік жасап жатырмыз», - деп жауап қайтардым.

Чхеидзе менің жауабымнан шошып кетіп:

- Құдай сақтасын, Шоқайұлы жолдас, еліңіздегі жерлестеріңіз арасында автономияны ауызға алмаңыз. Біріншіден, қазір бұл туралы сөз қозғау ерте. Екіншіден, сіздің Түркістан сияқты елде автономия дереу дербестік алып, бөліну деген мағынаны аңғартады, - деді. (288-бет).

«Осы сәтте үкімет мүшелерінен Мир Әділ, Әбдірахман Орази, Хидаятбек Юргули және мен Қоқанда едік. Біздің жауабымыз қысқа болды: Біз бұл ултиматумды орындаудан бас тарттық. Жолдастарымның талабына орай мен большевик өкілдеріне:

- Сіздерде күш басым. Бізде әзірше өзіміздің ұлттық құқығымызды танудан басқа күш жоқ. Бұл күресте бізді жеңетіндеріңіз даусыз. Әйтсе де сіздерің әкімшілік құқығыңызды мойындамаймыз, Түркістанда кеңес үкіметін мойындаудан бас тартамыз, - деп жауап бердім» (292-бет).

«Убайдулла Қожа менен гәрі қызбалау, шамшылдау болғандықтан шыдай алмай, орнынан атып тұрып: «Бір орыс анархисін Ташкент қаласының басшысы етіп сайлаған сіздер, «Ғұлама қоғамының» адамдарсыздар, ұялыңыздар!» - деп айқайлады».

«Жанжал көтерілді. Жан-жақтан айқай-шу шығып, бізге де ауыр сөздер айтылды. «Ғұлама қоғамының» шешені Убайдулла Қожаның сөзіне жауап бергенде: «Орыс монархисі Марков жәдитші Убайдулла Қожадан жақсырақ!» - деді. Мәжіліс бастығы да шешеннің бұл сөзін мақұлдады» (305-бет).

Жоғарыдағы мысалдардан көрініп тұрғандай, естелік тілінде ерекше сипаттағы диалогтар кездеседі. Мұнда әртүрлі сөйлеу субъектілері өзара қарым-қатынасқа түседі. Оларды былайша топтастырып көрсетуге болады: **автор –кейіпкер, кейіпкер – кейіпкер, кейіпкер –оппонент.**

Естелік өмірде болған оқиғалар мен нақты адамдар жайында мәлімет беретін деректі жанр болып табылады. Сондықтан онда оқиға кейіпкерлерінің автор көзқарасы тұрғысынан **портреттері** суреттелуі заңды. Бұл жайында Мұстафа Шоқай «1917 жыл естеліктерінен үзінділерінің» алғашқы бөлімінде былай деп жазады: «Осы жазбаларымда және алдағы жазатын естеліктерімде Түркістандағы сол революция дәуірі жайлы қалам тарпақпын. Күрескер тұлғалар туралы көп оқиғаларға тоқталамын. Сол арқылы жас түркістандықтарды ұлттық өмірімізде аса маңызды орын алған таяуда өткен оқиғалармен таныстырмақпын» (256-бет). Автор естелігінде бірнеше «күрескер тұлғаның» жағымды бейнесі мен ел үшін жасаған еңбегінің бағасын бере отырып таныстырса, енді бірде оқиға кейіпкерлерінің жағымсыз іс-әрекеттері мен болмыс-бейнесін аямай сынға алады. Енді соларға жекелей тоқталайық.

М.Шоқай естелігінде **А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлының** бейнесі Бірінші Бүкілқазақ құрылтайын өткізуге Орынбор қаласының таңдалуына байланысты сипатталып өтеді. *«Бұған Семей мен Ташкенттен едәуір жырақта, темір жол бойында жақан Орынбор қолайлы жер болып шықты. Орынборда орыс мұғалімдер институты бар еді. Онда жыл сайын бірнеше қазақ мұғалімі тәрбиеленіп шығатын. Бұған қоса ғұлама ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, дарынды жазушы Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы Орынборда тұратын. Бұл екі қоғам қайраткерлерінің қуатты қаламының арқасындақалың елді аузына қаратқан «Қазақ» газетіосында шығарылып, таратылатын. Міне, қазақ сирек қоныстанған Орынбордың көпке дейін қыр қазақтарының ұлттық қозғалысының орталығына айналып, мұнда Бірінші Бүкілқазақ құрылтайы шақыртылуының басты себебі осы»* (260-бет). Мұнда ғұлама ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, дарынды жазушы, қуатты қалам иесі деген эпитеттік қолданыстармен күрескер тұлғалар бейнесін береді.

М.Шоқай естелігінде қазақтың біртуар азаматы, Алаш ардақтысы **Әлихан Бөкейханов** туралы үш жаңа ақпарат берілген. Біріншісінде Мұстафа мен Әлиханның үнемі байланыста болғанын, саяси қызметте бірінің орнын бірі толтырып отырғандығын көреміз. *«Патша тақтан бас тарқан күні мен Минскідегі Әлихан Бөкейхановтан сол жаққа шақырған жеделхат алдым. Жеделхатта Бүкілресей егіншілер одағына барып, майдандағы жұмысқа жіберілген түркістандық жұмысшылардың хал-жағдайын көргісі келген Әлиханның бұдан соң Түркістан өлкесіне баратыны, менің оның сайланғаным хабарланған екен. Бірақ майдан мен Петербург арасындағы байланыс үзіліп қалғандықтан, мен Петербургтан шыға алмадым»* (258-бет). Естеліктегі Ә.Бөкейханов туралы екінші мәлімет Бірінші Бүкілқазақ құрылтайына байланысты беріледі. *«Құрылтай бұрынғы Торғай губерниясының ғимаратында жиналды. Оны Торғай облысының таяуда ғана тағайындалған комисары Әлихан Бөкейхан ашты». Осы жерде автор оқырмадарға қосымша мынадай ақпаратты да айта кетеді: «Орынборда шығып тұратын «Уақыт» газеті Әлиханды «Ресейдегі мұсылмандардың бірінші әкімі» деп құтықтаға еді»* (260-бет). Үшіншісі - Ә.Бөкейхановтың Түркістан комитетінің алғашқы құрамының мүшесі болғандығы туралы ақпата. *«Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің алғашқы құрамы 9 кісі еді. 1.Н.Н.Щепкин, 2.Преображенский, 3.Липовский, 4.Елпатовский, 5.Шиковский, 6.Генарал Абдул Әзиз Дәулетшин, 7.Садри Максудибек, 8.Мұхамеджан Тынышбай, 9.Әлихан Бөкейхан. Әлихан Бөкейхан сол кезде Торғай облысының комисары болғандықтан, Түркістан комитетінің ісіне қатыспақ түгілі, тіпті Ташкентке де келе алмады. Сондықтан оның Түркістан үкіметі комитетіне қызметке тағайындалды деген жай аты еді»* (277-бет). Осы айтылғандармен қоса естелік авторы Бөкейхан туралы тағы да мынадай ақпарат беріп кетеді: *«Сол тұстағы түркі саясатшыларының көбісі, мәселен, Юсуф Ақчура мен Әли Марданбек Топчи*

Башидан бастап біздің Әлихан Бөкейханға дейін – бәрі Миллюков басшылығындағы кадет партиясында еді» (278-бет).

Мұстафа Шоқай естелігінде есімі жиі аталатын тағы бір күрескер тұлға – **Мұхамеджан Тынышбаев**. Оны автор Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшелерінің бірі ретінде төмендегідей сипаттамалармен таныстырады: *«Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің үшінші түрік мүшесі түркістандық инженер Мұхамеджан Тынышбай. Бұл кісінің де саяси көзқарасы кадеттерге едәуір жақын болатын. Оны жақсы білетіндердің сөзіне қарағанда, қабілетті, білгір инженер зор саяси тұлға бола алған жоқ. Петербург инженерлер институтын бітіруден саяси қозғалысқа қадам басқан бұл кісіден Түркістан тұрғындары зор үміт күткен еді!..» (278-279-бб.).*

М.Шоқай естелігінде ерекше бір құрметпен аты аталып таныстырылатын күрескер тұлғаның тағы бірі – **Ерәлі Қасымұлы**. *«Тілмаштар арасында бір абзал азаматты жақсы танытынмын. Ол Ақмешіт басқармасының бастығы жанында тәржімашылық ететін Ерәлі Қасымұлы деген кісі. Оның рухани тазалығын, дүниеге, ақишаға қызықпағанын, азғындық жолына түспегенін зор сеніммен айта аламын. Ол өте дінді кісі еді. Дәретсіз бір қадам баспайтын. Жалған сөйлеуді – күнә, параны арам деп есептейтін. Пара алған мұсылманның діннен айырылып, кәпірге айналатынына сенетін. Сондықтан бұл кісі ешқандай қызметке көтерілмей, баяғы отырған жерінде отыра беретін. Ойында орыс мекемесіне берік орналасып, бастыққа жағынып, онымен қосыла туған халқын талаудан, өз бауырларының қанын сорудан басқа түк жоқ қанағатсыз имансыздар Ерәліні баса-көктеп, жоғары қызметтерге көтеріліп алған еді» (263-бет).* М.Шоқай естелігінде ерекше ілтипатпен сипатталып берілген осы абзал азаматтың өмірі мен шығармашылығы, саяси қызметі әлі арнай зерттеу нысанына айналуы қажет деп санаймыз.

Естелікте есімдері жиі айтылып, әртүрлі оқиғалардың ортасында жүретін тағы бір кейіпкерлер **Хұсан Ибраһим мен Серәлі Ләпин**. *«Ақмешіттегі уақ тілмаштар Ерәліге қарсы жүргізген арандату әрекеттеріне билік басында жүрген кәсіптестерінен көмек алды. Көмек көрсеткендердің бірі – бұрынғы Самарқанд облыстық заң басқармасының жанындағы тілмаш Хұсан Ибраһим, екіншісі – бұрынғы Самарқанд әскери губернаторы жанында тілмаштық қызмет атқарған, кейінірек ерекше шағым-арыздар жөніндегі өкіл Серәлі Ләпин еді. Бұлардың екеуі де Ақмешіттің байырғы тұрғындары. Хұсан Ибраһим революциядан бұрын жалған аударма жасағаны үшін айыпталып, жұмыстан қуылған. Ал Серәлі Самарқанд әскери губернаторының жанындағы қызметін тастап, шағым-арыздарды тексерумен айналысады. Осы қылығы әрі берекесіз, әрі ірі сауда істеріне араласуы Серәліні жерлестері ақмешіттіктерден айырды. Серәлі революция басталған соң Ақмешітке қайтып келді. Ол ақылды, қабілетті кісі болғанымен, барып тұрған өзіміш еді, халық арасында зор құрметке бөленген Ерәлінің беделін қызғанды. Оры Жұмысшы-солдаттарының*

көмегінсіз-ақ Ерәлінің көзін жоймақ болды. Бірақ Ақмешіт Ұлттық комитеті Серәлінің соңына ермеді. Осы кезде Серәлі «Халық өкілдері кеңесі» атты ұйым құрды. Тым үлкен бағдарламамен басталған бұл ұйымға қосылуға жұрт ықыластана қойған жоқ. Ол жоғарыда аты аталған Хұсан Ибраһимді де осы ұйымға тартты...» (264-бет). Естелікте **Серәлі Лапин** туралы тағы мынадай мәлімет айтылады: «Серәлі Лапинмен өзімнің жеке қарым-қатынасыма келгенде, ол кісі мені туған інісіндей жақсы көретін еді деуіме болады. Тек саяси мәселеде біз бір-бірімізге жолай алмадық. Бір оңаша кездескенімізде мен одан: «Ел арасында абыройынан айырылған Хұсан Ибраһиммен соншалықты араласуыңыздың жөні қайсы?» - деп сұрадым. Менің бұл сұрағыма Серәлі Лапиннің Зиновьев туралы: «Осындай жексұрын диуаналар сізге неге керек?» - деген сұраққа: «Қарық болған кемеңің тесігіне тығуға жаман жалба да жарайды», - деп жауап бергенін айтты. Демек, «Жаман жалба» дегенде революционе, марксист Лениннің марксизм мен революциядан алыста, марксизмнің нағыз дұшпаны біздің Серәлімен бір пікірде болып шыққаны зой (266-бет).

Естелікте сондай-ақ автордың сөзімен айтқанда «түркістандықтардың есінде қайғылы оқиғалармен ғана қалған» генарал *Доховский*, генарал *Иванов*, генарал *Самсонов*, генарал *Мартенс* және генарал-губернатор *Куропаткиндердің* қатігез де залымдық іс-әрекеттері баяндалады. Бір-екі мысал келтірейік. «**Генарал Доховский**, 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінен кейін бүкіл Әндіжандағы зұлама, дін басыларды мешітке жинап, өзінің аяғына жығып, тағзым етуге мәжбүрлеген. Аса қадірменді зұламалардың біразының сәждеге қойған басын желкесінен басып өткен осы Доховский. Бұл қорлықты түркістандықтар ұмыта қоймаған шығар» (267-бет). «**Генарал Иванов**, Ташкентті орыстар басып алуға қатысқан қатысқан жас басқыншы офицерлердің бірі. Ол қарамағындағы әкімдерге «жергілікті халықтарды аяудың қажеті жоқ, қайта оларға ұдайы орыс жұдырығының құдіретін танытып қою керек» дейтін» (267-бет). «Орыстың залым әкімдерінің ішіндегі ең қатігез де қанпезері **генарал Самсонов** «Орыс мұжықтарының ұрысы да кез келген түркістандықтан, оның әулиесінен артық» деген еді. Өлке мен облыс басшыларының қоныстану басқармасының елге жасаған қиянаты жайындағы түркістандықтардың арыздарын қабылдамауға әмір берген де осы. Әулиеата мешітіне патша мен өзінің суретін ілдірген де Самсонов болатын...» (267-268 беттер).

М.Шоқай естелігінде жай сөйлем түрлері, оның ішінде жақты, жақсыз және сұраулы сөйлемдер жиі қолданылады. Жақты жай сөйлемнің естелікте жиі қолданылуы ой иесінің кім екендігін білдірумен байланысты. Жақты сөйлемдер, біріншіден, хабарланып отырған жайтқа автордың қатысын анық байқатса, екіншіден, естелік авторының оған сырттай бақылаушы екенін көрсетеді. Үшіншіден, хабарланып отырған мәселенің жалпыға бірдей екендігін танытады. Басқаша айтқанда, бірінші жақ – автордың анық көрінуі болса, екінші жақ автордың сырттай бақылаушы ретінде өз бейнесінің берілуі болып табылады. Автор естелікте тек бірінші жақтың жекеше түрі

арқылы ғана емес, оның көпше түрі арқылы да, сондай-ақ екінші жақтың жекеше түрі түрі арқылы да көрініп отырады. «Мен» есімдігі естеліктегі автор-баяндаушының сөйлемдегі анық көрінісі болып табылады.

Кез келген мәтінді ол мейлі көркем туынды болсын, мейлі тарихи оқиғалар мен көрнекті тұлғаларды сипаттайтын немесе ресми деректерге құрылған естеліктер болсын оны қолданылған тілдік бірліктер тұрғысынан ғана талдаумен шектеуге болмайды. Мұндайда автордың сөз қолданысы, оның ақиқат дүние туралы таным-түсінігі, көзқарасы айқын көрінбей қалуы мүмкін. Сондықтан мәтінге **концептуалдық талдау жасау** оны толықтай қарастырудың екінші қырын ашатын бірден бір тілдік құрал болып табылады.

Концепт дегеніміз - бір сөздің беретін ұғымы, я түсінігі емес, ол күрделі мағыналық тұтастық, жиынтық. Ол - сөз, сөз тіркесі, тұрақты сөз тіркесі, сөйлем, мәтін түрінде өмір сүре алатын, өзіндік өріс түзей алатын мағына. Басқаша айтқанда, бір ұғымның түрлі тілдік құралдар жиынтығы арқылы берілуі, тұжырымдалуы.

Мұстафа Шоқайдың естелігінің концептілік жүйесін қарастырғанда, олардың мынадай концептілерден тұратындығын анықтадық. Олар: **«дұшпан», «дос», «ел», «мемлекет», «оқиға», «сөз», «саясат», «түркістандық», «орталық», «автономия» т.б.** Біз осы зерттеуімізде естелікте сәтті берілген негізгі концептілерге ғана тоқталамыз. Олар: **дұшпан, дос, оқиға, сөз.** Себебі бұл концептілер автор естелігінің өн бойында түрлі баяндау формалары арқылы көрініс тауып отырады.

«Дұшпан» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: *бітіспес дұшпан, белсенді дұшпан, ашық дұшпан, ұлттық құрылыс дұшпаны, ұлттық қозғалыс дұшпандары, бір-біріне дұшпан екі топ, қаруы мол дұшпан, орыс дұшпаны, мықты қаруланған дұшпан, дұшпандар құрған қанды пенде, діннің дұшпандары, автономия дұшпандары, бір-бірімен қайшы дұшпан, оң қанатындағы дұшпан, дұшпан көз.* Сөзіміз дәлелді болуы үшін автор естелігіндегі «дұшпан» тұжырымының бірнеше мысалдарын келтірейік:

*«Біздің революция басталған кезде қандай істерді тындырғанымыз әрі өз еліміз бен халқымызға қандай ықпал жасағанымыз, халық мүддесін қалай қорғағанымыз **дұшпандар** құрған перденің аржағында қалып, ұмытылып барады» (256-бет).*

*«Түркияның тыңшысы, түрікшіл, исламшыл, **орыс дұшпаны** болғанымды айтып, «мұсылмандар Мұстафа Шоқайұлының соңына еретін болса, орыс жұмысшы-солдаттарына тұп-тура қарсы шығатынын ұмытпасын!» - деп зіл тастады (285-бет).*

*Түркістан ұлт-азаттық күресі жолында жасаған игі қызметімнің маңызын **дұшпандардың** ескергенін еңбегіме берілген «сыйлық» деп есептеймін (288-бет).*

*«Бізге бұл бақытсыздықтың саны аз болғанымен, тығыз топтасқан, **қаруы мол дұшпанымыз** алып келді. Автономиямыз екі ай ғана өмір сүрді де, мықты қаруланған дұшпаннан жеңілді...» (291-бет).*

Мирмуҳсимн мақаласы түк ойланбастан, жаңсақ жаылған керексіз бірдеңе екеніне күмән жоқ. Бірақ сол үшін қазілардың оның қолын кесу туралы шығарған үкімі **автономия дұшпандарының** кәдесіне жарады» (297-бет).

«Жаңа үкімет комитетіндегі тұңғыш табыстарымыз орыс қауымының **сол және оң қанатындағы дұшпандарымызды қатты қобалжытты**» (313-бет).

М.Шоқай естелігінде «**дұшпан**» концептісіне қарама-қарсы ұғым ретінде «**дос**» концептісі қатар қолданылады. Бұл концепт *алакөңіл дос, жалған достар, ниетіне титімдей күдіктенбейтін жақын достар, шын достар т.б.* сияқты тіркестермен берілген. Төмендегі мысалдарға назар аударайық:

«**Большевиктердің Түркістан автономиясы үшін ең көп балағаттағаны - мен. Арадағы алакөңіл, жалған достар гана емес, тіпті ниетіне өзім титтей күдіктенбейтін жақын достарым да автономия мәселесі жөнінде мені айыптап сынайтын**» (287-бет). «...**Алакөңіл, жалған достардың** айтқан сөздері арнайы тоталып жатуға тұрмайды. **Шын достарым** өздерін өздері сынады деп ойлаймын» (288-бет).

«**Оқиға**» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: қайғылы оқиғалар, сорақы оқиға, жаңа оқиға, осы күресіміздің оқиғалары, мәні зор оқиға т.б.. Бір-екі мысалдар келтірейік:

«Осы күресіміздің **кейбір оқиғаларын** қысқаша еске салып өтейін» (291-бет). (309-бет).

«**Бірі –Ресей, екіншісі Түркістан ауқымында мәні зор екі оқиға бүкіл Ресейде, әсіресе Түркістанда революцияның өрлеуіне пәрменді ықпал жасады**»

«**Сөз**» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: сөз әсері, сөз саптау, сөз сөйлеу, сөзін аяқтау, ерсі сөз, қызыл сөз, дөрекі сөз, былапыт сөз, ауыр сөз, егжей-тегжейлі сөз т.б..

«**Жер-жерден келген өкілдер сөзге араласып, бәрі де Жұмысшы және солдат депутаттары кеңестеріне шағым айтты. Талай сорақы оқиғаларды айтып берді**» (284-бет)

«**Некораның ерсі сөзі** мен Маллицкийдің жобасы жайындағы егес жергілікті ұлттық аймақтарымыздың көкейіндегі ұлттық орталық керек деген ойды жүзеге асыруды тездетті» (270-бет).

«**Алдымыза күтіп тұрған ауыртпалық пен қатерді жерлестеріміз анық көре алмайтын. Біз, Ұлттық орталықтың мүшелері, арнаулы тартыстарымызда, шаршы жиындарымызда қызыл сөзге беріліп, алдымыздағы қиыншылықтар мен әлсіздігімізді ұмытпауға шақырса, олар бізге дөрекі сөз айтын, азар беретін. Былапыт сөзді көп естіген марқұм Мұнуар Қари мен Убайдулла Қожа еді...**» (305-бет).

«**Ол жиында сөзге шыққан шешен, «Ғұлама қоғамы» басшыларының бірі, Ташкент қалалық «Шорай исламияның» жетекшісі Мұнуар Қарига мешітте ауызға алуға балмайтын былапыт сөздер айтты**» (305-бет).

«Жанжал көтерілді. Жан-жақтан айқай-шу шығып, бізге де **ауыр сөздер** айтылды» (305-бет).

Егжей-тегжейлі сөзінен Түркістандағы орыс солдаттары татар-башқұрт солдаттарымен ауыстырылса, Түркістанға Ресейден бөлініп кету қаупі төнеді деген қорытынды шықты» (314-бет).

Жоғарыда айтып өткен өзге концептілердің ішінде төмендегілерді топтасыра атап өтуге болады.

«Ел» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: байтақ ел, қалың ел, біздің қазақ, біздің түркістандық т.б..

«Мемлекет» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: құрама мемлекет, ұлттық мемлекет, дербес мемлекет, құрғалы отырған мемлекет т.б..

Сонымен осы айтылғандарды қорытындылай келсек, М.Шоқай естелігі тарихи деректілігімен де, әдебиеттанудағы жанрлық әр алуандығымен де, әлеуметтанушылық сипатымен де, дүниетанудың, тұлғатанудың этно-психологиялық және лингвистикалық аспектілерімен де сипатталатын, зерттелетін кешенді жүйе екен. Біз осының тек лингвистикалық жағын, яғни тілдік, стилдік және танымдық мәселелерін ғана сөз еттік.

1.Естеліктің тілдік ерекшеліктері ретінде алдымен ономастикалық бірліктер, яғни естелік мәтінінде жиі кездесетін антропоним, этноним, топоним және эргонимдер қарастырылды. Бұлар автор естелігінің тарихи-деректіктік, этнотанымдық, мекендік-кеңістіктік, және танымдық-тағылымдық мәнін ашуда үлкен жүк арқалап тұрғандығы анықталды. Екіншіден, естеліктегі тілдік бірліктеріді кірме сөз, көнерген сөздер, біріккен сөздер, атаулық мағынадағы сөздер мен сөз тіркестері және сирек қолданылатын сөздер деп қарастырып, олардың тілдік танымдық жағы мен стилистикалық ерекшеліктеріне сипаттамалар жасадық. Мұндай тілдік бірліктердің қызыметі мен жұмсалыу ерекшеліктерін болашақта қазақ эмигранттарының естеліктеріне қатысты жан-жақты зерттеп талдаудың мәні зор.

2.Естелік авторының сөз қолдысын, өзіндік стилдік ерекшелігін танытатын құралдар ретінде фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, эпитеттік қолданыстар, авторлық қосар сөздер, көңіл-күй одағайлары мен демеулік шылаулардың жұмсалыуы, синонимдік, антонимдік қолданыстар, сұраулы сөйлемдердің, диалогтердің стилдік жүгі және портреттеу тәсілі талданды.

3.М.Шоқай естелігін лингвистикалық тұрғыдан қарастырудың ендігі бір кешенді жүйесіне мәтінге концептілік талдау жатады. Біз осы орайда естелікте бірнеше концептілердің бар екенін анықтағанымызбен, олардың бір-екеуіне ғана (**дұшпан, дос, оқиға, сөз**) тоқталдық. Бұл болашақта арнайы қарастыруды қажет етеді. Өйткені естелік авторы өзінің көрген-білгенін, куә болған оқиғаларын өз өмірімен байланыстыра отырып жазады, бағалайды, қорытындылап тұжырымдайды. Осыдан естелік авторының сөз қолданысы, оның ақиқат дүние туралы таным-түсінігі, көзқарасы айқындалады.

Сондықтан естелік мәтініне концептуалдық талдау жасау мәселесін қолға алып, кешенді зерттеулер жүргізу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жолмаханова А.Б. Қазақ эмигранттарының естеліктері және мемуарлық шығармаларды оқыту. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Қызылорда, 2019. -164 бет.
2. Шоқай М. Таңдамалы. –Алматы: Қайнар, 1999. Т.2. -520 бет.
3. Есенова Қ.Ө. М.Әуезов публицистикасының тілі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2001.
4. Жанпейісов Е.М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. 58 б.

МУСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК ТОТАЛИТАРИЗМ

Жусупов Сағатбек

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты*

Кеңестік тоталитарлық жүйенің жыртықшылық табиғатын тану сол уақыттағы алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары тұрмақ, орыс және батыс Еуропа интеллектуальдарына да оңайға түскен жоқ. Н.Бердияев, Г.Уэллэс сынды таңдаулы тұлғалар ғана кеңестік большевизмнің бастапқы мән-мазмұнын о бастан ұғынғандар санатынан болды. Осы тұрғыдан алғанда Мұстафа Шоқайдың большевизмді ұлы орыстық шовинизмнің көрінісі ретінде түсінуі таңқаларлық құбылыс. Большевизмнің шынайы бет пердесін әшкерелеуге М.Шоқай ондаған арнайы мақалалар жазды. Сондай іргетасты еңбектерінің бірі «Кеңестер билігіндегі Түркістан» болып табылады. М.Шоқай бұл еңбекті жазғанда алдына нақты мақсаттар мен міндеттерді қойды. Атап айтқанда, Батыстағы қоғамдық пікірде, КСРО-мен оның халыққа қарсы, зұлмат саясаты жайлы өте аз білетін. Көп жағдайларда кеңес елінің бейнесі жағымды жағынан алынып, қаралған. Оған себеп «тұңғыш пролетарлық диктатура орнаған ел», «езілген халықтардың сан ғасырлық арманы орындалған ел», «Тұңғыш социалистік ел» деген сияқты, идеологиялық дақпырттарға негізделген үгіт-насихаттың, науқанның нәтижелері еді. Сондықтан Мұстафа Батыстағы қоғамдық пікірдегі адасушылыққа қарсы бағытталған, жоғарыда аталған еңбегін жарыққа шығарды. Еңбекке тікелей түрткі болған Мәскеуге Қазан төңкерісінің 10-жылдығына барған француз жұмысшы делегациясы мүшелерінің бір тобы Орта Азияда да болды. Кеңестік идеологиялық ұйымдастырушылық дәстүр бойынша қайткен күндеде қонақтарға жақсы көрінуі үшін «Көзбаяушылық» жұмыстар қарқынды ұйымдастырылып, нәтижесінде француздардың көзқарастары шындықтан мүлде алшақ қалыптасады. Шындығына келгенде оларды ашықтан-ашық алдап, арбау басталады. Осы

тұрғыда , айта кететін жайт, Кеңес елі өз халқын 70 жылдан астам уақыт шындықтан алшақ ұстағаны мәлім. Соны ең алғашқылардың бірі болып тани білгендердің қатарында ұлы жерлесіміз Мұстафа Шоқай еді.

Мұстафаның алдында оңай міндет тұрған жоқ еді. Сондықтан, ол батыс оқырмандарына алдын ала өзінің тек кеңестік басылымдарға жүгінетіндігін ескертеді. Оның негізгі ескертуі: «Мүлде ойдан шығарылған!» Жалған! Ондай болған емес... Түркістандағы Кеңес өкіметі әуел бастан осындай. Түркістан кедейлердің қанына бөккен большевиктік өтірік батпағы-біздің елімізде орныққан өкіметтің негізінде, міне не жатыр.

Ол Түркістандық кедейлердің, Түркістандық әйелдер мен балалардың өлігінің үстіне орныққан. 72-75 беттер, «Жалын» Алматы-1992ж.

М.Шоқайдың публицистикалық шеберлігі сонда, ол Кеңестердің Түркістандағы саясатын рет-ретімен, жүйелі түрде әшкерелейді, әрбір республикаларға жеке-жеке тоқталып, өзінің дәлелдеріне айрықша пәрмен береді. Мысалы, 1919 жылғы 5 маусымда өткен Ташкенттегі Түркістан коммунистік партиясының 3- өлкелік құрылтайының мәжілісінде сөйлеген аңғал «Кедей мұсылманның сөзін келтіреді.Онда:- «Біздер, кедей мұсылмандар, қанды қол Николайдың кезінде мал сияқты болсақ енді қазіргі пролетарлық үкімет кезінде де сондаймыз. Одан да жаман, тіптен кеңес өкіметіне қарсыласпақ та... өкімет өкілдері капиталистермен күресеміз деп жариялайды да, соны желеу етіп, тартып алуды және өз қалталарын кампитуды бастайды. Бір кедей пролетардың аты мен арбасы болатын, кісі тасып әулетін асырайтын. Қызыл әскер келеді де еш ақысын төлеместен атын тартып әкетеді. Әлгі кедей әулетімен аш қалып тағдыр тәлкегіне түседі. Байлардан (ауқаттылардан) тартып аламыз дегенді сылтауратып, жұрттың бәрін, қаланың (Наманганның) 84 мың тұрғынын тегіс тонады...73 бет.

М.Шоқай онан әрі біздің Қазақстанға, оның ішінде туған қаламыз Қызылордадағы большевиктік эксперименттерге тоқталады. Түркістанда пролетариат диктатурасын орнатушы тек қана орыстар болуы тиіс дейтін көзқарас үстем екенін ескертеді.«Мысалы, Перовскіде (Қазіргі Қызылорда) өзі би, өзі қожа Гержот отыр. Одан тұтастай халық-қырғыздар(қазақтар) үдере көшкен. Осы басқыншылықта бір миллионға жуық адам өлген. (бұлда сонда-75б)

Бұдан әрі Мұстафа Шоқай Кеңестік билеушілердің кадр саясатына, құқықтық жағдайына талдау жасайды. Қылмыскерлердің жүгенсіздігі(безпредел) айрықша зерттеу объектісіне айналады. «Кеңес өкіметі миллиондаған түркістандық бұратана кедейлердің қырылуына тікелей және қаскөй кінәлілерді жазаға тартпағаны былай тұрсын керісінше, тіпті олардың бәрі бірдей Ресейдің ішкі губернияларына «партиялық тәртіп бойынша ауыстырылғанда» жоқ. Аштықты ұйымдастыруға кінәлі адамдар әлі күнге дейін Түркістанның «ұлттық республикаларында» отыр және жауапты қызметтер атқаруда (бұлда сонда-77 бет)

Қазақстанда жүргізілген «ұлы» эксперименттердің бірі «Кіші Қазан төңкерісі», оның бастаушысы қазақ халқының белгілі қанішері, коммунист Голощекин болатын. М.Шоқай Қазақстан басшыларының ішінде айрықша осы «қайраткерді» өткір сынға алады. Голощекиннің ойынша қазақ коммунистерінің көпшілігі сауатсыз, сондықтан партияның жоғарыдан жіберілген нұсқаулары

орындалмайды дейтін пікірі шындыққа сәйкес келмейтін тұжырым. Қазақстандағы сталинизмге М.Шоқай «Голощекиншілдік» деп баға береді.

М.Шоқайдың айрықша назарында болған кеңестік практиканың бірі кеңестік «индустрияландыру». Кеңестік ресми идеологиялық насихат құрандарында бұл тарихи жеңістер ретінде суреттелетін. М.Шоқай мұндай кеңестік аңызға да қатаң шүйлігеді. Ол қазақ елінің қақ ортасында орналасқан. Риддер заводының тәжірибесін алға тартады. Заводтың барлық басқарушылары орыс ұлтынан болса, бағынушылары қазақтар болды. Оның тізгінін Кеңес Одағының орталық органдары ұстап отырғандығы жасырын емес еді. Заводтағы барлық жұмысшылар мен қызметшілердің саны 2800 адам, оның 370-і ғана қазақ. Тек қана бір жұмысшы-қазақ маманданғандар қатарына жатады, қалғанының барлығы қазіргі тілмен айтқанда қара жұмыскерлер. Завод жанында маманданған жұмысшылар даярлайтын фабрика-завод мектебі бар, бірақ оған қазақтардың түсуі қиындатылған немесе тіптен мүмкін емес, өйткені онда қазақ тілін білетін оқытушы жоқ.

Мұстафа Шоқайдың барлық мәселелерге жан жақты, кешенді түрде қарауы айрықша өзіне назар аудартады. Еңбекте ол Қазақстан мен Өзбекстанда болып жатқан кеңестік тәжірибелеуге, тек саясатшы көзбен қарамайды, оған әлеуметтанушылық, мәдениеттанушылық, статистикалық талдаулар тән. М.Шоқайдың анализдерінде бұлар бірін-бірі толықтырып отырады. Бұл орайда ол «Еңбекші Қазақ» газетінің 1927 жылдың қараша айындағы материалдарына сүйенеді. ұлт-аралық қатынастарға қатысты деректерді келтіреді. Орыс большевигі Морозовтың айтуынша: «Риддер заводында жұмысшылар арасында ұлтаралық сенімсіздік орныққан. Орыс жұмысшылары ұлы державалық пиғыл танытады...Олар жұмысшы қазақтарды өздерімен бірге бір үйде тұруға жібермейді. (82 бет) «Еңбекші қазақ»29.XI.27.

Алайда келесі жылы да жағдай оңалған жоқ. Қазақ жұмысшыларының айтуынша «жұмысшылар, шахтада істейтіндер, жұмысшы қазақтарды үнемі жәбірлейді. Завод комитетінде бірде-бір қазақ жоқ. Завкомда отырған орыстар қазақ тілін білмейді де, жұмысшы қазақтар олардың алдында өз мұқтаждықтарын жеткізіп айта алмайды. Денсаулық сақтау саласындағы жағдай да дәл осының кебін киген. Дәрігер қазақ тілін білмейді, ауырған жұмысшы қазақ өз сырқатын дұрыс түсіндіре алмайды. Сондықтан да жұмысшы қазақтар медициналық жәрдем сұрап, дәрігерге бармайды. (Еңбекші қазақ №1.1928ж қаңтар)

Кәріп отырғанымыздай кеңес билеушілерінің сөз бен ісінің алшақтығына, кулық сұмдығына құрық бойламағандай. М.Шоқайдың «Кеңестердің қол астындағы Түркістан» еңбегінен, оның өзінің әріптестері А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Міржақып Дулатов және т.б басқаларға деген көзқарастарын аңдау қиын емес. «Ол-А. Байтұрсынов-әйгілі қазақ жазушысы. Ол қандай лагерді жақтаса да біздер қазақ зиялылары, оның көзқарастарының мөлдір екеніне күмән келтірмейміз. (104б бұлда сонда) М.Шоқай, әсіресе Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақтардың Ленинге хатын» айрықша жоғары бағалайды. Одан оның ойынша А.Байтұрсыновтың қолтаңбасы мен ой өрнегі, бар екенін айқын байқайды. Сол кездегі Мәскеуде тұрған қазақ большевиктері үшін бұл хат сауатты және

мазмұнды жазылған және де осы хатты Мәскеуге әкелген делегацияның құрамында да А.Байтұрсыновтың да болғанына дау жоқ. М.Шоқай, сондай-ақ, А.Байтұрсыновтың кейбір еңбектерінен кеңестік цензураның белгілерін байқаған тұңғыш авторлардың бірі. Аталмыш еңбегінде, автор негізінен басқа да қазақ зиялылары туралы пікірді білдіреді.

Алайда, бізді қызықтырған бір жәйт, М.Шоқайдың Т.Рысқұловқа деген көзқарасы. Автор оның еңбектеріне «мейлінше көп сілтеме жасайды», дегенмен оның Т.Рысқұловты «Сталиннің фавориті» деуі шындыққа сәйкес келмейтіндігі бесенеден белгілі. Біздің ойымызша бұл Т.Рысқұлов туралы мәліметтердің М.Шоқай үшін жеткіліксіздігімен түсіндірілсе керек.

XX-ғасырдың басындағы «Алаш» қозғалысындағы идеялық ағымдар туралы мол мәліметтер алуға болады. «Шындықты жасырмаған жөн. Студент кезімде(1910-1914) университет пен жалпы орыс зиялыларының революцияшыл-демократтары арасында жүргенде Петербургты ұнататынмын. Ол заманда орыс студенттерімен қауымының бейлі кең еді». (109 бет бұлда сонда)

Алайда, көп ұзамай «демократтардың да» саяси деңгейі белгілі болып қалды. Демократ Чхейдценің, бастаған жұмысыңыздың жайы қалай деген сұрауына М.Шоқай: «Біз Түркістанның автономия алғанын қалаймыз». Сондықтан «автономияға әзірлік жасап жатырмыз» деп жауап қайтарады. Чхейдзе оның жауабынан шошып кетіп: «Құдай сақтасын, Шоқайұлы жолдас, еліңіздегі жерлестеріңіз арасында автономияны ауызға алмаңыз. Біріншіден, қазір бұл туралы сөз қозғауға ерте. Екіншіден, сіздің Түркістан сияқты елде автономия дереу дербестік алып, бөліну деген мағынаны аңғартады»- үрейленуі көп нәрседен хабар бергендей. Алайда, грузин Чхейдзенің де үміті ақталмаған еді. Осындай оқиғалардан кейін М.Шоқай басқа қазақтың зиялыларынан ертерек қимылдап, оған шетелге кету туралы ойдың да бұрынырақ келуіде кездейсоқ емес. Халқымыздың біртуар перзенті, түркі халықтары тәуелсіздігінің жаршысы, Тұранның алыбы Мұстафа Шоқай шетелде жүріп те күресін тоқтатқан емес. Ол «Яш Түркістан» журналының редакторы болды, оның 117 санын шығарды.

Егемендігіміздің 28 жылдық мерекесі аталып өтілген биылғы жыл, алдағы жылдарда да Мұстафаның есімі бұрынғыдан да бетер айшықтана түспек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Түркістанның қилы тағдыры. Алматы-1992
2. М.Шоқай «Кеңестер билігіндегі Түркістан», Париж, 1935 жыл
3. «Ана тілі» Алматы, 10,17,27 мамыр 1990ж.
4. Сарбұлақ Ибрашұлы. Мұстафа Шоқайұлы. Тасбөгет-1993ж.
5. Ә.Бәкірұлы «Түркістан Автономиясы» Сыр бойы, 5 қаңтар 1999ж.
6. К.Панзабекұлы. Жаңарған жас Түркістан. Қазақ елі, №5 2001ж.
7. И.Шамшатов. Рухани мәдениет және өнегелі құндылықтар. II ҚЖМ 2-2000.

ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ МИССИЯСЫ

Ербол Мұбәрәкұлы Абенов

саяси ғылымдарының кандидаты

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің
«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар»
кафедрасының доценті*

Ресейлік патша өкіметінің XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстандағы хандық мемлекеттілікті жоюға бағытталған әкімшілік-құқықтық реформаларының нәтижесінде және Кенесары хандығы жойылған қазақ мемлекеттілігі пәрменділігін жоғалтып алағаны баршамызға белгілі. Мемлекеттілік туралы мәселе тек XX ғасырдың басында ғана қайта көтеріле бастады. Бұл жерде қазақ саяси элитасының бірінші және екінші Мемлекеттік Думадағы қызметін атап өтуіміз керек. Бұл қазақ саяси зиялыларының алғашқы тәжірибе жинақтай бастаған саяси күрес майданы болды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында орын алған қоғамдық-саяси және рухани-мәдени өзгерістердің нәтижесінде Ресей империясында мұсылмандық қозғалыс өріс алды. Бірінші және екінші Мемлекеттік думаға сайланған қазақ өкілдері мұсылман фракциясына кіріп, отаршылдық езгідегі қазақ халқының мүддесін қорғап, азаматтық құқын қамтамасыз етуде күрес жолдарын іздестірді. Осы мұсылмандық қозғалысқа ат салысқан қазақ саяси элитасы, ұлттық бостандыққа жету жолындағы күресте мемлекеттілік мәселесін негізгі мәселелер қатарында қарастыра отырып, аймақтағы халықтардың құқықтарын қорғай алатындықтарын көрсете білді.

Қазақ қоғамы үшін Ақпан революциясының жеңісі рухани сілкініске алып келген оқиға болды. Осы кезеңнен бастап жергілікті қазақ зиялылары қоғамдық-саяси қызметке араласуларына мүмкіндік алды. Төңкеріс нәтижесінде бостандыққа қол жеткізген қазақ жұрты ұйымдық жағынан бірігіп, мемлекеттік басқару істеріне араласа бастады. Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы мен Қазан төңкерісі аралығындағы кезең – демократия кезеңі болып табылады. Сонымен қатар, осы кезеңде қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің тарихындағы мемлекеттілік мәселесі тұтастық маңызға ие болып, идеялық тұрғыда Алаш идеологиясының қол астына біріктірілді.

Қазақ өлкесінде большевизм қыспағына қарамастан қазақ саяси элитасы өз мүдделерін қорғай білді. Олар мемлекеттілікті көздеп, Алашорда үкіметі мен Түркістан (Қоқан) автономиясын алып шықты.

Ресейдегі 1917 жылғы қазан қарулы көтерілісінің Петроградта жеңіске жетуі, Қазақстанда бүкіл биліктің бәрі Кеңестердің қолына өтуіне ықпал етті.

Алайда, Қазақстанның қалалары мен ауылдарында кеңес өкіметін орнату процесі азамат соғысы басталғанға дейін дейін созылды.

Қазан төңкерісінің жеңісінен кейін ұлттық, ең алдымен ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелері кеңінен талқылана бастады. Кеңес өкіметінің ұлттық саясатының негізгі принциптері маңызды екі құжатта 1917 жылы 2 қарашада қабылданған Ресей халықтары құқықтарының декларациясында және 1917 жылы 20 қарашада жарияланған кеңес үкіметінің «Барлық Ресей және Шығыс мұсылман еңбекшілеріне» үндеуінде көрініс тапты.

Большевиктік ұйымдар, Қазақстан және Түркістанның Кеңестері кеңестік Бүкілқазақ бүкілтүркістандық съездерін шақыруға дайындала бастады. Мұның өзі шын мәнінде кеңестік мемлекеттікті құру және оны орнықтыру үшін күрес жүргенін көрсетіп берді. Қазақ зиялылары мемлекет құру процесінің кеңес өкіметінің мүддесіне қарай бағыт алумен келісе алмады. Алаш партиясы және оның басшылары кеңестік негіздегі қазақ мемлекетінің құрылуы туралы бастаманы мойындағылары келмеді. Мұндай қарсылықтың себептері мынадай еді: қазақ зиялыларының бір тобы тәуелсіз ұлттық автономия құруды жоспарласа, екіншісі қазан төңкерісін мүлде қабылдамады. Сондықтан да «Алаш» зиялылары ұлттық мемлекет құру үшін күрес жүргізді.

Алайда, большевиктер партиясы Ақпан революциясынан кейін өз тәуелсіздігі үшін күреске шыққан отарлық езгідегі халықтарға тек кеңестік негіздегі автономия беретіндігін мәлімдеді. Алашордалықтар үшін мұндай жағдай қиындық тудырғанымен, олар орталықтың ұсынысын талқылап, автономияға қатынасты өз шешімдері мен талаптарын жібереді. Өкінішке орай, Кеңес үкіметі Алашорданың қойған талап-шарттарына тікелей ресми түрде жауап бермеді. Себебі алашордалықтардың автономия құрудағы талаптары кеңес өкіметінің мүддесіне қайшы келгендігі сөзсіз. 1918 жылдың жазғы айларындағы большевиктер партиясының ұйымдастыруымен жүргізілген Қазақ автономиясын құруға дайындық жұмыстары өлкенің барлық аудандарында кеңестер жүйесін құру шараларымен қатар өрістеді. Бұл үдеріс Алашордалықтарға соққы болып тиді.

Азамат соғысы басталғаннан соң Алашорданың жетекшісі Ә. Бөкейханов қазақ автономиясын құру жөніндегі Бүкілқазақ II съездің шешімін іске асыруды басты міндет ретінде санады. Алайда қазақ автономиясын құру күрделі әрі қиын мәселеге айналды. Себебі елдегі ахуал шиеленісіп, саяси күштердің ымырасыз тартысы мемлекеттік мәселені шешуді қиындатты. «Алаш» партиясының бағдарламасында көрсетілгендей Ресей демократиялық, федеративтік мемлекет құрамында оған кіретін автономиялар ішінде қазақ мемлекеті де болуы тиіс деп көрсетілген еді, яғни Алаш көсемдері Қазақстанды демократиялық федеративтік бір құрамдас бөлігі түрінде танығылары келді. Сондықтан да олар өздері мойындамаған кеңес өкіметінің кеңестік тұрғыдағы автономия құру бастамасына қарсы шығып, ақ гвардия топтарын қолдады.

Азамат соғысы кезеңінде Алашорда өз билігін нығайту мақсатында автономияны басқару, жерді пайдалану ережесі, салық, сот, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылдады. Алайда алашордалықтардың өз билігін орнату мақсатындағы әрекетіне Сібір, Орынбор, Орал, Омбыдағы қалаларындағы үкіметтер мен Самарадағы Комуч, қолдау көрсетпеді. Осылайша, қазақ мемлекеттілігін құруды көксеген Алаш зиялыларының азамат соғысы жылдарындағы іс-әрекеттері де сәтсіз аяқталды.

Ақ гвардияшыларға алашордалықтар тарапынан көрсетілген көмек пен қолдауға қарамастан, олар қазақ автономиясын мойындамады, тіпті қарсылық білдіріп, дұрыс пиғыл танытпады. Ақ гвардияшылар тарапынан көрсетілген қарсылық пен сенімсіздік олардың қазақ халқына өзін-өзі басқару мүмкіндігін бермейтіндігін айқын көрсетіп берді. Алаш көсемдері қазақ мемлекеттігін құрудың жаңа жолдарын іздеуге мәжбүр болды. Қазақ зиялылары ендігі жерде кеңес өкіметімен қайта ымыраға келу жолдарын қарастырды.

1919 жылдың басында алашордалықтар кеңес өкіметімен арадағы келіссөздерін қайта жандандыра бастады. Келіссөздер Алашорда атынан емес Ахмет Байтұрсынов басқарған Торғайлықтар тобының атынан жүргізілді. А. Байтұрсынов ең әуелі Ә. Жангелдинмен, одан кейін Мәскеуде Сталинмен келіссөздерді жалғастырды. А. Байтұрсыновтың қажырлы іс-қимыл танытуының барысында ұлттық мемлекеттігін ұйымдастыру шараларын басқаратын ұйым құру жоспарланды.

1919 жылдың 10 шілдесінде В.И. Ленин «Қырғыз өлкесін басқаратын революциялық комитет жөніндегі уақытша ережеге» қол қойды. Казревкомның құрамына С. Меңдешев, А. Байтұрсынов, С. Пестковский, Б. Қаратаев, М. Тұңғашин, В. Лукащев, И. Сидоров, Т. Седельников, Т. Әлібеков енді. А. Байтұрсынов Казревкомға мүше болып сайланғаннан кейін 1919 жылдың екінші жартысынан 1920 жылдың басына дейінгі уақытта Алашорда жетекшілеріне көзқарас және Алаш қозғалысына қатынасушыларға кешірім жасау мәселелерін бірнеше рет талқылауға шығарды. Дегенмен, алашордалықтардың кеңес өкіметінің жағына шығуы оңай болмады. Алашордаға жасалған кешірімге қарамастан, оның басшыларына деген сенімсіздік ұзақ уақытқа сақталды. Ал кеңес өкіметінің Қазақстандағы өкілдері Алашорда жетекшілеріне жау элементтері ретінде қарады.

XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихында аса зор тұлға болған саяси қайраткерлердің бірі Т. Рысқұлов еді. Ол жиырма үшінші жылдары Түркі халықтарының саяси тәуелсіздігі үшін күрес жүргізді. Т. Рысқұловтың Түркістан Республикасындағы қызметі негізінен «Түрік идеясының» өмірге келген және оның өз идеясын жүзеге асыру жолында ымырасыз күрескен кезеңі болып табылады.

1919 жылы 14-31 наурыз аралығында Ташкент қаласында өткен Түркістан Коммунистік Партиясының II конференциясы ТКП ОК жанынан

Мұсылман Бюросын құру туралы шешім қабылдады. Оған төраға болып Т.Рысқұлов сайланды.

Т.Рысқұлов Түркістан Республикасының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тұрмыстық мәселелерін шешумен айналысты.

Т.Рысқұлов ұлт бостандығы, өзін-өзі билеу мәселесін табындылықпен қорғай отырып, жергілікті мұсылман халықтары арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Т.Рысқұлов пен ол басқарып отырған Мұсбюронның саяси беделінен қауіптенген Орталық өкімет орындары 1919 жылы 8 қазанда Түркістанда ұлы орыстық шовинистік саясатты іске асыру үшін Түркістан ісі бойынша комиссия құрды. Оның құрамына Ш. Элиава, М. Фрунзе, В.Куйбышев, Ф.Голощекин және Я. Рудзутак мүше болып кірді. Түріккомиссияның негізгі міндеті – Түркістанда коммунизм принциптерін орнықтыру болатын, олар жергілікті халықтардың өмір сүру жағдайларының ерекшеліктерімен санаспай, Орталық Ресейде жүргізіліп жатқан коммунистік шараларды Түркістан халқына зорлап енгізуге тырысты. Ұлт мәселесінде жергілікті ұлт өкілдерінің өзін-өзі билеуіне сенім көрсетілмеді.

Осындай жағдайда Т.Рысқұлов басқарған Мұсбюро Түркістан Республикасы жергілікті халықтарының егемендігін жүзеге асыру үшін, тұрғындардың негізгі басым бөлігі түркі тілдес халықтар болуына орай «Түрік халықтарының Республикасы» атты ұлттық мемлекет құруға бекінді. Осы уақытта Т.Рысқұлов «Түрік идеясын» қарастырып, оны нақтылы түрде жүзеге асыру үшін күресті.

1920 жылы маусымда Т.Рысқұлов түркі халықтарының саяси тәуелсіздігін талап етті. Дәлірек айтқанда, 1920 жылы 16 маусымда В.И. Лениннің Коммунистік Интернационалдың II конгресіне арналған «Ұлт және отар мәселелері жөніндегі тезистердің бастапқы нобайына» байланысты Башқұрт, Татар және Қырғыз (Қазақ) республикаларының ұлт қайраткерлері өз ұсыныстары мен ескертпелерін негізге ала отырып В.И. Ленинге хат жолдайды. Оған, Түркістан Республикасынан Т.Рысқұлов пен Н. Ходжаев, Қазақстаннан А. Байтұрсынов пен Ә. Ермеков, Башқұртстаннан З.Валидов пен Х. Юмағұлов қол қойғаны хаттың түпнұсқасында сақталып қалған. Т.Рысқұловтың 1920 жылы көтерген бұл мәселелері Алаш қайраткерлері мен М.Шоқайдың талабымен үндесіп жатыр деп айтуға болады. Ол Түркістанда саяси-мемлекеттік егеменді республика құрып, Республиканың жеке негізгі заңы – Конституциясын жасауды көздеді.

Сол кездегі қазақ зиялы қауымын мазалаған мәселелердің өзектілерінің бірі – жер-су мәселесі және саясат еді. Себебі, сол кезеңде Қазақстандағы отаршылдық қайта сипат алып қазақтарды қанау, қырып-жою насихатта бүркемеленіп, ерекше тәсілдер жасала бастаған еді. Бұл туралы кезінде қазақтың ұлы күрескері М. Шоқай көрегендікпен көрсетіп кеткен еді.

Түркістан мен Қазақстан республикаларының ішкі мүмкіндіктерін жан-жақты саралаған қазақ зиялылары Орта Азияны межелеу тұсында қазақ халқы қандай жағдайда қолайлы жолды таба алады деген сауалға жауап

іздестірді. Бірінші кезекте астананы Орынбордан қалың қазақтың ортасына көшіру қажеттігі қозғалды.

Астана туралы мәселенің негізінде үміткер қалалар қатарында Ақтөбе, Ақмола, Ақмешіт, Әулиеата, Семей, Шымкент қалалары аталған еді. Қорытысында Орталық Атқару Комитеті астананы Орынбордан Ақмешітке көшіруге қаулы қабылдады.

Астананы көшіру ісіне С.Қожановтың өзі тікелей басшылық жасады. 1925 жылы сәуір айында Қазақ Орталық атқару Комитетінің кезектен тыс V съезі өткізілді. Съездің негізгі күн тәртібіне Қазақстан үшін сол кезде аса маңызды болып отырған мәселенің біріншісі, қырғыз деген атауды алып тастап, бұдан кейінгі құжаттарда тек қазақ деп жазуды, екіншіден, астананың Ақмешіт деген атын өзгертіп, қаланы Қызылорда деп атауды ұсынды.

Сонымен Қазақстан мемлекетінің территориясы, шекарасы және астанасы айқындалып, бодандық қыспақта халқы қырылып-жойылып, ауыр азапты бастан өткізсе де, өз билігі кезінде болмаса да тарихи тұрғыдан аса зор жеңіске қол жетті. Ол біртұтас территориясы белгіленген шекарасы нақтыланған, астанасы бар республика атын заңды түрде алған ел санатында аталатын болды. Мұның өзі XX ғасыр басындағы М.Шоқай, Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Б. Қаратаевтар бастаған қазақ саяси элитасының жүргізген күресінің нәтижесі болса, Кеңес өкіметі орнаған уақыттан бастап Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, С. Қожанов, Ж. Мыңбаевтардың атқарған қызметтерінің де нәтижесі болды. Қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасы мемлекеттілігінің іргетасы, осылай, XX ғасырдың басында қаланған еді.

Бүгінгі тәуелсіздігіміз бен ұлан-байтақ жерімізді – сол XX ғасырдың бірінші ширегінде өмір сүріп, ұлттық мүддесін өзгеріп отырған жағдайға икемдеп қорғай білген саяси элитамыздың қайратты да, жігерлі саяси күресінің нәтижесі деп білуіміз керек. Демек, қазіргі мемлекеттілігімізді алуымызға XX ғасырдың басындағы қазақ саяси элитасының маңызы зор екендігіне дау жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Революция и киргизы//Жизнь национальностей. 1919. №7.
2. Рысқұлов Т. Избранные труды.
3. Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері.
4. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, Ататек, 1995.
5. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995.
6. Омарбеков Т.О. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы, 1999.
7. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов саяси және мемлекеттік қызметі. Алматы, 1994. 369-б.

М.ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫН ЖАЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тайман Сағат Тамшыбайұлы

тарих ғылымдарының кандидаты

Смағұл Айман Тілеубергенқызы

*Еркін Әуелбеков атындағы дарынды балаларға арналған №4 облыстық
мектеп-интернатының тарих пәнінің мұғалімі, магистр*

Бүгінде жас ұрпақ Мұстафа Шоқайды оның саяси қызметімен көбірек таниды. Дегенмен Мұстафа Шоқай мұраларын зерттей отырып оның мақалаларының мазмұнында тек саясатқа ғана емес, тарихқа да көп мән берілгендігі байқалады. «Өткен тарихты білмей болашағынды болжай алмайсың» деген халқымыздың дана сөзіне сүйенген Мұстафа Шоқайға тарих түркстандықтардың ғасырлық ұлт-азаттық күресінің тарихын пайымдау, онда орын алған түрлі оқиғалардың себебін ашу, сол арқылы алда болатын кедергілерді жеңу, түркістандықтардың ұлт-азаттық күрес тарихындағы кемшіліктерді түзеу үшін қажет болды.

Тарихшы-ғалым ретінде Мұстафа Шоқай тарихты жазу мен зерттеудегі тарихи-методологиялық принциптер туралы былай деп жазады: «Тарих жазудың екі жолы бар. *Бірінші жолы:* Зерттеуші өмірде болып өткен оқиғаларды көңіл қойып жинастырады. Оларды хронологиялық тәртіп бойынша заманның жағдайына, ахуалына қарай зерттейді. Мәліметтер мен ақпараттардың бұлақтарын іздейді. Жиналған мәліметтерді өзінің ғылыми зердесінен өткізеді, орнына салады және ол мәліметтерден өзін бейтарап ұстай отырып, талдау жүргізеді. Шын мәніндегі ғылыми тарих, міне, осындай тәсілмен жазылады. *Екінші жол:* Зерттеуші көздеген мақсаттарын күні бұрын белгілеп алады да, соған жету үшін оқиғалар құрастырады» Мұстафа Шоқай сол кездегі тарих жазып жүрген кеңес тарихшыларын осы екінші топқа жатқызып: «Большевиктер жалпы ғылымда бейтараптылықты мойындамайды. Ғылым олар үшін таптық күрестің баламасы. Сондықтан олар тарихты өздерінің болашақ таптық мақсаттар үшін пайдалануға тырысады. Өйткені олар тарих өткен өмірден мағлұмат беретін ғылым ғана емес, келешекке сабақ беруге қызмет ететін ғылым екенін де жақсы біледі» деп кеңестік тарихшылардың анық бет пердесін ашып берді[1.259б].

Мұстафа Шоқай «Түркістандағы көтерілістер туралы» атты мақаласында «Түркістан үшін ұлттық мемлекеттілік тәуелсіздік – өмірлік қажеттілік» дей отырып Түркістанның патшалық Ресейдің қалай отар болғанын, патшаның ұлы даланы отарлауда қандай әдіс-амалдарды қолданғаны, қазақтардың Ресей үстемдігін ешқашан да мойындамағаны, сол себепті хан баласының «аманатта» ұсталғанын айтады. Патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсы Сырым Датұлынан басталған көтерілістердің Ақпан төңкерісіне дейін жалғасқандығына шолу жасайды. Қазақ даласындағы Сырым, Кенесары, Жанқожа батыр, Исатай мен Махамбет бастаған, 1871 жылғы Ферғанадағы, 1898 жылғы Әндижан, 1916 жылғы

көтерілістерді «бірыңғай ағым» ретінде қарастыра отырып, олардың басмашылық қозғалысқа ұласқандығы жөнінде пікір білдіреді.[2.366.] Мұстафа Шоқай өз мақаларында дәл осы жолды таңдаған тарихшыларды аяусыз сынға алады. Мұстафа өзінің Қоқан автономиясының 14 жылдығына арналған «Бір ғылыми өтірікке қарсы» мақаласында кеңес тарихшысы П. Алексеенковтың партия бағдарламасына сәйкес Қоқан автономиясы туралы кітабындағы қып-қызыл өтіріктерді: «...оның автономияны Түркістан ұлттық буржуазиясының шатыры астындағы жергілікті және орыс ауқаттыларының ықпалы мен беделі арқылы жүргізілген мүліктері мен буржуазия табының әрекеті деп жазуын, Қоқан үкіметінің мүшелерін ойдан құрастырғанын» ашып жазып, оның тарихты осылай түсіндіру әрекетін Петр Асидский айтқандай көзбояушылық және шарлатандық деп, «Алексенколардың ойдан құрастырғандары сонша дәреке болғанмен, олардың өз мақсаттарына сәйкес келеді. Олардың мақсаты, қалай болғанда да, біздің ұлттық күресімізді жаңадан пайда бола бастаған ұлттық пролетариаттың көз алдында қаралап, Қазан төңкерісінің еңбекші бұқараға жеңіс жемісі дейтінге қарсы әрекет етіп көрсетуге тырысады. Мұндай өтірік болмағанда большевиктер «Түркістанда орыс пролетариаты диктатурасы үшін ешқандай бір негіз таба алмаған болар еді» деп бағалайды[3.203]. «Большевиктер «тарихты» қалай жазады?» деген мақаласында тағы да сол Алексеенковтың Қоқан автономиясы туралы мақаласындағы ойдан шығарылған өтіріктеріне тойтарыс береді. «Большевик тарихшы Алексеенковтың Қоқан үкіметінің мүшелері деп атаған сегіз адамның бесеуі оның ойынан құрастырылғандар»-деп оларды (Потилахов, Миралай Чанышов, Зигель, Водияев, Иосиф Давыдов) атап өтеді. Міне осылай большевиктердің Түркістандағы революциялық қозғалыс тарихын бұрмалауына тойтарыс береді[4.268].

Мұстафа Шоқай қай жерде, қай уақытта болмасын кімнің алдында болса да тайсалмай, бүкпесіз сөйлеген және ойын дәйекті түрде тарихи шындықты ашық жазған. Жоғарыда аталған мақаласында 1920-30 жылдары әлемге шығыстанушы ретінде танымал бола бастаған, башқұрт ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі Ахмад-Заки Валидидің тарихи принциптен ауытқып, большевиктік деректерге сүйене отырып жазған Түркістан туралы кітабындағы оның Қоқан автономиясы жөніндегі шындыққа шабуыл жасағанын, автономияның ұлттық сипатын ашып жазбай, оны большевиктерше таптық сипатта түсіндіруін, автономия үкіметінің мүшелері - Ергеш, Чанышев туралы ойдан шығарған өтіріктерін әшкерелеп береді. Кезінде Түркістан Мұхтариятының милиция жасағының басшысы болып тағайындалған бұрынғы қарақшылық топтың басшысы басмашы Ергаш «Шура-и-Улеманың» ықпалында болды. Ол туралы Мұстафа Шоқай «Қоқан үкіметінің басты тірегі басмашылардың басшысы Ергаш болды» деген оның пікірін жоққа шығарады. Басмашы деген сөздің екі мағынасын түсіндіре келе Ергаштың 1917 жылға дейін басмашы болғанын, кейіннен бандалықты тастап үкіметтің милициясы басына келген соң оның Қоқан маңындағы қарақшы басмашылармен күрескенін жазады. Мұстафа Зәки Валидиге кезінде оның

өзінің де басмашылар қатарында болғанын жаза отырып, бұндай пікірлерді тек большевиктік насихаттық кітапшаларға ғана жазуға болатынын, ал көпшілікке арналған ғылыми еңбекте жалған жазудың үлкен қылмыс екенін ашық жазады. 1916 жылғы көтерілістер «Қоқан автономиясы» және «басмашылар әрекеттерімен» қосылып, орыс тепкісіне қарсы бағытталған ұлттық қозғалыс тарихымыздың ең маңызды құбылыстарының біріне саналады» деп жазады[1.260]. Ол 1924 жылы 30 тамыздағы «Последний новости» газетінде жарияланған «Түркістандағы басмашылар қозғалысы» атты мақаласында «...басмашылық қозғалыстың ұйымдастырылуына не Қоқан үкіметінің, осы үкіметтің президенті ретінде менің ешқандай қатысымыз болған жоқ. Ол стихиялық жағдайда шықты»-деп қозғалыстың тарихи себебін талдап көрсетеді[5.247]. Сонымен қатар М. Шоқай Түркістан Мұхтариятының тарихтан алатын орнын анықтап, ол құлағаннан кейін өріс алған басмашылықты жалғыз Түркістанның ғана емес, «жалпы алғанда кеңестік билікке қарсы қозғалыс тарихында ерекше маңызы бар күллі халықтың көтерілісі» деп тарихи баға береді.

Мұстафа Шоқай «Батыр большевик Аманкелді хақындағы ақиқат» атты мақаласында саяси сауаты жоқ аңғал Аманкелді батыр туралы жарияланып жатқан кеңестік көркем шығармалардың мазмұнына, сипатына талдау жасап, оны кеңестік ақын-жазушылардың «Түркістан түріктігін орыс большевизмі мен интернационалдық төңкерісшілдікпен табиғи түрде тығыз жымдастырған ірі тұлға етіп көрсету идеясына» айналдырып отырғанын ашып жазады. 1917 жылы ақпан төңкерісі нәтижесінде патша биліктен кетіп, Уақытша үкімет құрылғаннан кейін Торғай қазақтары арасында «төңкерістен соң, орыс мұғажырлары Ресейіне қайтатын көрінеді» деген қауесет сөз тараған. Осыдан келіп орыстардан қалатын жерді бөлу туралы мәселенің төбесі көріне бастады. Осы тұста тірі жүрген аюдың терісі үшін арғын-қыпшақ таласқа түсіп, Әбдіғаппар хан мен Аманкелді қыпшақтар жағын алып, арғындарға тізесін батырды. Рушылдыққа ешқашан бой ұрмаған Ахмет Байтұрсынов пен Мирякуб Дулатқа, қыпшақтар арғындардың басшылары деп қарай бастады...» - дейді М.Шоқай. – «Әбдіғаппар мен Аманкелдінің рушылдық дерті әбден асқынғаны сондай, 1917 жылғы Орынборда болған жалпы қазақ құрылтайынан соң және 1918 жылдың жазында Торғай даласын аралап жүрген кезімде маған да жақын кісілерін жіберіп, менің қыпшақ руынан екенімді есіме салып, төреден шыққан Әлихан Бөкейхан мен арғыннан Ахмет, Мирякубтарға қарсы күресте «бізге саяси жетекші болыңыз» деп өтініш жасады. Мен, әрине, олардың ұсынысынан бас тарттым. Өйткені мен Түркістандағы түрік адамы үшін, әсіресе Түркістанның ұлт-азаттық туын көтерген адам үшін арғын, қыпшақты былай қойып, тіпті, өзбек, қазақ, түркімен болып бөлінудің өзі Түркістан түріктерін бөлшектеп, өлімге бастайтын жол екенін жақсы білетін едім...» [6.205-209].

Мақалада автор Аманкелдіні М.Дулатұлы өлтірді деген айыптың жалғандығын, большевик Степанов-Әліби Жангелдиннің Аманкелдіні Әлихан Бөкейханов, А.Байтұрсынов пен М.Дулатұлына айдап салуының

нәтижесінде оның қызыл әскермен бірге қазақ ауылдарына қиян-кескі ұрыс салғанын, ал ««Большевик» сөзін «қыпшақ» деп түсінген қараңғы Аманкелді алашордашылдармен болған бір шайқаста қаза тапты» деп оқиғаның ашығын, ақиқатын айтады.

Жалпы М. Шоқайдың тарих әдіснамасы мен тарихи зерттеу әдістерін жетік меңгергендігі С. Брайнин мен Ш. Шафионың «Алашорда тарихының очерктері» деген кітабы жөнінде айтқан ой-пікірлерінен айқын көрінеді. «Кітап авторлары Алаш қозғалысын большевиктік тәсілімен талдап болған соң, оқырмандарды осы қозғалыстың кейбір құжаттарымен, соның ішінде партия бағдарламасымен таныстырып кету пайдасыз болмас деп ойлаған. Сол себепті олар бұл құжаттарды өзгертпестен және оған түсініктеме беріп отырмастан кітапқа енгізіп жіберген. Мәскеу «Правдасының» ашу-ызасын келтірген кітапты «Алашорда ақтаушысы» деп атауына себепші болған, міне осы жайт еді» деп жазады М. Шоқай. Бұл жөнінде тарихшы, ғалым Көшім Лекерұлы мынадай баға береді: «Мұстафа бұл авторлардың да басшылыққа алған таптық принципі шындыққа жетудің кепілі бола алмағанын, Алаш қозғалысының түркі халықтары ұлттық күресінің жалаугері болғандығын жасырудың мүмкін еместігін айтады. М. Шоқай Түркістанда Кеңес өкіметінің орнауы, большевиктер жазғандай, «ленинизм туы астында орын алған таптық күрестің» емес, орыс қарулы әскерінің екінші рет жаулап алуы нәтижесінде орнағанын алғашқылардың бірі болып нақтылы дәлелдеп берді» [6.429].

«Қазақ рулары хақында» атты мақаласында Мұстафа Шоқай Ахмет Заки Валидидің қазақ рулары жөнінде жазғандарын тіптен жоққа шығарады. Сонымен қатар байланысты. Белгілі тарихшылар Радлов, Крафт, Аристовтардың қазақтардың рулық құрылымын жазардағы жіберген ағаттықтарын талдап, ашып көрсетеді. «Орыс этнографтары қазақтардың рулық бөлінулерін зерттегенде рулық құрылымның ғылыми классификациясымен шұғылданудың орнына, ұлыс, арыс буындардың аттарын ретсіз тізумен әуреге түскен. Кейбір кіші рулар арыстармен, тіпті ұлыстармен қатар қойылатын. Қысқасы, жүйесіздік пайда болатын. Жүйесіздік пайда болған жерде ғылыми түсінік те болуы мүмкін емес.»-деп бірнеше дәлелді мысалдармен жазып шықты [3.302].

Сонымен қатар, Мұстафа Шоқай түркі халықтарының тек тарихы ғана емес, әдебиеті, мәдениеті қақында қалам тартты. Қорыта айтқанда Мұстафа Шоқайдың тарихтың, әдебиет пен өнердің қоғам өмірінде қаншалықты орын алатындығын өте жоғары бағалағандығына куә боламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. IV том – 532 б.
2. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. XI том – 544 бет

3. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 1-т.-Алматы «Қайнар» баспасы.-2007.-352 бет
- 4.М.Шоқай.Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013.VI том – 524 бет
- 5.Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. -2т.-Алматы «Қайнар» баспасы.-2007.-392 бет
- 6.Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. 1-том. –Алматы: Дайк-Пресс, 2012.I т. – 544 б

М. ШОҚАЙ ЖӘНЕ АЛАШОРДА ЖЕТЕКШІЛЕРІНІҢ САЯСИ-ҚОҒАМДЫҚ ОЙ-ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Дәулет Кәрібайұлы Омаров
философия докторы (PhD)

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар кафедрасының аға
оқытушысы*

XX ғасырдың басы қазақ даласы түрлі әлеуметтік және қоғамдық-саяси оқиғалардың алаңына айналды. Азаттық, Еркіндік, Бостандық деп ұрандаған ағартушылық-демократиялық ой-пікірлерге толы бұл кезеңде ұлт зиялылары халықтың болашағы, елдің ауызбіршілігі, ұлттың бірлігін, жердің тұтастығын сақтау, қазақ халқын алдыңғы қатарлы елдердің қатарына қосу, оқу-білімді игеруге шақыру түптеп келгенде дербес мемлекет құру идеясын алға тартты. Ғасыр басындағы халықты дағдарыстан алып шығудың қамын, елдің келешегін ойлаған ұлт зиялылары тарих сахнасына тәуелсіздік идеясының жаршысы болған Алаш қозғалысын алып шықты. Алаш қозғалысын өмірге алып келген негізгі екі себеп – отарлық тәуелділік пен феодалдық мешеулік болды. Соған сай алаштың зиялылары өз қызметінде, негізінен екі мақсатты біріншіден қазақ елін отарлық езгіден азат ету, екіншіден қазақ қоғамын ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына алып шығуды көздеді. «Алаш идеясы» – ең алдымен қазақтың өз алдына жұрт болып қалыптасып, өзінің мәселелерін өзі шешіп, басқа біреудің жетегімен емес жеке-дара ел ретінде өзінің мемлекетін құруы. Алаш ардақтылары барлық мүмкін болған мінберден қазақ халқының бостандығын, олардың болашаққа қарай тәуелсіз мемлекет ретінде қадам басуын негізгі ұран етіп алды. Алаш жетекшілері ең алдымен болашақта өркениетті мемлекет болып қалыптасуы, бұқара халықтың рухани-мәдени дәрежесінің жоғары болуы үшін оқу-ағарту, баспасөз саласын дамыту мәселесіне көңіл бөлу қажеттігін түсінді. Олар туған халқын оятуды, рухани сауатты болуды ұлттық идея биігіне көтерді. Алаш қайраткерлері ұлт азаттығы, қазақ елінің бостандығы жолында қаламды қару етіп, ұлы күрестің көрігін қыздырды. Өздерінің от жалынды шығармалары арқылы ұлт рухын тірілтті, қалың ұйқыдағы ұлттық сананы

сілкіп оятты, жас ұрпақты білім, ғылым, өнер жолына бастап, рухани өрлеу даңғылын айқындап берді. Сондықтанда Ресейдің іргелі оқу орындарында білім алған, еуропалық тәрбие көрген Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұхаметжан Тынышбайұлы, Айдархан Тұрлыбайұлы, Жақып Ақпайұлы, Отыншы Әлжанұлы, Халел Досмұхамедұлы бастаған қазақ зиялылары құрған Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің жарғысында оқу-ағарту саласы ең бірінші кезекте қолға алған шаруасы болды. Ұлтының азаттығын көздеген алаштықтар қолдан келген мүмкіндіктің бәрін кәдеге жаратты. Халқының еркіндігін өзінің азаттығы деп ұғынған, өз бақытын ұлтының басынан іздеген, сол бір тарихи кезеңдегі әлеуметтік-саяси көрікте шындалып, теориялық білімі мен өмірлік кемелділігі шираған, аса білімпаз, көреген саясаткер Мұстафа Шоқай әлемдік деңгейдегі тұлға ретінде қалыптасқан болатын. Мұстафа Шоқайдың және басқа да ұлт зиялыларының әлеуметтік-саяси санасының өсе түсуіне және қоғамдық күрес сахнасына шығуына Ресейдің орталық аудандарында бірінші орыс революциясынан кейін құрылған саяси партиялар мен қозғалыстардың бағдарламаларымен жете танысуының әсері мол болды. Сол кездегі империя орталығында орын алған саяси оқиғалар өзінің дүниеге көзқарасын жетілдіре түскені туралы Мұстафа 1933 жылғы «Есімдегілерден..... (Ресейдегі түрік студенттер өмірінен) атты мақаласында «Мен Ресейді реакция жайлаған, жоғары оқу орындары, әсіресе университеттер тікелей полицияның бақылауына алынған 1940-1914 жылдары Петербургте оқып жүрген болатынмын. Жағдайдың сондайлығына қарамастан, біз, студенттер, саяси бой көрсетулерге шығатынбыз. Үкіметке қарсы шешімдер қабылды, көшелерде демонстрациялар жасайтынбыз » деп жазған еді.

Алаш жетекшілері 1917 жылғы Ақпан бұжуазиялық буржуазиялық-демократиялық революциясының нәтижесінде патшалық монархияның тақтан түсуін қызу қолдап, мұны жаңа да жақсы жаңалықтың басы деп ұғынды. Мұстафа Шоқай Әлихан Бөкейханұлымен, Міржақып Дулатұлымен бірге қол қойған « Алаш ұлына» атты сүйінші хатта: Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұ күн теңелдік. Қам көңілде қаяу арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі үкіметпен алысып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасымай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында Россия қол астындағы халықтардың бәріне: дін, ұлт, тіл айырмасына қарамай, азаттық әперді» деп жазған болатын. Мұстафа Шоқай және Алаш жетекшілері ұлттық автономия жариялаудан басқа жол жоқ, саяси тұрақсыздық жағдайында тек біртұтас ұлттық мемлекеттік құрылым ғана қазақ елін апаттан құтқарып, бостандық жолына алып шыға алады деп түсінді.

1914 жылғы бірінші жаһандық соғыс бүкіл Ресей халқы сияқты Қазақ жеріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды күрт шиеленістірді. Ал 1917 жылдың ақпан және қазан төңкерістері қалыптасқан жағдайды одан сайын ушықтырды. Осындай жағдайда қазақ зиялылары Ресей құрамында автономиялық құқық жолындағы күресті қолға алды. Уақытша үкіметтің саясатынан туындаған аралық жағдайды өз халқының мақсат мұратына пайдаланып қалғысы келген Алаш жетекшілері бүкіл қазақ халқын біріктіру, оның мұқтаждарын анықтап, шешу үшін 1917 жылдың 21-26 шілде күндері Орынбор қаласына Бірінші Бүкілқазақтық съезін шақыру мақсатымен ұйымдастыру бюросын құрып, іске кірісіп кеткен болатын. Бұл съезде қазақ интеллигенциясы үшін аса маңызды ұлттық мәселелер талқыланып, көпшіліктің қолдауымен «Алаш» саяси партиясы құрылды, ел қамын жеген ұлт зиялылары бұл партияның құрамынан түгел табылып, бірі басшы, бірі қосшы болды. Алаш партиясы жалпыұлттық мәселелерді шешуді басты тұрақты назарында ұстады, оның жетекшілері Алаш автономиясын құрып, оның Ұлттық Кеңесін қалыптастырды және жаңа үкіметтің бірсыпыра жұмысын шешуге араласты. Алаш жетекшілерінің күшімен барлық аймақтарды, аудандарды қамтыған 80-ге жуық қазақ съездері болды. Сол съездердің бәрінде қазақ қоғамының ең өзекті деген жер, білім, әлеуметтік теңдік, соның ішінде әйел теңдігі мәселесі сөз болды. Ә. Бөкейханов, А. Кенжин, Ж. Сейдалин, М. Дулатов, Н. Құрбанғалиев, М. Боштаев Петроградта өткен мұсылмандар ұйымын үйлестіретін орталық мұсылман бюросын құру және Бүкілодақтық мұсылмандар съезін шақыру қажеттігін қолдады. Бұл съездердің барлығы да Уақытша Үкіметтен үлкен үміт күтіп, сенім артты. Қазақ зиялылары Уақытша үкімет көтерген «Барлық билік Құрылтай жиналысына берілсін!» деген ұранын жақтады.

Алашорда жетекшілері М. Дулатовтың «Оян, қазақ!» формуласымен түйінделген ұлттық идеяның мазмұны мен пішінін, көздеген нәтижелерін, нақты іс-қимыл бағыттары мек идеологиясын қасаң қағидаға айналдырмаған. Қайта шығармашылықпен жетілдірген, толықтырған. А. Байтұрсыновтың осы рухта жазған «Маса», «Қырық мысал», кітаптары, Ә. Бөкейханның шығармалары зор беделге ие болды. «Айқап», «Қазақ» сынды газет-журналдар, қазақ кітаптары бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға, ұлттық тұтастықты сақтауға баға жетпес үлес қосты. Алаш қайраткерлері империядағы және өлкедегі тіпті әлемдегі өзгерістерге сай ұйымдастырған іс-әрекетпен, қайраткерлікпен халқының жүрегі мен санасын билеп алды. Оқу, білім, жер, келімсектер, ұлт, дін, әйел теңдігі, билік, әділдік мәселелері алғашқыда қазақты ояту мақсатында көтерілсе, империядағы дағдарыстың асқинуымен дербес мемлекет құрумен шендестірілді.

Алаш жетекшілерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы: «Өзіміздің ерекшелігімізді сақтап қалу үшін бар күшпен құралды жұмсап, оқу-ағартуға және ортақ мәдениетке ұмтылуымыз қажет, бұл үшін біз әдебиетті ана тілінде дамытумен айналысуды бірінші борыш деуге міндеттіміз. Өз тілінде сөйлейтін және өз әдебиеті бар халықтың ғана дербес өмір сүруге үміттенуге

құқылы екенін ешқашан ұмытпау керек» – деп жазды. Ахмет Байтұрсыновтың өзі елдік мәселелерді көтеріп Қазақ газетіне 200-дей мақала жазған.

Міржақып Дулатов «Қазақ» газетінің бас редакторының орынбасары, жауапты хатшысы болған жылдары халықты өнер-білімге жетелейтін мынадай мақалалар жазды: «Шәкірттер жайынан», «Мектеп-медреселер мәселесі», «Ақтөбе гимназиясы хақында», «Өнер мектебі», «Торғайда мұсылманша оқу» сияқты. Ғылыми мақалалары: «Тұрмыс, салт-сана», «Оқу, дін һәм ғылым», «Жаңа жазу ережелері». Мектептегі схолостикалық, жаттанды оқу әдісін сынап, оқытудың мазмұны қандай дәрежеде болуына көп көңіл бөлген. М. Дулатовтың мұқтаж оқушыларға көмек ұйымдастыру мәселесін көтерген «Несиеге қаратпалық», «Оқу мезгілі», «Оқушыларға жәрдем», « Ер көңілді азаматтарға», «Еркін дала жәрдемі», «Еркін дала қисабы» атты мақалалары жарық көрді. «Айқапта» Алаш ұғлы Азамат атымен жариялаған «Қазақ халқының бас азаматтарына» мақаласында оқу-ағарту мәселесін көтеруде зиялылардың орнына тоқталды. Ұлттық-демократиялық бағытты ұстанған Алаш зиялылары Кеңес өкіметінің рухани саладағы әрекетін сынап, халықты ұлттық рухта көтеруге шақырды. Олар халықтың санасына Кеңес өкіметінің қитұрқы саясатын жеткізіп, оларды Алаш идеясымен алып шыққысы келді. Алаш көшбасшысы Әлихан Бөкейханның бүкіл саналы қызметі ұлттық жаңару мен жаңғыруға қуатты серпін берді. Әлихан Бөкейхан Мәскеу, Ташкент, Орынбор, Қызылорда қалаларында жарық көрген «Темірқазық», « Сәуле», «Жас қайрат», «Жас қазақ», «Қызыл Қазақстан», «Әйел теңдігі», «Шолпан», «Сана», «Жаңа мектеп» журналдары, «Ақжол», «Тендік», «Кедей теңдігі», «Қосшы» газеттеріндегі оқу-ағарту, саласы мен қазақ мектептерінің жай-күйі, мұғалім білімін жетілдіру мен оқыту әдіснамасы, шет елдерде білім алып жүрген шәкірттерге жәрдемдесу, жергілікті биліктің халық ағарту ісіндегі жауапкершілігіне қатысты мақалалары, көркем және ғылыми аудармаларымен қазақ халқын рухани кемелділік биігіне жетеледі. Алаш қайраткерлерінің ең басты арманы қазақтың жеке –дара дербес мемлекет болуы еді. Бар саналы ғұмырын өз халқының, бүкіл түркі әлемінің азаттығы мен еркіндігіне арнаған Алаш қозғалысының қайраткерлерінің идеяларын және қажырлы қызметін тани білу және олардың мол мұраларын меңгеру бүгінгі тәуелсіздіктің құнын тереңінен түсінуге игі ықпал етері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Алаш мұрасы және тәуелсіз Қазақстан» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Қызылорда 2017 жыл.
2. Ә. Бәкір. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси-әлеуметтік ойлар. Астана 2018 жыл
3. Х. Әбжанов Қазақстан: Ұлттық тарих, идея, методология. Алматы 2014 жыл
4. Мұсағалиева А.С. Әлихан Бөкейхановтың халық ағарту мәселесін кеңестік мерзімді басылымда көтеруі. Әл-фараби атындағы psiaҚазақ

Ұлттық университеті хабаршысы. Тарих сериясы. Алматы. -№11ieg 4(35)
-2004 жыл

5. Сақ Қ. /Алаш мұрасы– Алматы: Қазығұрт баспасы, 2014 жыл
6. Э.Жүсіп. Алаш арысы Ахмет Байтұрсынов Қазақ тарихы №3(150), 2017 жыл

МҰСТАФА ШОҚАЙ ТҰҒЫРЛЫ ТҰЛҒА

Шырынкуль Кішкентайқызы Тухмарова

саяси ғылымдарының кандидаты

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар кафедрасының аға
оқытушысы*

Түркістан халықтары тарихында бүтін бір кезеңді қамтыған ерекше ұлы құбылыс - Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қызметі. Ол ерекшелік бұл қайраткердің Түркістан халықтарының 1917 жылы Кеңестік билікке балама Түркістан (Қоқан) автономиясы үшін демократиялық қозғалысына басшылық жасағанымен шектелмейді. Тіптен оның басқа атқарған істерін былай қойып, тек осы биік мақсат үшін айтулы күресін атаудың өзі ғана Мұстафа есімін Түркістан халықтары тарихындағы мәңгі есімдер қатарына жатқызуға жеткілікті негіз болар еді. Бірақ оның өз елі үшін атқарған қызметінің мәні мен орны әлдеқайда күрделі һәм айрықша мазмұнды. Ол Мұстафа Шоқайдың демократиялық Еуропаның ортасында түркістандық саяси эмиграциялық қызметтің негізін қалап (20-шы жылдардың екінші жартысы), оған өзі көз жұмған 1941 жылдың желтоқсанына дейін басшылық жасауында, сондай-ақ осы кезеңде Түркістанда болып жатқан өзгерістерді жан-жақты терең талдауға алуында болатын.

Өз кезіндегі Ресейдің отаршылдық өктемдігі мен әділетсіздігі Шоқай отбасында баланың еркесі болып өскен Мұстафаның санасында терең із қалдырады. Ресейдің отаршыл жергілікті шенеуніктері Шоқай әулетінің екі рет кірпіштен салынған үйін ақысыз-пұлсыз иеленген болатын. Сондай-ақ Мұстафа Ташкенттегі гимназияны өте жақсы бағамен бітіргенде оған тиісті алтын медаль орыс баласына жаздырылған еді. Осы гимназияда оқып жүргенде Ташкентке елден келген кісілердің әлеуметтік, құқықтық теңсіздік туралы жазған түрлі өтініш-арыздарын шешуге қатысқаны бар еді. Оның терең білім алып, саяси көзқарасының қалыптасуы және халқының азаттығы үшін қоғамдық қозғалысқа қатысып шыңдалуы Петерборда өткізген жылдарына тұстас келеді. Мұстафаға алғашқы жүктелген қоғамдық жұмыс – оның 1914 жылы Әлихан Бөкейхановтың ұсынысымен және елдегі ақсақалдардың қолдауымен Төртінші Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясындағы жұмысы болды. Бұл бағыт Мұстафа Шоқайдың Ресейдегі қайраткерлермен, Дума депутаттарымен араласуына, іс жүзінде жалпы тәуелсіздік, жалпы мемлекеттік идеяларды қолдауына алып келді. Азаттық

алу үшін езілген барлық халықтардың тізе қосуы қажет екендігін Мұстафа сол кезде анық түсініп, өмірінің соңына дейін бұл пікірден әсте айныған емес.

1916 жылғы Түркістандағы ұлт – азаттық қозғалысты патша үкіметі аяусыз басып – жаншыған кезде демократиялық топтар үкіметке қарсы оппозиция құрып талқылағаны белгілі. Осы мәселе бойынша ресми баяндама дайындау үшін Түркістанға арнайы сапармен келген комиссия құрамында депутат эсер А.Ф.Керенскиймен бірге М.Шоқай да болған еді.

1917 жылғы Ақпан революциясын М.Шоқай өзінің пікірлес досы, башқұрт қайраткері Зәки Валидимен бірге Петерборда зор қуанышпен, үлкен үмітпен қарсы алады. Бірақ олар сол кездегі Ресей топырағында өздеріне қол ұшын береді деп сенген демократиялық бағыттағы орыс саяси қайраткерлерінен үмітін үзуге мәжбүр болады. Өзінің ескі танысы Петроград жұмысшы және солдат депутаттар советін басқарып, саяси билікте отырған Н.Чхеидзе Мұстафа Шоқайдың Түркістанда (Ресей құрамынан шықпай) автономия құру идеясын «сеператистік» пиғыл ретінде бағалайды. Ал ұлттық тәуелсіздік жолын орыс демократиясының көмегінсіз Түркістан, жалпыресейлік, түркі халықтары болып іздеу жеңіл желпі нәрсе емес-тін. Ондай саяси күштер әлсіз және бірауызды бола алмады, ал оларды қолдайтын бұқара тәжірибесіз, саясаттан алыс, бейжай күйде еді. Бәрінен қиыны саяси сахнаға үшінші бір қауіпті күш – большевиктер шыға бастады. Олар 1917 жылы күзде күш алып, Октябрь (Қазан) төңкерісінен кейін елдегі саяси билікке қол жеткізді. Қалыптасқан саяси ахуал, елдегі экономикалық күйзеліс, соғыс ауыртпалығы, түстік аудандарда 1916 жылғы ойраннан кейін жарты миллионға жуық қазақтар мен қырғыздардың Қытай асуы, ал олардың жерін орыстардың басып алуы, ондаған мың түркістандықтардың орыс жазалаушы отрядтарының қолында құрбан болуы, кемі 300 мыңдай түркістандық жігіттердің орыс қалаларына, төрт бірдей майдандарға, тыл жұмыстарына, окоп қазуға жіберілуі, елдегі бас көтерген еңбекке жарамдылардың орыс поселкелерінде әртүрлі жұмыстарға жегілуі т.б. – міне, Түркістан жұртының жалпы жағдайы осындай болатын. Дегенмен, Ақпан революциясы берген басты жетістік – патша үкіметінің құлауы – түркістандықтар үшін бостандыққа жол ашқандай сәуле болды. Соны пайдаланып жарық күнге жету мақсатында қазақ және басқа да халық зиялылары жатпай-тұрмай еңбек етті.

Осындай қиын жағдайда Мұстафа Шоқай өз халқының бостандық жолын іздеді. 1917 жылы қарашада Түркістан автономиясын орнатуға белсенді қатысады. Бас Министр болып Мұхаметжан Тынышбаев, ол оставкаға кеткеннен кейін (бұған дейін Сыртқы істер министрі болған) Мұстафа Шоқай бекітіледі. Бұл кезде ол Өлкелік Қазақ кеңесінің төрағасы болатын. Оған қоса Мұстафа Шоқай 1917 жылдың шілде айында Орынборда өткен I Бүкілқазақтық Құрылтайдан соң құрылған «Алаш» партиясына да мүше еді.

Кеңестік тарихнамада Мұстафа Шоқай басқарған Түркістан автономиясының мән-мағынасы төмендетіліп, қала деңгейіне түсіріліп,

«Қоқан автономиясы» атады. Сонымен бірге, бұл автономия жергілікті халықтың қолдауын таппай құлап қалды, ал оның басшылары қашып кетті деген пікір қалыптасты. Шындығында олай емес. Ташкенттегі жұмысшы-солдат депутаттарының үкіметі өзін бірден-бір билік иесі деп есептеп, 1918 жылдың қаңтарында Қоқандағы автономиясына қарсы қанды қырғын ұйымдастырды, өйткені оны контрреволюцияның ошағы деп санады. Мұны Түркістан халықтары Совет үкіметінің өздеріне қарсы жасалған шовинистік акциясы деп қабылдады. Бұл шара жалпыхалықтық қарсылық туғызып, ол кеңестік тарихнамада «басмашылық», яғни бандалар қозғалысы деп теріс бағаланды.

Мұстафа Шоқай қазақ автономиясын құру әрекетіне де ат салысты. 1917 жылдың шілде айында Бірінші жалпықазақ құрылтайына қатысып, «Алаш» партиясын құру туралы шешімге дауыс берді. 1917 жылғы 5-13 желтоқсандағы Екінші жалпықазақ құрылтайы барлық қазақ облыстары өкілдерін қамтыған 25 адамнан тұратын Ұлт Кеңесі – Алашорда өкіметінің құрамына Мұстафа Шоқай да енген болатын.

Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы өмірі мен қызметі қиыншылыққа толы болды. Жат елде қаржы-қаражатсыз тұрмыс құрып, оның үстіне тынымсыз саяси публицистикалық һәм баспагерлік жұмыстармен айналысу қанша күш-жігер мен табандылықты талап еткенін түсінуге болады. Бұл кезеңдерді, яғни 20-30 жылдарды, Мұстафа Шоқайдың өз халқының тәуелсіздігі үшін тау төңкерерлік қуатпен білек түріп, ымырасыз күреске шыққан шағы еді деп айтуға толық негіз бар.

Сол кездері Польшаның маршалы Иозеф Пильсудский тарапынан құрылған «Лихие прометеи» ұйымы арқылы қаржыландырылған «Яш Түркістанның» 1929-1939 жылдар аралығында Париж бен Берлинде 117 саны жарық көрген болатын. Ал журналдың 1939 жылдан бастап шықпай қалуы да, әрине, екінші дүние жүзілік соғыстың басталып, қажет қаржының түспей қалуына байланысты екендігі түсінікті.

«Яш Түркістанның» алдына қойған міндетін «Біздің жол» атты алғашқы мақаласында Мұстафа Шоқай: «Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздік жолындағы талаптарының мән-мағынасын бұзбай, күшін әлсіретпей, «Жас Түркістан» беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік» деген оймен білдіреді. Жалпы «Яш Түркістан» журналының басты мақсаты түркістандық ұлт-азаттық қозғалыстың үні бола отырып, оның жақын арадағы және стратегиялық міндеттерін белгілеу болатын.

Мұстафа Шоқайдың белсенді саяси қызметте болған кездеріне зер салсақ, әрине «Тұтас Түркістан» идеясының толық негізді болғандығын айқын аңғарамыз. Мәселен, 1924-1925 жылдары іске асырылған Орта Азия республикаларын территориялық-әкімшілік межелеуге шейін олардың біртұтас кеңестік Түркістан өлкесі болғаны мәлім. Территориялық-әкімшілік тұрғыдан оған Қазақстанның қазіргі Қызылорда, Шымкент, Жамбыл және

Алматы (бұрынғы Талдықорған облысын қоса алғанда) облыстары да енген болатын.

Мұстафа Шоқай Орталық Азия кеңістігінде ұлттық-территориялық негізде бірнеше кеңестік республикалардың өмірге келгендігін құптаған жоқ. Ол большевиктер бұл өлкеде «бөліп тастап, билей бер!» саясатын ұстанып отыр деп түсінді. «Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» деп аталатын мақалада жеке кеңестік республикалардан федерациялық одағын жоғары қоя отырып, мынадай қорытынды пікір жасайды: «Біздің мұратымыз - бөлінбейтін тұтас Түркістан. Біз келешекте Түркістанымызды бөлінбес біртұтас ұлттық мемлекет түрінде көргіміз келеді».

Уақыттың өзі көрсетіп бергендей, Түркістандағы социалистік құрылыс қазақ және басқа халықтарға саяси тәуелсіздік пен әлеуметтік-экономикалық гүлденуді қамтамасыз ете алған жоқ. Кеңестер Одағының ыдырауы - социалистік практиканың тарихи жеңіліске ұшырауы соның айғағы. Олай болса біздің бүгін Мұстафа Шоқай мен оның серіктері өз өмірлерін арнаған мемлекеттік тәуелсіздік үшін күресінің мәні арта түседі.

Осылай Мұстафа Шоқай өз заманында Түркістанда орнаған кеңестік биліктің қатесіз отаршыл сипатын тани білген және онымен ымырасыз күреске ғұмырын арнады. Сөйтіп ұлы қайраткер бұл күреске бұрын Түркістан халықтары тарихында болмаған жаңа мазмұн беріп, оны қажырлы еңбегімен жаңа интеллектуалдық көкжиекке көтерді. Бүгінгі еліміздің егемендегі мен мемлекетіміздің тәуелсіздігіне жағдайында аса ірі саяси қайраткердің өмір жолы мен қажырлы қызметі айрықша айқындала түсіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. М.Чокай Туркестан под властью Советов.Алма-ата,1993 с.78
2. М.Шоқай Таңдамалы. 1 том Алматы, Кайнар.1998 512 б.
3. Яш Түркістан,1931, № 16 4-9 б.
4. Яш Туркистан 1931 № 60 6-11 б
5. М.Шоқай Біздің жол «Яш Түркістан» 1929 № 1

Р.ОТАРБАЕВТЫҢ «МҰСТАФА ШОҚАЙ» ДРАМАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒА

Айтбаева Айман Ералықызы ф.ғ.к., доцент

Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті дамуының үдерісінде қазақ драматургиясы игерген өзекті мәселелердің бірі - ұлттық тарихымыздағы ақтаңдақ болып келген тақырыптарды көркем шындықпен жазу. Тарихи драмаларға арқау болған оқиғалар арқылы оқырман қазақ даласын сыртқы

жаудан қоршаған хандар, би-шешендер мен батырлардың өмір тынысымен жақынырақ таныса бастады.

Қазақтың ұлттық тарихындағы дербес мемлекеттік құрылыммен қалыптасуымызға, халық болып танылып сақталуымызға қайраткерлікпен, білімдарлық биіктігімен, көсемдіктерімен, ер жүрек батырлықтарымен ерлік пен елдік рухымызды асқақтатқан хандарымыздың (Керей, Жәнібек, Абылай, Әбілқайыр, Тәуке, Кенесары), би-шешендеріміз (Төле, Қазыбек, Әйтеке, Ескелді, Есенкелді, Балпық, Шоң, Жарлығап би т.б) ақын-жырауларымыздың (Асанқайғы, Бұқар, Махамбет т.б), батырларымыздың (Қарасай, Қабанбай, Сырым, Жанқожа, Бөкенбай, Есет, Бұхарбай), ғұлама ағартушыларымыздың, тарихи тұлғаларымыздың (Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Т.Рысқұлов, М.Шоқай, С.Қожанов, Т.Жүргенов, Х.Досмұхамбетов т.б) драматургияда көркем бейнеленуі жаңаша серпінмен өркендеді. Жазушы-драматургтарымыз бас кейіпкерлердің ел мен жерді жаудан қорғау жолындағы ерлікке толы өмірі арқылы ел мен жер тағдырына қазақ жерін мекен еткен әрбір азаматтың жауапты екендігін бағдарлады.

Тәуелсіздік тұсында жазылған Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» (1996), М.Байсеркеновтың «Абылай ханның ақырғы күндері» (1997), Ш.Хұсайыновтың «Томирис» (2000), Қ.Ысқақовтың «Қазақтар», «Жан қимақ» (1995), И.Сапарбайдың «Шыңғыс хан», «Махамбет» (2005), Ш.Мұртазаның «Тамұқ», «Сталинге хат», Р.Отарбаевтың «Бейбарыс сұлтан», «Темірбек Жүргенов», «Мұстафа Шоқай», С.Елубайдың «Ақ боз үй», С.Жүнісовтың «Сабалақ», «Аманай мен Заманай» пьесалары қазақ драматургиясын жаңа оқиғалармен, жаңа кейіпкерлермен бастады толықтырды.

Аталған туындыларды оқып, оның сахналануын көрген оқырман қазақ халқының түп тамыры тереңде жатқандығын, сан ғасырлық тарихы барлығын, ұлы даланы мекен еткен қазақтың ұлы өркениеті, оның сан ғасырлар бойы азаттық, бостандық, тәуелсіздік үшін күрес жолы болғандығын ұқты, ұғынды, түсінді. Жазушы-драматург Р.Отарбаевтың «Бейбарыс сұлтан», «Сырым батыр», «Абай:сот», «Бас», «Мұстафа Шоқай», «Фариза мен Мұқағали» пьесаларында уақыт пен кеңістіктегі адамтану тұрғысындағы өзекті тақырыптар арқау етілген. Алаш асылдарының Отаны, оның тәуелсіздігі жолындағы адал істері арамдық, жаулық ретінде бағаланып, тағдырлары тығырыққа тірелгенін баяндайды.

Драматург Р.Отарбаев екі актілі, төрт көріністі «Мұстафа Шоқай» драмасында жазықсыз жазаланған, ұлтын сүйген халқымыздың ұлы перзенттері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, М.Шоқайдың тарихи көркем бейнелерін танытуға арналған. Жазушы-драматург пьесаны жазуға басты себеп болған Н.Бекежанов атындағы Қызылорда облыстың театрының жетекшісі Хүсейін Темір екенін айтады: «Әлде жастықтың желігі ме мен де бір кездері Мұстафаны елін сатқан сатқын, опасыз деп жазып жібергенмін. Тарих оның жазықсыз жапа

шеккен ұлтын сүйген ардақты ұл болғандығын ақтап алғаннан кейін, бір кездері жіберген қателігімді қалай түзетем деген ой санамнан шықпай жүрді. Алла шебер деген. Мен қасиетті Сыр еліне Мұстафа Шоқай дүниеге келген Қызылорда топырағында Әмір –Темір Хүсейінмен кездесіп, ол кісінің маған Мұстафа туралы пьесаға ұсыныс тастауын естігендегі халімді өзімнен басқа ешкім білмеген еді. «Жаным –арымның садағы» деп , ұлт бостандығы жолында мерт болған Мұстафа Шоқайдың алдындағы зор күнәмды өтеуге Алла маған мүмкіншілік туғызды», -дейді оқырмандармен сұхбатында. Осылайша, Рахымжан ағамыздың «Мұстафа Шоқай» пьесасы дүниеге келген. Алғашқы қойылым Ақтөбе драма театрында қойылады.

Пьесаның тақырыбы - қазақ халқының көрнекті қайраткерлерінің, оның ішінде М.Шоқайдың тарихи тұлғасын, ұлт жолындағы жанкешті әрекеттерінің маңыздылығын бағалау, идеясы-тәуелсіздік, ұлт бостандығы жолындағы адал қызметтің өтелмеуіне күйзелген алаш ардақтыларының жан ділі әлемінің қасірет шеккен күйін таныту. Пьесаның бірінші актісінде Парижде өнер көрсетіп қайтқан Әміре Қашаубаевтың азапты күндері көрсетіледі. Әміренің түрмедегі соңғы күндері, толғаныстары және тергеу алдындағы сөздері сәтті бейнеленген.

Алғашқы көріністе ОГПУ тергеушісінің бөлмесі көрініс береді. Төрде Сталин портреті. Ортада стол, орындық тұр. Ал босағада аяққа, қолға салатын кісен ілулі тұр. Тым ауыр мұңлы музыка естіледі. Залда кісі жоқ сияқты. Сәлден соң папкалар қозғалады. Папкалар қозғалып, бірінің үстіне бірі қойылады. Артынша папкалардың тасасынан тергеушінің өзі көтеріледі. Сұрықсыз осы бір көрініс алдағы болар іс-әрекеттің азапты болатындығын сездіргендей. Босағада қолға, аяққа салынған кісен бостандығы, тәуелсіздігі жоқ елдің кісендеулі қылбұрау тіршілігін елестетеді. Пьеса басталғанда тергеуші папкаларды алма кезек жұдырығымен басып: *Мыналар - жапон тыңшылары, мыналар-ағылшын итаршылары, мына топ-герман құйыршықтары. Алашордашылар бір бөлек... өңшең сатқындар. Қаптап кеткен. Бір папканы қолына алып, бұл - Шоқай Мұстафа! Бұл - түрік-герман-ағылшын-француз шпионы. Қашып жүр, ел қыдырып, су сыдырып, совет үкіметін жамандап... Сталиннің өзі Шоқайдың көзіне көк шыбын үймелет деді! Қолыма бір түсер, қыл арқан қолымызда!»[1], - деп айғайлайды. Сәлден соң милиционерге Қашаубаевты әкелуді бұйырады.*

Тергеуші Әміреге төртінші рет жасау алып тұрғанын ескертіп:

- Атың-Әміре. Ұмытқан жоқсың ба?, -дегенінде:

Әміре еш тайсалмастан: -Ауыз өзіңдікі, тергеуші, -дейді.

-Жалың жығылмаған екен. Асықпа, жығамыз, көзіңнің отын өшіреміз.

Бәрі де сен сияқты асау еді. Жуасытқанбыз. Құлдығың болайын деген...

Өнер көрсетуге барған ән еркесі Әмірені Париждің Ножан қаласында Мұстафаның қонақ еткенін тіміскілері арқылы білген ОГПУ жаналғыштары Мұстафамен не жөнінде сөйлескендерін, нендей тапсырмалар алғандығын сұрайды.

Әміре: Мен саған тоқетерін айттым. Мұстафа: «Елім аман ба?» деді. Басқа әңгіме болған жоқ.

Тергеуші: Елім аман ба деді! Онда ел бар ма? Онда жұрт бар ма? Сатқындар, шпиондар, құйыршықтар!

Әміре: Бар! Мынау ел соныкі. Халықтың жүрегінен оның аты мен менің әнімді жұлып ала алмассың. Бұл қазақта енді ондай ұл тумас!... Ондай көсем! Садаға кет Шоқайдан. Басқан ізінен. [1.,237]

Әмірені сатқынның итаршысы,-деп тепкінің астына алады. Тергеуші бұдан әрі Парижде Мұстафаның үйінде қандай ән салғанын сұрайды. Әміре ащы дауыспен, зармен:

-Қарағым, сен қайдағы мен қайдағы,

Қазақтың мен де өзіңдей бозтайлағы-ай!-деп шырқай бергенде, милиционерлер Әмірені бас, көз демей жұдырықтай бастайды. Әнші сонда да соңғы екі шумағын зор дауысымен әуелетіп, әнін жалғастырады:

Түскенде сен есіме, қимас қалқа,

Қайнайды зығырданым қай-қайдағы-ай!...[1.,237]

Әміре салған ән, оның тергеушіге берген жауаптары арқылы драматург ел есінен оның ардақты ұлдарының аты ешқашан да өшпейтіндігін, азаттық жолындағы күресте жеңетіндіктерін паш етеді. Драматург Ә.Қашаубаевтың Парижге ән салумен бірге, «халық жауымен» кездесуге барғаны, оның ұлтарағының астына А.Байтұрсыновтардың хат жазып жібергендігін біліп қойған үш әріптің жансыздары оның түбіне жеткені туралы деректі пьесада ұтымды қолданған. Көріп отырғанымыздай, Әміре қанша азап көрсе де Мұстафадай азаматты қорлауға жол бермейді. Оның шырқайтын әнінің өзі жауларының ызасын тудырады. Талай боздақтардың жала жауылып, атылып, асылып жатқандықтарын Әміренің орындауындағы халық әні арқылы беруінің өзі драматургтың шеберлігін, театр тілін жетік меңгергендігін танытады.

Бұдан кейінгі көрініс Мұстафа мен Мария Яковлевна арасындағы сезімге құрылған. Ташкенттен тезірек кетуге асыққан Мария чемоданын жиыстыруда. Мәскеу Мұстафаның басына мың рубль тігіп, ізіне үкімет шырақ алып түскен уақыт. Марияға мұсылманша неке қиятындықтарын айтады. Оған қарсы емес пейіл танытқан орыс қызының психологиялық жай күйін драматург нанымды берген. Кімнің де болса өз дінінен шығып, өзгені қабылдаудағы жан әлеміндегі толғанысты берудегі драматург шеберлігі оқырманды еріксіз ойға шомдырады. Драматург Отарбаев Марияның Мұстафадай бір ұлттың бетке ұстар азаматының қадірін түсініп, оның жолына барша өмірін арнай сүйген адал жар екендігін бір ауыз сөзге сыйдырған: *«Күркесін күзеткен еркек болсаң, көңілімді бермес едім»[1.,238].*

Келесі көріністерде Мұстафа Шоқайдың Түрікстан халықтарының бірлігі мен тәуелсіздігі идеясын ту етіп көтерген аса көрнекті саяси қайраткер дәрежесіне қалай көтерілгені, оның түркі жұртының тәуелсіздігі жолындағы күресі белгілі бір жүйемен тарихи деректерді негіздей отырып бейнеленеді.

Оның Петербургте оқыған кезеңі Ресейдегі революциялық жағдайлардың әбден пісіліп жетілген кезі болатын. Ресейдегі толқулар білімді Мұстафаның жүрегінде серпіліс тудырады. 1917 жылы 5-13 желтоқсанда Орынборда Бүкілқазақтық 2-съезд шақырылды. Сол съездің мінберінде Мұстафа: «Қазақ автономиясы құрылсын» деген ұран тастайды. Бұл мақсат орындалғанмен, Мұстафаның ой-арманы бұдан да жоғары болатын. Ол бүкіл түркі мемлекетін біріктіріп, Түркістан Республикасын құрғысы келді. Сол мақсатпен Қоқанға барады. 1918 жылы қаңтарда Қоқанда съезд болып Түркістан автономиясы мен Түркістан уақытша өкіметін жариялайды, бірақ көп ұзамай большевиктер Қоқанды алып, басшыларын тұтқындай бастайды. Бұл тарихи шындық драмада толығымен беріледі. Пьесада Алаш қайраткерлері **сұхбаттары желісінде** олардың қазақ халқының болашақ тағдыры, ел болып ұйысуындағы Алаш ұранды қазақ даласын, атамекенді, ділді, дінді, тілді сақтаудың ықпалды қызметі т.б өзекті мәселелер қамтылған.

Ә.Бөкейхан: Құрылтайға жиналған мырзалар! Бүгін тарихи күн. Өйткені туысқан түркі үш үкіметінің басшылары ортақ мәмле үшін бас біріктіріп отырмыз. Алашорда үкіметінің басшылары А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы және өзім Бөкейханов, Башқұрт үкіметінің басшысы Зәки Валиди, Түркістан үкіметінің атынан Мұстафа Шоқай мырзалыр осында.
А.Байтұрсынұлы: Бұл –екінші құрылтай. Нақты әңгіме, батыл шешім, мұсылман пайдасы ортаға түссін.

Міржақып: Ақа, алдымен сөзді Мұстафа бауырымыз иеленсін.

Мұстафа: Аз билікке алдануға болмайды, ағайын! Арамызға от тастап, соның қызуына жылынғысы келетіндер аз емес. Бір Түркия екіге жарылып, Әнуар паша мен Мұстафа Кемал болып керілдесіп жатыр. Мәскеу қай жеңгенің менікі деп отыр. Ортақ Тұран, бірлескен Түркістан десек, үш мемлекет әскері бірігуі парыз.

З.Валиди: Оңды ұсыныс. Демек, түркі халықтарының федерациясын құру керек.

Әлихан: Алашорда ол ойды қуаттайды. Мәскеу ағылшын, чехтармен арпалыса берсін. Біз күш қосып, заман қалай құбылса да дайын тұрайық.

Ахмет: Алдымен, халқымыз аштықтың алдында тұр. Ақша, азық-түлікті қамдайық. Елден жігіт жинап, әскер ойнату керек. Қару-жарақ жетімсіз. Соңғысы, ел сауатсыз, надансоқ. Саясатты ұқпайды. Ортақ тіл- газет шығарып, көзін ашуымыз керек.

Мұстафа: Ақа, ризамын. Көреген сөз. Жаналқым-асы!

Әлихан: Большевиктік билікті мойындамаған ұйымға шетелдің қай мемлекеті оң пейіл бөліп тұр?

Мұстафа: Америка, Италия, Англия, Жапония елдері.

З.Валиди: Кеше Сербия мен Белгиядан да қолдау келіп түсті.

Әлихан: Алдымен бірігеміз. Сосын Ресей демократтарымен тізе қосамыз.

Ахмет Байтұрсынұлы: Шықсақ бір төбенің басында отырамыз, өлсек бір шұқырда қалармыз. Анттасайық! (Бәрі де оң қолымен кеудесін басып «Ант», «Анттастық» деседі)[1.,241].

Бұдан кейінгі көріністерде өмірінің соңына дейінгі эмиграциялық қызметі баяндалады. Қазақ баласының өз елінен шет мемлекетте жүріп саяси күрестің басында жүруі, «саяси күресті кәсіпке айналдыруы» қалыптаспаған, болмаған құбылыс болатын. Мұстафаның саяси сауаттылығын Түркия мемлекетінің көсемі Әнуар пашамен кездесу барысындағы диалог арқылы көрсетеді.

Әнуар паша(өз-өзіне!: Ортақ Түркістан!Арман болған бірлесу. Күллі түркі халқы бас көтеріп... Ағылшындардың асқақтап басқан ақсүйектеріне тау қырандай шүйіліп...Ортақ жауына бір жұдырық болып түйіліп... Шығар күн қайда? Алмания арқа сүйеу бола алмады. Мұстафа Кемал Ататүрік... Қайдағы Ататүрік? Мен! Мен-бүкіл түркі елінің шапағатшысы[1.,243].

Жауыздық, зұлымдық ойларымен ғана өмір сүретін түркия елінің көсемі Әнуар паша сияқтылардың сыртқы бет-бейне құбылыстары табиғи сипатымен суреттеледі.

Түркияның тақтан тайған, әйтсе де әскерімен Бакуды басып алған Әнуар пашасының резиденциясы. Әскери киімді, басына көтеріңкі қаракөл бөркін киіп, алтындалған қылыш асынған Әнуар паша жиһазды бөлмені сенделіп жүр. Шешім таба алар емес[1.,239]

Автор Әнуар пашаның монологын бере отырып екіге бөлініп, өз-өзі қырылысып жатқан Түркияның басындағы хал біздің жұртты да жайлайтынын, Абай айтқандай: «Бас басына би болған өңкей қикым, елдің сиқын бұзатындығынан» ескертеді. Күш біріктірмесе, құлдықтың қыл бұрауы мойындарына кигізілетін Әнуар пашаға Мұстафа аузынан естіртеді: *Мұстафа: «Құрметті Әнуар паша!Біріншіден, большевиктерге сенбеңіз. Басыңызға қатер. Шовинист Лениннен бастап иманы қашқандар. Олардың бар мақсаты түркі халқын сиырдың бүйрегіндей бөліп алып билеу. Араларына ши жүгіртіп, айдап салып, алауыз ету. Айдалада аралда жатқан ағылшындарға емес, сіз бен біз ортақ күресіміз большевиктерге, яғни Мәскеудің өзіне қарсы бағытталған күресті құптар едім. Түркияның азаттығы үшін арпалысып жатқан Мұстафа Кемалмен жауласуыңыз көңіліме жағар емес. Жауымыз да, мақсатымыз да ортақ. Ол-түркі елі бірлігі,бақыты, болашағы» [1.,244].* Ол Мұстафа Кемалға таңырқай , таңғала қараған. Оны азаттық жолындағы биік күрескер деп танитын. Және де Түркістан үшін осындай реформашы болса деп тілеген.

Үшінші көріністе Ф.Дзержинскийге Сталин ерекше тапсырма беріп жатқан сәт көрсетіледі.

Сталин:Алашорда басшылары, әлгі кімдер еді?

Дзержинский:Бөкейханов, Байтұрсынов, Дулатов, Досмұхамбедов, М.Шоқай

Сталин: Тағы кімдер түгелдей тілерсегін қи.Шоқай шетелге өтіп кетпесін. Аса білімді. Саясатқа жүйрік. Өте қауіпті тұлға.

Дзержинский: Туған туыстарын да тығырыққа тіредік.

Сталин: Одан кейін көз таса етпейтін қазақ - Рысқұлов. Есіңде болсын. Сен, осы шашлық пісіретін саксауылды білесің бе? (Дзержинский басын изейді). Оған балта өтпейді. Қайтып сындырады. Көрдің бе? Бір-біріне ұрып. Сонда быт-шыты шығады. Солай! [1., 267]. Тұтас бір ұлтты құртудың ұлы жоспарын қалай ұйымдастырғандығын осы диалогтар арқылы жеткізген. Пьесаның психологиялық сипатын танытып тұрған поэтикалық тәсіл - тарихи кейіпкерлердің елес келбеттерінің де шығарма құрылысында қолданылуы. Адамдар тағдырының, жалпы тіршілік қозғалыстарының қарама-қарсылықтарының бірлігі мен күресіне құрылған қозғалыс әлемін таныту үшін елестер келбеттерін де кейіпкерлік бейнелеулермен берген. Елестердің шартты бейнеленуі арқылы автор оларды Мұстафамен тілдестіреді:

Ахмет Байтұрсынұлы: Қоқанды құрған, тұтас Түркістаным деген қайран Мұстафа, көтер басыңды! Сенен басқа кім қалды? Бұл қазақтың мұңын мұңдайтын. Айтшы, Міржақып.

Міржақып: Жетім қалды ғой халқың. Ит сүйреген кәрі терідей болды қазірде. Қайран қыл, бөліңді бу, ерім.

Әлихан: «Әлихан, бұл қазақты пәуескемен көшірсек арманымыз болмас» деуші ең. Тасқа мініп, таяғын ұстаған халқың қалды. Қара дауыл көтерілді батыстан. Айдаһардай ысқырып алапат келеді. Сақта өзіңді.

Тұрар: Бақидың кемесіне міндік. Пәни сенде қалды. Қабырғаң қайысады-ау. Отқа түсіп ойнарсың. Мықты бол, Мұстафа. (Мұстафа оянады. Абдырап, айналасына қарайды. Елес – түс ғайып болады).

Мұстафа: Аха, ұлтқа ұстаз болған, Аха, не дедің? Сенен басқа кім қалды дедің бе? (Арпалысып). Міржақып, ит сүйреген кәрі дедің – ау. Уһ! Иә, Әлихан, батыстан төрт басты айдаһар келеді, бауырымен жорғалап. Күн тұтылды. Түнек басты. (жанталасып) Тұрар, ақылы азап боп, көсемдігі өзіне кесел боп жармасқан Тұрар! Жаһанда жалғыз тастадыңдар-ау. Мен сені Сталиннің «фавориті» дедім, «сойылын соққыш» дедім. «Шоқайшыл» демесін дедім. Әдейі. Көлеңкемен қорғағым келді. Аз халқытың серкесі болғанша, көп халықтың еркесі болған жақсы екен, дүние-ай! (Қатты дауысы шығып кетеді. Бөлмеге тез жүгіріп Мария кіреді. Германияның соғыс бастағанын ескертеді). Марияға: «Төрт тұлға түгелімен келді-ау. О дүние мен бұ дүниенің арасы тым жақын екен ғой» [1., 253], - деп түсінде бәрін көргенін айтады. Мұстафа сөзі арқылы алаш ардақтылары қорланудың зардаптарынан азаппен у ішумен фәниден өте ерте кеткен тағдырларына баға берілген. Сахналық шығармада осындай шартты психологиялық бейнелеулерді ала отырып, тарихтың барлық кезеңдерінде әр ұлттың өз ардақтыларын құрмет тұтатындықтарын суреттейді. Пьесаның идеялық-композициялық тұтастығына арқау болған желі: Мағжан айтқан саналы адамдар үшін абақты-ғұмырдың келер ұрпақтар сабақтастығындағы жақсылық пен жамандық жағаласуындағы қайшылықтықтардың да ешқашан тоқталмайтындығын меңзеу. Пьесаның соңында берілген Берлиннің «Виктория» ауруханасындағы Мұстафаның аса ауыр халі суреттеледі.

Сонымен бірге оның бойындағы үлкен кемшілігі аса сенгіштігі, тез иланғыштығы салдарынан үлкен қиындықтарға тап болған сәті Уәли Каюмға байланысты жағдайлармен сипатталады. Мұстафа тар ауқымды ұлтшылдықтың дұшпаны еді.

Мұстафа (Каюмға): *Розенбергке тағы да қояр талабым бар. Ол – легион мүшелерін соғысқа қатыстырмау.*

Уали Каюм: *Соғысша ше? Кімнен жаны артық?*

Мұстафа: *Сенің бауырыңды, менің ауылымды өз қолымызбен қырып саламыз ба? Әлде бізге тағдырдың қара таңбасы аз ба еді? [], -деп Уалидың қысас әрекетіне тосқауыл жасайды. Орыс ұлтшылдары орыс империясының ішінде Түркістан мен өзге орыс емес халықтарды мойындағысы келмейтін. Орыс шовинистерінің бұл қылығы оның намысына тиетін. Ол өз халқын биіктерден ғана көретін. Мұстафаның Марияға айтқан: «Қалған ғұмырда халқым деп туып, қамым үшін өмір сүре алмай қойдым ғой» [1., 270] деген сөздері оның ұлтын сүйген қайраткер, ойшыл тұлғасын даралай таныта түскен.*

Уали Каюмның неміс офицеріне берген жалған ақпараты арқылы өлім күшқанын да білмей қалған күрескердің бейнесі ашылған. Мұстафа қаза болып жатқанда Жаңа жыл кешін тойлап жатқан Уали Камның опасыздығын көрген көрермен одан жиіркеніп, теріс айналуы көрініп тұрады. Осындайда қазақтың: «Елдің қамын ойлайтын бір ұл туылса, оны қабатын екі ит қосыла туылады» деген сөз текке айтылмағанын драматург пьесаның өн бойында желі етіп сақтайды. Каюммен қарым-қатынасын көрсету барысында Мұстафаның адами бітім-болмысын, мінез-құлқын аша түскен. Менмендік атаулыдан бойын аулақ ұстаған, жағымпаздықты адамның өзін-өзі қорлауы деп түсінген, рухы биік нағыз күрескер тұлғасын көреміз. Мұстафа өмірден ертерек кетсе де артында өшпес іс қалдырды. Оны бүгінгі ұрпақ зерделеуде. Әлихан, Мағжан, Ахмет, Тұрар секілді қайраткерлер қайта тіріліп жатыр. Еңбектері ұрпақ қолында. Олардың азаттық, тәуелсіздік жолындағы күрестерін оқып білуде. Жер бетінде соңғы қазақ қалғанша арыстарымыздың аты өшпейді. (Өміре айтқандай). Өмірі тырнақтың ұшында тұрса да Мұстафа елінің болашағы үшін күресте еш нәрседен қорықпады. Драматург соңғы көріністе Мұстафаның тарихи сөзін мысал келтіре отырып, туындының маңыздылығын арттыра түскен. Тұтқындарды әбден мазақ еткен қорлыққа шыдамай, неміс офицеріне Мұстафа былай дейді:

Мұстафа: *(осы кезде атақты мәлімдемесін жасайды. Тарихи сөз): Сіздер (жоғары қарай саусағын безеп, тұтқындар жаутаңдасып қарасады), немістер өздеріңізді Еуропадағы ең мәдениетті адамдармыз деп санайсыңдар! Егер сіздердің мәдениеттеріңіз менің көріп жүргенімдей болса, онда мен сендерге де тұтқындардың шеккен азабын көрулеріңізді тілеймін. Сіздер XX ғасырда өмір сүре отырып, XIII ғасырдағы Шыңғысханның жасаған зұлымдығынан да асырып жібердіңдер. (тұтқындар мына сөзге гу ете түсті. Неміс офицерінің түрі*

бұзылып, баспалдақтан баяу түсіп кете береді. Мұстафа қасқая тұра береді)[1.,267].

Драматургтың Мұстафаны қасқая тұрғызып қоюы әділетті іс қашанда жасампаз болатындығын көрсетуі. Драманың көркемдік шешімі-психологиялық дағдарыс жағдайындағы, психологиялық күйзелістегі Мұстафаның жан әлемін ұрпаққа аңғарту. Өзі және басқа да көрнекті қазақ қайраткерлерінің жазықсыз жазаланғандарын түс көрумен сезінген жай-күйін автор өмір шындығы сипатына сай аңдатқан.

Ұлт азат болу үшін олар мойындарына аза гүлдерін ерте тақты. Пьесаның идеялық-көркемдік шешімі-жақсылық, әділдік салтанат құратын қоғам, мемлекет болатынына сенгендердің үміті үзіліп, керісінше зұлымдық, жендеттік жазалаулар, аштық, қуғын-сүргін орын алған ауыр кезеңге душар болғандары алаш көсемдерінің тағдырлары арқылы айқындала түскен. Драматург қазақ халқы үшін жан-тәнімен қызмет еткен жалынды күрескер қайраткерлердің сергелдеңге түскен тағдырларын пьесаның тақырып нысанына алып, оқырмандары мен көрермендерін азаматтық-отаншылдық парызды сезіну, адалдықты сақтау ұлағатымен тәрбиелеу мұратын бағдарлаған.

Қорыта келгенде, саналы өмірін қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тектес халықтардың бәріне ортақ бостандық, тәуелсіздік жолында күресіп өткен үлкен ойдың адамы, саяси қайраткер, күрескер Мұстафа Шоқайдың өмірі бүгінгі түркі жұртына, оның билік басындағыларға өшпес үлгі боларлық дара жол екендігін заманымыздың көрнекті драматург-жазушысы Р.Отарбаев зор суреткерлікпен сахналады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Отарбаев Р. Айна-ғұмыр. Пьесалар.-Астана: Фолиант,2013.-512б
2. Тебегенов Т. Тәуелсіздік дәуіріндегі жаңа қазақ әдебиеті. /Драматургия: Өмір шындығы және көркемдік шешім.-Алматы:Үш биік,2013.2012.-378б
3. ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011ж.ж). /Жаңа ғасыр және қазақ драматургиясы Ұжымдық монография.-Алматы: Арда,2011.-639б

М.ШОҚАЙДЫҢ СӨЗ ҚОЛДАНЫСЫ ХАҢЫНДА

Боранбай Болат Елтайұлы

Қорқыт ата атындағы ҚМУ қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Сөз қолданыс (орыс. Словоупотребление) - сөйлеу үстінде сөзді талғап-таңдап дұрыс қолдана білу дағдысы. Сөзді дұрыс қолдану сөз мағынасының дәлдігін, айқындығын сақтаудан, сөзді, оның тәсілдерін орнымен ұқыпты жұмсаудан көрінеді. Сөз қолданыста жалпы

халықтық тіл үлгілеріне негізделген әдеби тіл нормаларын және тіл мәдениеті шарттарын сақтау талап етіледі.[1]

Көркем әдебиеттегі сөз қолданыс және әдеби тілдік норма мәселесіне келсек, көркем әдебиет тілінің өзге функционалдық стильдерден айырмашылығы бар екендігі жалпы тіл білімінде бұрыннан айтылып келеді. Қай тілдің болмасын көркем әдебиет стилі өзге халықтардың көркем дүниесінен өзінің ұлттық көркемсөз нормаларымен ажыратылады. Жазушы әдетте образ іздейді, өйткені көркем әдебиет бір нәрсені, затты, құбылысты баяндамайды, суреттейді.

Суреттеу үшін оқырманға әсер ететін бейнелі сөздер керек. Ондай бірліктер, яғни экспрессивтік бояуы бар сөздер диалектизмдерден, көне, сирек сөздерден, тіпті тосын жаңа тұлғалардан табылады. Ол нормалар қандай?

Бірінші жалпы әдеби тілдің шығармашылымдық нормалары тұрады. Әдеби тіл нормасынан ауытқудың ерекше, яғни уәжді деп те, уәжсіз деп те тануға болатын және бір түрі бар. Жазушы әлдебір себеппен тұрақты тіркестердің немесе мақал- мәтелдердің құрамындағы сөздерді өзгертіп пайдалануы мүмкін.

Нормадан жөнімен немесе жөнсіз ауытқу қарапайым сөздердің қолданысында да байқалады. Қарапайым сөздер – ауызекі тілдік категория, олар әдеби тілден тысқары тұратын дүниелер екені мәлім. Кейіпкер тілінде келуі - сол кейіпкердің образын жасау үшін қажет болса, автор сөзінде келуі белгілі бір стильдік мақсатты өтеуі қажет

Екінші - көркем сөздің ұлттық нормалары. Поэтикалық тіл теориясындағы тұжырымдарға қарағанда, көркем әдебиетте сөз, бір жағынан, жалпы ұлттық нормаға сай қолдануы тиіс болса, екінші жағынан, көркем дүние жасау міндетін көздеуі керек. Осыған орай көркем шығарманың лексикасын тілдік норма тұрғысынан екі бөліп қарау керек: бірі - сөзді жалпы дұрыс қолдану, екіншісі - әсем қолдану.

Сөйлеу мәдениеті, көркем әдебиет мәселелеріне келсек. Көркем әдебиет құрамға әдеби нормадан шет тұратын қарапайым сөз, жергілікті сөз сияқты элементтерді тек қана белгілі бір стильдік мақсатпен енгізеді. Мысал келтіретін болсақ, жазушы Дулат Исабековтің бір пьесасының аты «Әпке». Бұл - бірге туған балалардың кішілерінен, үлкен қыз бала (орысша «старшая сестра») деген мағынада қолданған. Әпке диалектизм, әдеби варианты – апа, мұны апалы-сіңлілі, апалы-жезделі, апа-інісі деген оппозиция арқылы дәлелдеуге болады. Қазақстанның барлық өңірінде қойылатын бұл пьесаның аты «Апа» деп қойса, әңгіме кім туралы екенін бірден түсінбейді. Міне, осы қолданыста әдеби нормадан уәжді ауытқу деу керек.

Лексикалық қолданыстарда жалпы әдеби тіл нормасына сай келмейтін ауытқулар, біздіңше, мынадай сәттерде байқалады:

Сөзді өз орнында жұмсау. Мысалы, жазушы Т.Шадықұловтың бірнеше фактілерді келтіруге болады:...Қазынаның елу мың ақшасын аман-сау қауыштырды («Соңғы тілек»1985) деген сөйлемде қауыштырды етістігінің

мағынасын автор дұрыс білмеген. Қауышу іс-әректті адамдарға байланысты айтылады, ақшаға байланысты болғандықтан, қайтарылды, толтырылды, орнына салынды деп айту керек еді. Сол сияқты: ауылдағы екі көтерем шал әрі жұбатты, бері жұбатты. Сонда көтерем сөзі малға қатысты айтады, адамға жүдеу, арық дейді.

Тіл мәдениетінің негізгі қарастыратыны - әдеби норма, нормалану процесі, ол нормалардың қалыптастырылуы. Норманы ұстануға қажетті шарттар қандай?

1. Әр алуан жарыспа қатарлардың сыңарларын тандап, өз орнында жұмсау;
2. Көне, жаңа, сирек, қарапайым, жергілікті сөдердің мағыналарын жақсы біліп, керек жерінде ғана дұрыс қолдану;
3. Өзге стильдердей емес, көркем әдебиетте жаңа сөз жасауға әдеттенбеу;
4. Ғылыми-өндірістік терминдерді кемде-кем жұмсау;
5. Әдеби нормадан тысқары тұратын сөздер тобын, әсіресе көне сөздер мен диалектизмдерді, сирек қолданылатын сөздерді көбінесе белгілі бір стильдік мақсатпен, образ жасауда пайдалану;
6. Публицистика мен ресми құжаттар тілінде орын алатын штамп сөздер мен стереотип тіркестерге бой алдырмау.

Ауызекі сөйлеу тілінен ауысып, әдеби тілге еніп, нормаға айналып жатқан сөздердің болу фактісін пайдаланып: еге (ие), бостекті (бос), ақырамаш (ақырғы), ұқшасатын (ұқсайтын) ауыш (ауыс) деген сөздерді автордың өз тілінде бір емес, бірнеше рет және ешбір стильдік мақсат көзделмей, жақша ішіндегі әдеби варианттарының орнына тектен тек қолдана беру - лексикалық та, стилистикалық та нормадан уәжсіз, жөнсіз, себепсіз ауытқу болады.

Енді саясаткерлердің сөйлеу мәдениетіне келсек. Шешендік - адамға туа бітетін, қанмен келетін қасиет. Қазақтың сөз саптаған шешен, топ бастаған көсем болған қасиетті арғы атадан немесе нағашыдан іздеп жататыны да содан шығар. Иә, рас, елді өзіне ұйытып әкетуге адамның тумысынан бейімдігі болуы тиіс екен. Ең бастысы, ол көпшілік ортада сөйлегенді жақсы көруі қажет, тіпті мұндай кезде ерекше шабыты оянып, өзінің сөйлеген сөзінен өзі де ләззаттануы керек.

Көпшіліктің алдына шыққан кезде адам бірінші кезекте, қыстырма, жаттанды сөздерден аулақ болғаны жөн. Газет журналистері мақалаға тақырып қоюға баса мән береді. «Жақсы тақырып - жарты мақала» деген сөз қалыптасқан. Ал шешендік өнерде алғашқы сөйлем маңызды рөл ойнайды. Ұтымды басталған сөз, бүкіл айтылған сөздің жартысы саналады. Шешен сөйлеу үшін адам алдымен актерлік өнерді меңгеруі тиіс. Көпшіліктің алдында өзінді еркін, дененді тік ұстау, сөздің салмағын, мән-мағынасын қимылмен білдіріп отыру, бәрі-бәрі актерлік шеберлікпен ғана келеді. Бірақ, есіңізде болсын, осындай ақыл-кеңестерді мүлтіксіз орындаймын деп, жасандылыққа барудың қажеті жоқ, бәрі де табиғи болуы шарт.

Еуропада шешендік өнердің ордасы – ежелгі Грекия. Ол дәл Грекиядағыдай өзінің шарықтау шегіне жете қойған жоқ. Эллада жұрты

шешендік өнерді сәттілік пен табыстың кілті деп есептеген. Шешендік өнерге үйретуші софистер жер-жерді аралап, балаларға осы өнердің қыр-сырын үйреткен. Олар шәкірттерге пікір таластыруды, өзінің дәлелдемелерін сенімді жеткізуге, жұртты өз сөзіне иландыра алуға баулыпты.

Шешендік өнер туралы алғаш кітап жазғандардың бірі - Аристотель. Ол «адамның сөйлеген сөзі ішкі жан дүниесімен сәйкес келуі тиіс» деп жазыпты. «Мың жерден шешен болса да жеңіл жүрісті әйелдің ақыл-парасат, бала тәрбиесі туралы айтқан сөзіне ешкім сенбейді» депті ол.

Ежелгі Римнің керемет ораторы, философ-ғалым Цицерон көпшіліктің алдына шығып сөйлеу үшін алдын ала тыңғылықты даярланыпты. Даярлықсыз ол бір ауыз сөз айта алмаған. Оның «баяндамасының» біраз бөлігін әйелі жазып берген көрінеді. Ежелгі грек шешені Демосфен иықтарын селкілдете беретін жүйке ауруына шалдыққан екен. Ол бұл әдеттен құтылу үшін шешендікке жаттығу кезінде ол иықтарына қылыштың өткір жүзін жақын ұстап тұрыпты. Алғашқы кезде жарақат та алған. Бірақ, Демосфен ақыр түбі жаман әдеттен құтылыпты. Оның даусы бәсең, дикциясы нашар болған. Бұдан арылу үшін ол аузына тастарды салып, осыдан кейін сөздерді анық айтуға үйренген. Демосфон «шешендік өнер - бұл жаттығу, жаттығу, жаттығу» деген екен.

Ломоносов шешендік өнерді ғылымдардың ішіндегі ең негізгісі деп есептеген.

АҚШ президенті Авраам Линкольн өзінің саяси карьерасын 30 жасында бастаған. Ол сайлауға 18 мәрте түсіп, оның 17-ісінде жеңіліс тапқан. Ол тек бір рет қана жеңіске жетіп, АҚШ-тың 16-ыншы президенті болып сайланды. Линкольн адамзат тарихындағы ең шешен президенттердің бірі. Бірақ, алғашқыда ол көпшіліктің алдына шығып сөйлеген кезінде қатты қысылады екен. Әсіресе, залда отырғандардың арасында әйел болса, бір ауыз сөз айтуға да жүрексініпті. Дегенмен, табиғат Линкольннің бойына ғажап шыдамдылық пен табандылық берген. Ол көшеде кетіп бара жатқан кезде, тамақтанып отырғанда, басқа да күнделікті шаруалармен айналысып жүріп ең ұтымды деген сөздерді ойлап табады екен. Ойына түскен бойда оны кез-келген нәрсеге түртіп алған. Көбіне бас киіміне жазып, қол тиген уақытта оны қағазға түсіреді екен. Линкольннің сөйлеген кездегі қимыл-қозғалысы да ерекшелену болған. Ол ешқашан аяқтарын айқастырмаған, ештеңеге сүйенбеген, ерсілі-қарсылы жүрмеген, қол сермемеген. Ол сөзін қозғалыссыз, тік тұрып айтқанды жақсы көріпті.

Ленин де адамзат тарихындағы ең шешен тұлғалардың бірі. Көпшіліктің алдына шыққан кезде ол айтқан сөздерінің мән-мағынасын іс-қимылымен де айқын аңғартып тұрған. Жұртшылық Лениннің жиынына коммунизмді жақсы көргені үшін емес, Лениннің сөздерін жақсы көргені үшін келген көрінеді.

Ағылшынның темір ханшайымы—Маргарет Тэтчердың даусы құлаққа жағымсыз естілетін болған. Жұрттың алдына шыққан кезде ол назарын қайда аударарын білмей, қатты қысылатын әдеті болыпты. «Темір ханшайым»

шешендік өнерден арнайы сабақ алмаса болмайтынын түсінеді. Бірінші кезекте ол тәжірибелі театр қызметкерлерінен көмек сұраған, уақыт өте келе жақсы нәтижелерге қол жеткізген. Актерлік шеберлік пен шешендік өнердің арасында жақындықтың барын осыдан-ақ байқауға болады. Маргарет Тэтчер ханымға «Темір ханшайым» деген ат оның саяси көзқарасындағы табандылыққа емес, дауысының жағымсыздығына қатысты берілген.

Уинстон Черчилль «бір сағат бойы тапжылмастан сөйлеу бәрінің қолынан келеді, ал бес минут шешен сөйлеу үшін адам алдын ала бір ай бойы дайындалуы керек» деген. Ол сөзден тосылып қалуды өліммен теңестіріп, 20 минуттан артық сөйлеудің қажеттілігі жоқ деп есептеген.

Ел басқарған саясаткерлердің ішінен дәл Гитлердей шешен адамды таба қою қиын. Гитлердің сөйлеген сөздерін талдаған сарапшылар оның барлық жағынан жұртшылыққа әсер ете алғанын мойындапты. Барлық жағы дегеніміз: оның сөзі, қимыл-әрекеті (жест), сөйлемдердің арасындағы үзілісі, эмоциясы. Гитлер соғыста өзінің қарсыластарынан жеңілген шығар, бірақ сөз сайысында ол алдына ешкімді салып көрген жоқ.

Дегенмен, «тілде сүйек жоқ» деген қазақтың аталы сөзін дәлелдеп, Гиннесс рекордына іліккен жанның бірі хәм бірегейі - Кубаның бұрынғы жетекшісі Фидель Кастро. Ол 1960 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының мінберінде 4 сағат 29 минут тоқтамай сөйлеген. «Кастро сөз бастаса, борбайы бостардың мазасы кетеді» деген әзіл-шыны аралас сөз де осыдан кейін қалса керек. Әрине, 2-3 сағат бойы тоқтамай сөйлеген сан сәттерінде жіпсіз байланған алаңдағы кубалықтардың жағдайы айтпаса да түсінікті емес пе!

Саясат майданындағы ірі тұлғалардың ішінде түркі әлемінің көсемі Мұстапа Шоқай атамыздың шешендігі жөнінде ерекше айтып өтпесе болмас. Жалпы Шоқайтану саласында оны тілдік жағынан зерттеп, зерделеу жағы қазіргі таңда кемшін қалып келе жатқанын мойындауымыз керек.

Мұстапаның сақталған дауысын тыңдай отырып біздің ойымызға алғаш келген ой оның сөйлеу дикциясы, тіліміздің бүгінде бұзыла бастаған басты дыбыстық заңымыз - сингармонизмнің идеальды тазалығы. Қазіргі қазақ тілі орыс әліпбиімен бірге жазуымызға күштеп енгізілген әріптері (дыбыстары), орыс тіліндегі сөздердің дәл сол тілдегідей жазылуы талабынан сингармонизмнің заңдылықтары мүлдем бұзылып кеткенін байқамау мүмкін емес. Сингармонизм өз ішінде тіл сингармонизмі және ерін сингармонизмі деп екіге бөлінетіні белгілі. Тіл сингармонизмінің мәні сөздің (түбір мен қосымшаның) бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке жазылуын мегзесе, ерін сингармонизмі бастапқы буындағы еріндіктердің ықпалымен езулік ы-ның ұ-ға, і-нің ү-ге, е-нің ө-ге айналуын білдіреді. Бұл заңдылыққа бағынбайтын, тілімізге ислам мәдениетімен бірге енген ә-нің әлегін емледен көріп жүрміз. Мысалы: кінәлі ме кінәлы ма? Кінәлі болса неге кінәлау, неге кінәлей емес? Неге Күләшқа дейміз, неге Күләшке емес? Жалпы қазіргі таңдағы қолданыстағы кірме орыс әріптерін белгілі фонетист Әлімхан Жүніспектің «тілбұзар әріптер (дыбыстар)» деп атайтыны бекер дүние емес. Оларды белгілі тілші ғалым Бижомарт Қапалбек «вирус дыбыстар» деп те атайды.

Шоқайдың сөйлеген сөзінде сингармонизм заңы керемет сақталған, соған сәйкес сөйлеген сөзі әуезді, «кұлақтан кіріп, бойды алады», жуанды-жіңішкелілік тепе-теңдікпен қатар еріндік-езулік әуез де керемет сақталған. Қазіргі таңда шешендеріміз қағазда қалай жазылса, солай оқиды да, сөйлеген сөзі қанша салмақты болса да, құлаққа жағымсыз естілгесін тыңдаушысын жалықтырып жібереді.

Шоқайдағы екінші бір ерекшелік – интонация мен екпінінде. Сөйлем интонациясында, оның ішінде айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдердің интонациясында, сонымен қатар жай сөйлем, құрмалас сөйлем, оның ішінде сабақтас құрмаластар интонациясы (сабақтастардың интонациялық ерекшеліктері жөнінде «Қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы» атты монографиямызда жан-жақты айтып кеткеніміз бар), салалас құрмаластар интонациясы, аралас құрмаластар интонациясында тілімізге тән барлық дыбыстық заңдылықтар жақсы сақталғанына назар аударсақ болады.

Шоқай сөйлеу барысында тілімізге тән акцентологиялық категорияларды да керемет сақтаған. Тек сөз екпіні ғана емес фразалық екпінді яки тіркес екпінін сақтап сөйлеу арқылы тіл әуезділігін арттыра түскен. 18-19 ғасырлардағы орыс «шетел» миссионерлері қазақтың еңбектеген баласынан бастап еңкейген кәрісіне дейін өлеңдетіп сөйлейді екен деген көзқарастарының қалыптасуының мәні олардың барлығының ақын екендігінде емес, тіл әуезділігінде жатса керек. Силлабо-тоникалық өлшемді атам қазақ тек өлеңде ғана емес, ауызекі сөйлеу тілінде де сақтағанының дәлелін Шоқай дауысынан байқауға әбден болады. Сонда тіркес екпінін сақтау өлең сөзіне ғана емес, қазақтың жалпы сөйлеу тіліне де тән. Сөйлеу мәнерінде ерекше мәнге ие екпін түрі – логикалық екпін яки ой екпіні. Сөйлем ішінде қай сөзге ерекше мән бергің келді, соған сай ол сөзді сөйлем соңынан екінші орынға қою арқылы осыған қол жеткіземіз. Мен ауылдан *кеше* келдім, Мен ауылдан *кеше* келдім, Кеше ауылдан *мен* келдім, Кеше ауылдан *келдім* мен. Ой екпінін де шеберлікпен қолдана білген. Эмфазалық екпін яки көңіл-күй екпіні - белгілі бір сөзді созылыңқы айту арқылы соған өкініш, қуаныш, қорқу және т.б. сезімдерді беру.

Шоқайдың сөйлеген сөзінен сонымен қатар дыбыстық құбылыстардың жақсы сақталғанын көруге болады. Халықаралық терминдерді айтқанда бұл ерекше байқалады. Атап айтқанда, интерн-інтерін (протеза, эпентеза).

Қорыта келгенде, Шоқай мұрасына тілдік зерттеу жүргізу мәселесі қазіргі таңда тың дүние ғана емес, тіліміздің табиғи қалпын жаңғыртуға бағытталған қадаам деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі - Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005 жыл.
2. С.Мырзабеков. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы – Алматы. «Білім», 2007 жыл.

3. Ә.Жүніспек. Қазақ фонетикасы – Алматы. «Сөздік- Словарь», 2011 жыл.

ОТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІН ЗЕРТТЕУ САБАҒЫН ЖОСПАРЛАУДА ҰСЫНЫЛАТЫН SMART ТАЛАПТАР

Күлишат Саликқызы Қамзаева
ҚМУ доценті, ф.ғ.к.

Эвристикалық тәсілдер түйінді шешу үдерісін жеделдетуге мүмкіндік береді. Қазіргі кезде адам шешімінің дәл алгоритімін көрсете алмайтын бірқатар міндеттерге ден қойылып отыр. Оның міндеті - қайсыбір жаңа түйіндерді шешу үдерісінің үлгілерін жасау. Сондай-ақ құрылымдық-семантикалық үлгі қазір ең мазмұнды, нәтижелі үлгі болып табылады. Эвристика - тапқырлықты, белсенділікті ұштауға жәрдемдесетін оқыту әдісі.

Эвристикалық білім берудің мақсатына оқушының өзінің нақты құрастырылған мақсат-тілектері, білім алуының мазмұны мен мақсаты, оны жүзеге асырудың ұйымдастырылуы мен диагностикасы жатады. Эвристикалық білім берудің өзіндік ерекшеліктері бар. Мұнда оқытылатын материал оқушының білім алу мазмұнының өзіндік шығармашылық туындысы болып табылады. Технологиялық білім берудің басты элементі – эвристикалық білім беру жағдайы. Бұл жағдайда оқушының жеке өзіндік нәтижесі пайда болады, оған оқушының өзіндік идеясы, мәселесі, болжамы, сызбалары, мәтіндері жатуы мүмкін. Әр жағдайда алынған білім нәтижесі болжап біле алмайтын нәтиже болуы мүмкін, мұғалім жағдайдың мәселелігін көрсетіп, нәтижені әрі қарай жалғастырып, мәселенің қорытындысына алдын-ала нақты жауап бермейді.

Эвристикалық білім беру әдісі зерттеу тапсырмаларына негізделеді, тапсырмалардың нақты бір дұрыс жауабы болуы мүмкін болмауы тиіс. Кез келген оқытылатын тақырыптың ашық, әлі нақты шешімі жоқ бір тапсырмасы болуы керек. Мысалы, мына тақырыпқа қатысты материал жинақтаңыз не эссе құрастырыңыз, белгілі бір кластер, ереже құрастырыңыз, өзіңіздің тапсырмалар, хронологиялық сызбалар жинағыңызды құрастырыңыз, мына құбылысты зерттеңіз, мына нысанның шығу тарихын зерттеңіз деген сияқты тапсырмалар болуы ықтимал. Оқушылардың зерттеу жұмыстарының нәтижелері әр түрлі әрі жеке дара өзіндік шығармашылық нәтижелер беруі мүмкін.

S	Арнайы, нақты	Қандай мәселе қамтылады? Біз не істейміз? Неге мұны дәл осы сәтте істеген маңызды? Біз мұны қалай	Шығармашылық - бойда қалыптасқан білімнің өзгеруі, қалыптасқан ережелер мен қағидаларды өзгерту, оқыту бағдарламасынан тыс жаңа мазмұн қалыптастыру,
----------	---------------	--	--

		істейміз?	білімді тереңдету
М	Өлшенетін	Мақсатқа қол жеткізген жағдайда алға ілгерілеушілік болғанын қалай өлшейміз? Мақсатқа жеткенімізді қайдан білеміз?	Білім берудің мақсатына бағдарламада көрестілген тақырыптарды меңгеру ғана емес, ол тақырыптарды шығармашылықпен ұштастыра отырып оқыту
А	Қолжетімді	Біздің қазіргі ресурстарымызды, соның ішінде уақытты, адамдар мен материалдарды есепке ала отырып, осы мақсатқа қол жеткізе аламыз ба?	Тақырыптарды шығармашылықпен ұштастыра отырып, бағалаудың өлшеміне оқушының өзін-өзі белгілі бір уақыт ішінде өзіндік дамуын бағалауы
Р	Маңызды	Біз үшін аталған сәтте осы мақсатқа қол жеткізу маңызды ма?	Оқушылар шығармашылық жұмыстарды орындауда жеке дара өзіндік ойын білдіруі
Т	Белгілі бір уақыт аралығымен шектелген	Өз мақсатымызға қашан қол жеткіземіз деп күтуге болады?	Қажетіне қарай

Тұлғаға бағдарланған оқыту (Белухин Д.А., Зеер Э.Ф., Якиманская И.С.), Ынтымақтастық педагогикасы (Амонашвили Ш.А.), Эвристикалық оқыту теориясы (Хуторской А.В.), Оқытуды дифференциациялау (Унт И. Э.), Проблемалық оқыту теориясы (Лернер И.Я., Махмутов М.И., Скаткин М.М.), Дамыта оқыту теориясы (Давыдов В. В., Занков Л. В.), Ұжымдық оқыту технологиясы (Дьяченко В. К.), Шығармашылық тапсырмаларды шешу технологиясы (Альтшуллер А.Г.). Бұл теорияларда өмірлік тәжірибе оқу материалын мәселелі жағдаяттар тудыруға және одан шығу жолын іздестіруге қолданылған.

Зерттеу сабағын жоспарлауда тапсырмаларды орындау барысында оқушылар жаңа тақырып бойынша меңгерген алғашқы қарапайым білімдерін (зандылықтар шығару, анықтамалар, ережелерді жаттау т.с.с.) жетілдіріп тереңдетумен қатар, ол тағыда жаңа білімді меңгеріп, өзі үшін жаңалық ашуы тиіс. Мұндай жұмыс анализ бен синтез және салыстыру арқылы негізгісін анықтау, қорытындылау сияқты ой жұмыстарын қажет етеді. Мұндай тапсырмаларды орындау барысында оқушылар үшін жаңа проблемалық жағдай туындайды. Оны шешу үшін оқушы өзі жаңа әдістер іздеуі керек. Мысалы: Сабақтың табысты болуы тек жеке тапсырмаларды орындауға байланысты ғана емес, сонымен қатар, сабақтың оқу мақсатына қарай

біріктірілген көрнекі құралдарының кешенін дұрыс пайдалануына да байланысты.

Кезкелген сұрақ, тапсырма проблемалы бола бермейді. Олардың мәселелі болуының негізгі шарты - оларға жауап ізденуде оқушыларға даяр жауап не үлгі болмайды және ол өзінің білетіні мен білмейтінінің арасындағы қайшылықты, басқаша айтқанда, берілген мәселені шешуге керекті білімнің немесе тәсілдің онда жетіспей тұрғанын сезінеді. Ойжүйесінде пайда болған қарама-қайшылық оқушының дербес жұмыс жасауына түрткі болып, оқылатын материал (мәтін) оқушыны қайшы пікірге алып келеді де, шешуді керек ететін зерттеу сұрағын талдау мәселесі туады.

Зерттеу сұрағын талдау кестесі

Зерттеу сұрағы	Маңызды, себебі...	Маңызды емес, себебі...	Зерттеу бойынша басқа ұсыныстар

Сабақ-пікірталас. Оқушыларымен мұғалім «Қазақстанның саяси-әлеуметтік дамуы» деген тақырыпта сабақ дайындай алады. Онда мұғалім Қазақстанда саяси қозғалыстардың дамуына кімдердің ықпалы күшті болды, ұлттық демократтар ма, әлде социалдемократтар ма? Өз жауабыңды негізде деген мәселені алға тартады. Ойталастың алдында оқушылар оны жүргізудің тәртібімен танысады. Ол тәртіптің негізгілері мынадай: ең басты нені дәлелдейтініңді біл; ең мықты дәлел - нақты дерек; қисынды және сабақтастықпен сөйле; өзің жақсы білетініңді ғана айт; қарсыласыңды құрметте және оның ойын бұрмалама; өзіңе және өзгеге дауыс көтерме.

Пікірталасқа оқушылар үйде алдын- ала дайындалады. Олар теориялық тұжырымды қалай теріске шығаруын немесе белгілі бір ұстанымды қорғай отырып, оқушылар дауысын, мимикасын, жүріс- тұрысын құбылтып, тұлғаның кейпіне енуге тырысады. Пікірталастағы мұғалімнің орны пікірталасты ұйымдастырып, оны бағыттап, оқушылардың еркін пікір айтып, қорытынды жасауына жағдай туғызу болмақ. Ал оқушылар тарихшылардың еңбегімен танысып, қажетті дәйексөздер жинақтап, дерексөздерін зерттейді. Баламалы жағдай. Пікірталас- сабақта нақты өмір сүріп тұрған тарихи шындыққа баламалы жағдайды үлгілеуге және оны талқылауға болады. Баламалы жағдайға талдау жасауда оқушылар мынандай жаднаманы пайдаланады. 1) ұсынылған әрбір оқиғаның дамуы жолының мәнін анықта; 2) олардың тарихи шарттылығын айқында; 3) оларға өз көзқарасыңды анықта; 4) таңдалған даму жолының артықшылықтары мен кемшіліктерін түсіндір; 5) жоққа шығарған таңдауды бағала; 6) жасалған таңдауды бағала. Мысалы, «Қазақ жерінің Ресей қол астына өте бастауы» тақырыбында баламалы жағдай тәсілін қолдануға болады. Бұл сабақта Ресейге қосылу жөнінде екі түрлі қарама- қарсы көзқарасты ұстанған Әбілхайыр хан мен Барақ сұлтан бастаған екі саяси күш- сынып оқушыларының екі тобын құрайды. Олар өз

көзқарастарын дәлелдеу үшін ғылыми деректерге, батыл болжамдарға жүгінеді. Пікірталаспен бірге диспут- диалог түріндегі тәсілді қолданудың дидактикалық жемісі мол. Бұл тәсілде тарихи тұлғалардың ойталас-диалогы көрініс табады. Мысалы, М. Шоқай- А.Ф. Керенский, Ә. Бөкейхан- Ә. Жангелдин, Т. Рысқұлов- И. В. Сталин арасындағы ойталас- диалогтар.

Жаңа оқу материалын оқып-үйрену үдерісі ішкі өзара әрекет пен білімнің ұлғаюы жағдайында өтеді. Тарих пәні бойынша бір күнде бірнеше сабақ өткізу тәсілін де қолдануға болады. Онда сабақтар дәріс, жаңа материалды игерудегі оқушылардың дербес жұмысы, практикалық сабақ болып түрленуі мүмкін. Блогтық немесе тақырыптық оқуды арнайы жоспар бойынша түрлі сабақ формаларына негіздеп жүргізуге болады. Ол көбінесе тарихи мазмұны ұқсас тақырыптарды белгілі бір сағатқа топтастыру арқылы іске алады.

Мысалы, М.Шоқай шығармашылығына арналған танымдық тапсырмалар деңгейі: «1940 жылы Парижге неміс әскері кіргенде, Мұстафа Шоқай тұтқынға алынып, бірнеше ай концлагерьде отырып шығады. Түрмеден босаған оны неміс-фашистері түркістандық соғыс тұтқындарынан құрылуға тиіс Түркістан легионын ұйымдастыруға тартпақ болды. Мұстафа Шоқай бұл ұсынысты соғыс тұтқындарының жағдайын жақсарту үшін пайдалану жолдарын қарастырып, нақтылы әрекеттерге барды. Бірақ көп ұзамай Мұстафа Шоқай Берлиндегі «Виктория» ауруханасында күмәнді жағдайда көз жұмып, қаладағы мұсылмандар зиратына жерленді. Мұстафа Шоқай Түркістандағы кеңестік биліктің отаршылдық сипатын алғаш таныған және онымен күресуге бүкіл ғұмырын арнаған, түркі халықтары тарихында жаңа интеллектуалды көкжиекке көтерілген қайраткер болды. Қайраткердің туған өлкесіне ескерткіші қойылған».

Зерттеу сабағы: Париж. Түркістан легионы. Берлин. Интеллектуалды көкжиек. Осы мақсатты шешу барысында мынадай міндеттер қойылады: Мұстафа Шоқай кім еді? - деген сұрақты талқылау және зерделеу; 1891 -1941 жылдары өмір сүрген қайраткердің қазақ тарихында алатын орны жөнінде жалпы ақпарат беру; жаңашыл көзқарас ретінде қазіргі заман тарихшы - авторлардың еңбектеріне сүйене отырып, Мұстафа Шоқайдың белгісіз жағдайда дүниеден өтуі жайлы ой қозғау.

Ағымдағы жетістіктер мен табыс критерийлері: **а) Ұлттық құндылықтар:** «Мұстафа Шоқайдың қанатты сөздері»: «Көне сөздің бәріне күмәнді қарауға болмайды. Тіл – халықтың перзенті, ол адамзаттың тарихымен тығыз байланысты. Заманның талаптарына сәйкес әр уақытта жаңа сөздер пайдаланудан шығып қалып отырады. Сонымен қатар өзінің бастапқы мағынасын өзгертіп, жаңа мағынаға ие болатын сөздер де кездеседі. Бұл - барлық тіл атаулыға тән құбылыс. *Тіл - тек адамға ғана тән, аса құдіретті құрал. Сондықтан тілді қадірлеудің, әрбір сөздің мағынасын, мәнін ұғып, оны орынды пайдалана білудің мәні зор. *Ұлттық рухтың негізі - ұлттық тіл. *Төлқұжат деген нәрсе «ұлт» бермейді, оның «ұлтын» өзгерте алмайды. Төлқұжат деген нәрсе сол төлқұжат иесінің оны беруші үкіметке

тәуелді екенін ғана куәландырады.*Тарих рақымсыз. Ол - ғұламаны да, білгірді де, өнер иесін де, хандар мен патшаларды да аямайды. Ол өз заңына қарсы келгендердің бәрін езіп-жаншып жүре береді. Тарих заңдары кері қайтуды білмейді және оны жаратпайды.*Жалпы адамгершілік және философиялық тұрғыдан алғанда жақсы халық, жаман халық деген ұғым жоқ, болмайды да. ә)МұстафаШоқайәдебиет әлемі және оның ерекше қасиеттері: «Мұстафа Шоқайдың сан қырлы таланты өз халқының бай ауыз әдебиеті мен ән-күйінен бастау алады. Жас кезінен оны қоршаған ортада дәстүрлі мәдениет өкілдері молынан ұшырасқан. Халқының әдебиеті мен мәдениетін терең білетіндігіне орыс ғалымдарының (Самойлович, Радлов) Мұстафаның студент кезінде-ақ көздері жеткен. Кейін еуропалық өркениет орталықтарында небір саяси қайраткерлермен айтысқан кезінде де, Лондондағы Корольдік халықаралық қатынастар институтында екі сағат бойы таза француз тілінде дәріс оқыған шағында да ойына ой қосып, бойына қуат беріп тұратын өз халқының рухани қазынасы сыйлаған тылсым құбылыс оны бүгінгі күннің Демосфеніне айналдыратын. Оған – осы дәрістен кейін аузымен құс тістеген ағылшын аксүйектерінің – саясаткерлері мен ғалымдарының түрегеліп тұрып қол соғуы дәлел. Ол сөйлеп кеткен кезде Керенский, Милюков секілді кәнігі орыс қайраткерлеріне де дес бермейтін. Замандастарының оны «шешен» деуі де сондықтан еді. Мұстафа ақын жанды болып өсті. Студенттік шағында «Қақажанға» деп, бірге оқыған түрікмен досы Қ.Бердиевке арнап әзіл өлең де жазды. Оның Париждегі мұрағатынан «Секірген лақ көрдім тау басында» деген өлең мәтініне де кезіктік. Бұл өлеңі Грузияда жүрген шағындағы елді сағынған көңіл ауанымен жазылса керек.Бүкіл өмірін халқының бостандығына арнаған Мұстафаға елінен кету қиынға соқты, жаны күйзелді. Әсіресе, оның жан тебіренісі 1922 жылы Берлиндегі Трокадеро этнографиялық мұражайына барғанда көзіне жас алдырды. Осы сәтті зайыбы Мария Шоқайбылай деп суреттейді: «Мұражайда тұрған тамаша домбыраны көріп, ол өзін-өзі ұстай алмай, қызметкерден инструментті қолға алуға рұқсат сұрады. Сол бойда оны бабына келтіріп, ғажап қырғыз (қазақ. – К.Е.) сазын ойнап берді». б) «...Абай туралы Есен Тұрсынның мақаласын редакциялап, оған толықтырулар енгізумен М.Шоқайшектеліп қалмайды. «Яш Түркістан» журналына (1935, №63) «Шайыр Абайдың өмірден озғанына 30 жыл толуына орай» деген мақала жазып, онда «Абай – ұлтшыл», «Абай – феодалшыл», «Абай – алашордашыл» деп, Абай шығармаларын мектеп кітапханаларына да жібертпей,«өрекіп жүрген» большевиктер саясатын сынға алады. Бірақ халық санасынан Абайды сызып тастаудың мүмкін еместігін, «Табиғатты есіктен қуып шығарсаң, ол терезеден қайтып кіреді» деген секілді, Абайдың да халық өмірінен кең орын ала бастағаны туралы баяндайды. Соның өзінде де Абайды шектеушілік, оның шығармаларын марксизм «елегінен» өткізуге тырысушылық тыйылмай келеді, – дейді М.Шоқай. Оған дәлел ретінде «Казахстанская правда» газетінің 1935 жылдың 1-қаңтарында басылған бір мақалада: «Біз Абайдың әдеби мұрасын толық пайдалана алмаймыз, бірақ

марксизм елегінен өткізіп алынған Абай өлеңдері біз үшін бағалы» делінген жолдарды келтіреді....Алайда қазақ халқының тарихы мен әдебиетін белгілі бір саяси мүдде тұрғысынан көруге ұмтылған кеңестік идеология бүкіл бір халықтың рухани пайғамбарына айналған Абайды да аямайды. М.Шоқайдың мақаласы осындай жағдайда жазылды. Мақала 1935 жылы «Түркістан» (Берлин) журналының соңғы (№5) нөмірінде де жарық көреді.Осылайша «Түркістан Ұлттық Бірлігі»...

Сабақты зерттеуден кейінгі талқылау формасы

	Мұғалім	Оқушылар
Жағымды тұстары		
Нені жақсарту керек?	Зерттеу сұрағын талдау	

Сабаққорытындысы бойынша талқылаулар жазу

Оқушы қандай прогреске қол жеткізді?		
Басқа оқушылармен нәтиже көрсеткішін анықтау		
Келесі жолы қай теориялық, танымдық бағытта жұмыс жасауымыз қажет?	<i>ұлттық құндылықтар</i>	<i>танымдық тапсырмалар</i>

Кезкелген сұрақ не тапсырма мәселелі бола бермейді. Олардың мәселелік болуының негізгі шарты - оларға жауап ізденуде оқушыларға даяр жауап не үлгі болмайды және ол өзінің білетіні мен білмейтінінің арасындағы қайшылықты, басқаша айтқанда, берілген проблеманы шешуге керекті білімнің немесе тәсілдің онда жетіспей тұрғанын сезінеді. Ой жүйесінде пайда болған қарама-қайшылық оқушының дербес жұмыс істеуіне түрткі болып, оқылатын материал оқушыны қайшы пікірге алып келеді де, шешуді керек ететін проблема туады.

Әрбір оқыту технологиялары оқыту теориясы бойынша белгілі бір жеке тұлғаның қарым-қатынасындағы қасиеттерін өзгерте жаңа өрістегі белгілерді қалыптастыруға ұмтылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай. Естеліктер 1988
- 2.Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Том-1., Алматы, «Қайнар», 1998
- 3.Байшуақұлы Ә. Түркістан легионы туралы шындық. «Қазақ әдебиеті», 1992
- 4.Әбішұлы Қ., Мектептегі А., Әнес-тегі. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан.// Ақиқат.1993ж. № 3 25.Қазақ тарихы 2000 № 4-5
- 5.Марфуға Шапиян\islam.kz 54.Амонашвили Ш. А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников.– М., 1984..
- 6.Шаймерденова К.Ш. Қазіргі сабақ және өзекті мәселелері. А., 2000
7. Тайшығанова С.Қазіргі сабақ қандай болу керек?

8.Е.Қайкенов.Қоғамдық пәндер сабақтарындағы патриоттық тәрбие.
Қазақстан тарихы әдістемелік журнал.№ 2.,2007

9.Т. Тұрлығұл. Мектепте Қазақстан тарихын оқыту теориясы мен әдістемесі.
Алматы, 2013

М.ШОҚАЙ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАҒЫ САЯСИ ТАҚЫРЫП

Шынар Махсұтқызы Елемесова

филология ғылымдарының кандидаты,

ҚорқытАта атындағы ҚМУ-дің аға оқытушысы

Еліміз егемендік алған ширек ғасырда, дербес, тәуелсіз мемлекет ретінде өткен-кеткенімізді түгендеп, тарих, ел, аға ұрпақ алдындағы парызымыз бен қарызымызды өтеуге зор мән беріп келеміз. Бұл заңдылық екендігі сөзсіз.

Ел тарихында Тәуелсіздікке дейінгі жүріп өткен жолымыздың, орын алған оқиғалардың мәліметі М.Шоқай мұраларында сайрап жатыр. Кешегі тарихымыз: ақпан революциясы, советтік республиканың орнауы, орыс саясаты, елдегі көтерілістер мен саяси оқиғалар, ұлт азаттық көтерілістер шындығын білу, оны жас ұрпаққа таныту біздер үшін аса құнды.

Қоғам қайраткері, тарихшы, журналист, публицист Мұстафа Шоқайдың «Бұхаралық қозғалыс» атты талдамалы мақаласы (автордың айтуынша заметкасы) 1922 жылы 1-2 сәуір аралығында жазылған.

Мақалада Бұхара, Хорезм (бұрынғы Хиуа) және Түркістан сияқты мұсылмандар тұратын елді мекендерде советтік биліктің қалай келгендігі, ондағы халықтың жағдайы, ел басқарған азаматтардың іс-әрекеттері баяндалады. Батыс оқырмандарына орыстардың шынайы саяси ұстанымдарын танытуды, оқиғаның шын мәнінде қалай өрбіп жатқандығынан хабардар етуді мақсат еткен. Әсіресе, аталған елді-мекендердегі халықтың еркіндігі мен тәуелсіздігі мүлдем жоқ екендігін, 1918 жылдың наурыз айынан бастап, большевиктердің ешқандай ескертусіз, себепсіз Бұхараға қарсы соғыс жариялағандығын, тұрғындардың өте қиын жағдайға ұшырағандығын баяндайды.

М.Шоқайдың жазбасында: «Эмир, вообще мало связанный с интересами своей страны, уклонился от вооруженной защиты ханства от вторгшихся в его пределы неприятельских войск...»[1], -деп көрсетеді. Тарихи мәліметтерде осы оқиға туралы көп кездеседі. Орыстардың Бұхара, Зиадин елді мекендерін қиратқандықтарын де жасырмайды. Сонымен бірге жасбұхаралықтардың осы оқиға барысындағы өздері мен халқының тағдырына алаңдаушылық білдіргендігін де баяндайды. Әсіресе, советтік Россияның сол кездерде Түркия мен Ауғаныстан мемлекеттерімен тығыз байланыс орнатып үлгерген Бұхара халқыны «тәуелсіздігі мен еркіндігін сақтаймыз» деген уәдесін орындамағандығын да ашына баяндайды. Мухиддин-мағзумның қарамағындағы 300 жігітімен көтерілісшілер жағына

шығуы, сондай-ақ Энвер-пашаның, Осман-Қожаның, ішкі істер комиссары Әли-Риза-бектің, Термез бекінісінің коменданты Хасан-бектің, Хаджы-Сами-бектің де көтерілісшілер жағына шығуы мәселені біршама шиеленістіргендігін де сипаттаған. Нәтижесінде 1921 жылдың өзінде 50000 түрікмен Ауған шекарасынан өтіп, қорған сұрағндығын, осындай ақпаратты совет билеушілері шетелдік басылымдардан мейлінше жасыруға тыры жатқандығын әшкерелейді.

Яғни, автор болған оқиғаны сырттай хабарлап қана қоймайды, оны түсіндіруді мақсат етуімен де ерекшеленеді. М.Шоқайдың көзқарасы бүгінгі таңда маңызды мәнге ие.

Адам қоғамды жасаушы, оның белсенді мүшесі. Сондықтан оның өзі өмір сүрген қоғам туралы естелігі, ойы, пікірі қашанда құнды. Яғни, субъектінің тарихқа деген көзқарасы, оны танып-білуі ғылым үшін, әсіресе гуманитарлық ғылым үшін аса қажетті дерек көзі деп білеміз.

М.Шоқай өзінің ұлттық, түркілік ой-көзқарастары мен азатшылдық идеяларын шетелдерде жүріп те көрсете білді. Большевиктердің Қоқан автономиясын қару күшімен таратуы Шоқайдың (1890-1941) өмірінде жаңа бір кезеңнің басталуына себеп болды. Алашорда автономиясының, Түркістан Мұхтариятының жанышталуымен қазақ және басқа да түркі – мұсылман халықтарының ұлттық мүдделерін қорғаған көптеген басылымдарда өзіндік көзқарасы мен саяси оқиғаларға талдауларын жариялап тұрды.

Ұлттық зиялылардың бір бөлігі шетелге кетуге мәжбүр болды. Бұқара Халық Кеңес Республикасының төрағасы Осман Қожа (Османқожа Пулатқожаев 1887-1968), 1917-1919 жылдардағы Башқұрт автономиясының басшысы А.З. Валиди (1890-1970), башқұрт жазушысы Абдулкадыр Инан (1889-1976), татар жазушысы, қайраткері Гаяз (Аяз, Мұхамед-Гаяз) Исхаки (1878-1954), Түркістан Мұхтариятының басшысы Мұстафа Шоқай және т.б. Түркия мен Батыс Еуропа елдеріне кеткен еді. Олардың шетелге қоныс аударуымен Кеңес Одағы құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының ұлт-азаттық қозғалысының жаңа кезеңі басталады. Түркістан, башқұрт, татар ұлттық ұйымдарының өкілдері бір саяси ұйымға – «Түркістан Ұлттық Бірлігіне» (ТҰБ) бірігіп, олар ұлттық күрестің жаңа кезеңдегі міндеттерін өз халықтарына жеткізу, онымен әлем жұртшылығын таныстыру мақсатында мұсылман елдеріндегі советтік биліктен хабардар ету қамына кіріседі.

«Тұтас Түркістан» идеясына бүкіл ғұмырын арнаған ұлы күрескер М.Шоқай 1923 жылы 29 шілдеде Париж қаласында «Бұқаралық тәжірибе» атты мақала жазған. Орыс тілінде (құраст.К.Есмағанбетовтің) жмнағында жарық көрген аталмыш тақырыптағы мақаласының соңына «Дни.Париж.1923. 2 августа» деп көрсетілген. Мақаланы жазу барысында М.Шоқай барлық келтірілген мәліметтер нақты құжаттар мен Бұхарадан жазылған хаттарды негізге алғандығын, және сол хаттардан үзінді келтіру арқылы ерекше атап көрсетеді.

Мақалада Бұхара қозғалысының Шығыс мұсылман елдерінде советтік биліктің ықпалының даму барысы, конфликтінің шығу төркіні мен

көтерілісшілердің, оларды бастаушылардың көзқарастары, бұхар конституциясының негізі халықтың еркіндігі мен тәуелсіздігінің аяқасты болып отырғанын нақты құжаттарға сүйене отырып, түсіндіреді.

Бұқара сол кездегі КСРО құрамына енген республикалардың қатарында болған жоқ, тек орыстармен келісім арқылы қарым-қатынас орнатты. 1922 жылы 19 тамызда Бұқар съезінде қайта қаралып, қабылданған Бұқара Конституциясының 3 бабында: «Бухарская народная советская республика, в нынешних своих правах, объявляется единым, неразделным, свободным государством» [2], - деп бекіткенін көрсете отырып, Бұқара азаматтары әлеуметтік жағдайына байланысты бөлінбейтінін де жазады. Сонымен бірге 25 жасқа толған барлық бұқаралықтар партияда болған болмағанына қарамай ел билігіне белсенді түрде араласып (57 бап), сайлауға қатыса алатындығын да көрсетеді. Сонымен бірге жеке мүліктік еркіндік, сөз бостандығы, бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігі, барлық азаматтар үшін тең берілетін саяси еркіндік мәселесі де осы құжатта қабылданған.

Конституцияны білу, заңдылықты сақтау-құқықтық мемлекет құрудың бірінші шарты. Конституцияны қабылдаудың өзі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын кеңейту, нығайту және оларға кепілдік беру үшін де қажет екендігін, құжаттағы барлық баптардың сақталуының керектігіне де М.Шоқай назар аудартады.

Бұқар халқының суверенитеті КСРО мен БНСР арасында 1921 жылы 4 наурызда жасалған келісімде де, 1921 жылғы жасалған Орыс-ауған келісінде де (8 бап), осы жылы жасалған Түрік-ауған келісінде де (2 бап), Бұқараның жеке мемлекет ретіндегі тәуелсіздігі құжаттық тұрғыда мойындалған.

Бірақ советтік билік тек құжаттық тұрғыдан ғана еркіндігі бар халыққа конституциядағы белгіленген құқықтарын пайдалануына еш мүмкіндік бермей отырғанын тілге тиек ете отырып, елде осыған байланысты наразылықтың өршіп тұрғандығын және алдағы уақытта ол көтеріліске ұласатындығынан мәлімет береді. «При братском содействии революционный России нам удастся создать в Бухаре очаг подлинной национальной свободы... на деле же мы лишены возможности устраивать внутри страны жизнь согласно нашей конституции... должны создавать коммунистическую партию и вместо народного суверенитета – по конституции стать под диктатуру этой партии...», - деген бұқаралық билік басындағы басшының жазған хатынан үзінді келтіреді. Сонымен бірге елде тек коммунистік мерзімді басылым ғана бар екендігін, ел суверенитеті дегеніміз жәй әншейін әңгіме деңгейінде ғана қалғандығын, орыстар осы кезде Бұқара халқымен өзбектерше айтса «сарай итінің күшікпен ойынын» көрсетіп отырғандығына налыды.

Бұқара қозғалысының негізгі тамыры осы оқиғалар екендігін келісімнің әрбір бабын нақты келтіре отырып, бірақ олардың ешқайсысының орындалмай отырғандығын дәлелдейді. Советтік ұлттық теңдік әперу іс-әрекетінің Бұқара тәжірибесінде қалай жүргізілгендігін, қызыл армия атты диктаторлық басқаруға бағынбасқа амалдары қалмаған халықтың мүшкіл хәлін осылай баяндайды.

Мііне, М.Шоқай мақалаларынан терең саяси талдауды, аргументтер мен дәлелдерді келтірудің ерекше шеберлігін байқаймыз. Сол кезеңдегі Бұқара тарихын аңғарамыз, елдің еркіндікке деген ұмтылысын байқаймыз. Халық ашуын туғызған қаншама оқиғалардың негізсіз емес екендігіне көз жеткіземіз. Осы себепті де «Тұтас Түркістан» идеясына бүкіл ғұмырын арнаған ұлы күрескер М.Шоқай мақаласының тарихи деректік маңызы зор деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. I том. Бұхаралық қозғалыс, Алматы: «Арыс», 2016 ж, - 122 бет

2. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. I том. Бұхаралық тәжірибе, Алматы: «Арыс», 2016 ж.

МҰСТАФА ШОҚАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТШІЛДІК, БІРЛІК МӘСЕЛЕСІ

Қарлығаш Елтайқызы Сүйінтаева

*Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қорқыт ата атындағы ҚМУ-дің
оқытушысы*

А.Байтұрсынұлы айтқандай: «Тарихтың қызметі бүтін адам баласының, яки бүтін бір жұрттың, я бір топтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту» [1]- дегенін ескерсек, М.Шоқайдың шығармаларының қаншалықты құнды екендігін, және тарихи жағдайларға баға беруде сілтеме жасауға әбден болатындығын да білуіміз қажет.

Отаншылдық, елдік үлгісін көрсеткен Мұстафа Шоқай сынды ұлттық тұлғамызды дәріптеу, еңбегіне баға беру аса маңызды. Алаш арысы, қазақтың зиялысы, қоғам қайраткері, заңгер, публицист Мұстафа Шоқай мақалаларындағы туған елге деген жанашырлық, сағыныш, сүйіспеншілік арқылы жас буынды тәрбиелеудің нәтижесі оң болары сөзсіз.

Тарихи тұрғыдан қарастырғанда ұлт үшін, халық үшін орасан маңызы зор, тарихи мәні терең іс-әрекетке барған, немесе аса жауапты тарихи сәттерде халық тағдырында айрықша орны болған адамға халықтың өзі осындай ұлттық, тұлғалық деңгейге көтеретін бағаны беріп отырған. Міне, қазақ тарихының әрбір белесінде осындай орасан зор халықтық мәні бар тарихи оқиғаларға араласқан немесе басқарған, ұйымдастырушы болған, ерлік көрсеткен азаматтар – халықтың сүйіспеншілігіне бөленген. Осындай тұлғаның бірі Алаш қозғалысының белсендісі – Мұстафа Шоқай.

Жалпы Мұстафа Шоқай туралы зерттеу еңбектердің басым бөлігі оның өмірі мен қайраткерлігіне, Ресей билігіне деген көзқарасына бағытталған. Тарих, әдебиеттану салалары бойынша М.Шоқайдың өмірі мен саяси қызметі туралы К.Нұрпейісов, М.Қойгелді, К.Есмағамбетов, Ә.Қара, Ә.Бәкір, Д.Қыдырәлі т.б. зерттеу еңбектерін жазды. Аталған

еңбектерде М.Шоқайдың саяси көзқарастары көбіне оның атқарған қызметтерімен байланыс-бірлікте айтылды. Сондықтан М.Шоқайдың күрескерлік жолы көбіне оның саяси көзқарасы тұрғысынан ашылды. Ал оның жарық көрген мақалаларындағы туған жерге деген сүйіспеншілік, патриотизм тақырыбын арнайы қарастыру арқылы тәуелсіздік үшін жүргізген қиын күресін де баға беруімізге болады.

Туған жердің қадірін білмеген, оны құрметтемеген, қадірлемеген адамды ел азаматы деп айтуға болмайды. Ата- бабаларымыз туған жердің бір уыс топырағын жау қолына бермес үшін талай қасық қаны қалғанша күресті. Сол себепті де, әркімге туған жері, кіндік қаны тамған жері ыстық болатыны сөзсіз. Өз елінің шынайы патриоты М.Шоқайдың шет елде жүрсе де туған жердегі, елдегі оқиғалардан хабардар болып, ол туралы өзгелерге шынайы ақпарат берген ерен еңбегін ерекше атауымыз керек. Мерзімді басылым беттеріндегі жарық көрген оның мақалаларынан тарихи оқиғалардың деректік негізін қалыптастыруға болатындығы туралы да көз жеткізуімізге болады.

Халық жады міндетін атқарып, өскелең ұрпаққа тағылым берерліктей мағыналы тарихты өзіңнің тума төл деректеріңнің негізінде, және сол деректерден шынайылық деңгейі жоғары мәліметтер ала білгенде, яғни деректермен жұмыс істеу теориясы мен методикасын толық игергенде ғана қол жеткізуге болады.

Кезінде Украина Халық Республикасының бұрынғы сыртқы істер министрі қызметін атқарған А.Шульгиннің «Егер Түркістан тәуелсіздік алып, Мұстафа Шоқай тірі болса, ол Ататүрік сияқты қайраткер болар еді» деп пікір білдірген. Бұл дегеніміз өзінің елін, жұртын шексіз сүйген, халықтың жақсы өмір сүруін армандаған М.Шоқайға берілген шынайы баға.

Бүкіл ғұмырын халқының бостандығына арнаған Мұстафа Шоқайға тағдыр талқысымен туған елінен кету оңайға соқпағанын, жанының соншалықты күйзелгендігін кейінгі кездері жарық көрген естеліктерден көруге болады. Оның 1922 жылы Берлиндегі Трокадеро этнографиялық мұражайына барғанда көзіне жас алғандығын, еліне деген сағыныш қара домбыраны көргенде еріксіз көзден жас болып аққандығын білеміз. Осы сәтті өмірлік серігі Мария Шоқай былай деп суреттейді: «Мұражайда тұрған тамаша домбыраны көріп, ол өзін-өзі ұстай алмай, қызметкерден инструментті қолға алуға рұқсат сұрады. Сол бойда оны бабына келтіріп, ғажап қырғыз (қазақ. – К.Е.) сазын ойнап берді. Ол домбырамен өте қамығып қоштасты, көзі жасқа толып кеткен екен» [2]. Сонымен бірге ол үнемі Қазақстанда жарық көрген туындыларды алдырып, танысып отырған. 1927 жылдың 5-шілдесінде Ташкентте оқып жатқан туыс інісі Байдәулет Дабыловқа жазған хатында Бейімбет Майлиннің өлендері мен «Ер Сайын» атты кітапты алдыртқанын білеміз. Сондай-ақ «Тар жол, тайғақ кешу» атты кітаптың жарық көретінін айтып, егер мүмкіндігің болса, осы кітапты салып жіберші деп өтініш білдіреді. Сәкен Сейфуллиннің бұл кітабы сол жылы араб графикасымен басылып шыққан болатын.

Өзбек тілінде жазылған «Кеңестік Түркістанда» атты мақалада «түркістандық шындық» дегеніміз не деген сауалға нақты оқиғаларды сипаттау арқылы жауап береді. Мақала 1920 жылы 19 шілде мен 2 тамыз аралығында жергілікті газетте (19 шілде, 26 шілде, 2 тамыз №45-47. Вольный горец. Тифлис) жарық көрген.

Мақала: «Трудно жить в «красном» Түркестане» деп басталып, өзгенің үстінен мәлімет беру, шпионаж дендеген, бірлік жоқ елде өмір сүрудің қаншалықты қиын екендігін сипаттайды.

Сонымен бірге партияға деген соқыр сенімнің соншалықты дамығанын, тіпті сол партия «Өгіз бұзаулады» десе сенуіңе тура келетіндігіне күйінеді автор. Партия құрамында жоқ адамға міндетті түрде буржуазиялық тап өкілі ретінде қарау көзқарасының қалыптастып қойғандығы мен жеке адам пікірі мен еркіндігіне деген құрмет атаулының мүлдем жоқтығына қынжылады. Діндар адамдарға бұл елде мүлдем орын жоқтығын да айтады.

Қызыл Түркістанда өмір сүру дегеніміз, - дейді, - шаштың бір талынан да жұқа аспан асты баспалдағымен күнделікті өту деген сөз дейді. Егер сен большевик, не қызыл армия өкілі болсаң бұл жолдан қиналмай өтесің, ал егер жақсылығың мен жамандығың тең болса тайғанақтасаң да әйтеуір өтесің, құламайсың (советтік режимге қызмет етушілер туралы), ал жамандығың жақсылығыңнан басым болса онда төменге қарай, тозақтың отына құлдиладым де (жоғарыда аталғандардан басқаралдың барлығы осы топқа енеді). Тіпті, қызыл Түркістанда өмір сүргеннен гөрі, тозақтың отына күйіп, ыстық алақанды қарпыса да сол қызыл шоқтармен атысып ойнаған жақсы. Бірақ адамдар өмір сүріп жатыр, олар тозаққа түскен күнәһарлар секілді барлық қинауларға дайын, еті үйреніп кеткендер... Міне, астарлы ой!

Шынында да саяси ахуалдың дәл осылай болғандығынан басқа да тарихи шығармалар мен зерттеулерден таныспыз. Сонымен бірге мақалада тек қазақтардың жағдайы ғана емес, өзбек, қырғыз ұлттарының ашаршылық кезіндегі ахуалы баяндалады. Түркістандық большевиктер мұсылман халықтарына нан алудың құжатын да ендірді, құжаты болмаса аштан өле беруге болады. 1918 жылы Ташкентке келген қызғыздар елдің шеткі қиырынан алдын ала белгіленген жерден ғана тамақ, нан алуға рұқсаты болды, ал бір қаладан екінші қалаға қоныс аударып жүргендер бұл мүмкіншіліктен мүлдем айырылған. Бұл жағдайлар түркістандық большевиктердің Түркістан Кеңес республикасының негізін қалау сәтінде орын алып отырғаны тіпті, күлкілі еді. Олардың өзбек, қырғыз халқын аштан қатыруға бағытталған саяси ұстанымдарын кешіруге мүлдем болмайтындығын, әрі бұл ешқандай да адамгершілік қағидаларына жатпайтындығын сипаттайды. Түркі халықтарының бірігуін осы себептен де көксеген.

Мұстафа Шоқайдың: «Қазақпын деп мақтануды ар көретін, қазақтың тілінде сөйлеуді масқаралық көретін салт қайдан шығып отыр? Балалардың көбі не қазақ, не орыс болып тәрбиеленбей, шөре-шөре бірдеме болып өсіп жатқанын неге көрмейсіңдер?», «Атамекенді сүю – оның тұтас мүддесіне

қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жанпида қылуға дайын тұру болып табылады», «Ей, менің елімнің, Түркістанымның сүйікті ұландары! Мұны бір сәт те естен шығармаңыздар. Әрбір қадамдарыңызды ойланып басыңыздар!» деген сөздері қазірдің өзінде мағынасын жойған жоқ.

Жас ұрпақтың бойына ұлттық рух пен патриоттық жалынның ұшқынын дарыту үшін Мұстафа Шоқайдың осындай өсиетті сөздері ауадай қажет. Ол, әсіресе, ұлттық мүддеге ерекше көңіл бөлген. Оның «Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігінің болуы мүмкін емес» деген қағидасы бүгінгі біздің ел ұстанып отырған бағыт екендігін де ерекше айтуымыз керек. Отан алдындағы борыш, мемлекетшілдік сияқты азаматтық парызды орындау үшін алаш арысының шығармаларындағы түйінді сөздер мен идеяларды насихаттаудың тәрбиелік мәні зор екенін айтқымыз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2000-2006жж
2. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. – А., «Дайк-Пресс» ЖШС, 2012. - 12 томдық. 1 том.

М.ШОҚАЙДЫҢ «ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ӨМІРДЕН» ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ МАҚАЛАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

А.Қ.Абдрахова

Қорқыт ата атындағы ҚМУ-дің аға оқытушысы

Халықаралық қатынас мәселелерінің әрқашан да өзекті болып, оның адамзатпен біте қайнасып келе жатқандығының өзара себептері бар. Өйткені бар дамушы және дамыған елдер секілді Қазақстан да өзінің алға қарай жылжуы үшін жан жағындағы елдермен аралас-құралас болудың маңыздылығын әлдеқашан түсінген. Бұған осы уақытқа дейінгі түрлі тарихи кезеңдер мен онда орын алған оқиғалар арқылы көз жеткізуге болады. Әсіресе, М.Шоқайдың халықаралық тақырыпқа жазған сараптамаларының ерекшелігі зор. Ал халықаралық мәселе – қай ел болмасын мәселенің бірегейі. Аталмыш мәселені әр мемлекеттің зерттеуші-ғалымдары әл-қадірінше зерделеп, сарапқа салып келеді.

Осы тұрғыдан алғанда ең әуелі назар аударатын нәрсе – осы заманғы әлем өте күрделі, сан алуандылыққа толы, сөйте тұра – біртұтас. Бүгінгі дүние шынында да сан алуан. Әлемде 200-дей мемлекет, 2000 – нан астам этникалық топтар бар. Олардың әрқайсысының тарихта жүріп өткен өзіндік жолы, қалыптасқан дәстүрі, тілі, ділі және діни наным, ұлттық сипаты бар. Әр халықтың, мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік және рухани даму деңгейі де әр басқа, олар тарихи дамудың әр сатысында тұр. Соған сәкес өмір салты, мақсат-мүдделері де алуан түрлі. Мұның бәрі олардағы саяси жүйенің сипатының, мемлекеттік құрылыстың көптүрлілігін, демократиялық

нышандардың деңгейін анықтайтыны сөзсіз. Осыдан келіп саяси құбылыстардың күрделілігі мен қайшылықты түрде өрбуі туындайды. М.Шоқай жазбаларынан сол кезеңдегі саяси түрлі оқиғаларға берген бағасын айқындауға болады.

Мәселен, М.Шоқайдың 2007 жылы Алматы:«Қайнар» баспасынан жарық көрген «Таңдамалы шығармалар:Үш томдық» еңбегінің 2-томындағы «Халықаралық өмірден» тақырыбындағы мақалаларының ерекшелігіне тоқталсақ.

«Яш Түркістан» журналының 1938 жылғы № 106 санында жарық көрген М.Шоқайдың халықаралық тақырыпқа жазған бұл еңбегі өзі өмір сүрген кезеңдегі шетелдік оқиғаларды шынайы да саяси тұрғыда жеткізе алғандығы мен өз көзқарастарын түрлі шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген материалдарға сілтеме жасау немесе мысалға келтіру, оны жариялау арқылы әлем жұртшылығын ақпараттандырып отырғандығымен құнды.

Ұлттар Лигасының (Ұлттар ұйымы 1945 жылдары құрылды. Оған шейін ол Ұлттар Лигасы деп аталды) жұмысына баға беріп, оған кеңестік Ресей мүше болғаннан кейін оның «базары тарап, қадірі қашып тұрғандығы» атап көрсете отырып, оған мүше елдердің халықаралық аренадағы рөлдері мен жағдайлары туралы хабардар ететін бұл жарияланымда Алманияның Прагаға қарсы батыл іс әрекет көрсетіп отырғанының себебі ашып көрсетіледі. Чехославакия мемлекетінің бүгінгі жағдайына талдау жасай келе, 1919 жылдың мамыр айында жаңа шаңырақ көтерген Чехославакия мемлекетінің шекарасын айқындар кезде бұл елдің ішінде 3,5 миллион немістердің қалуының өзі араздық тудыруы ықтимал екенін сол кездің өзінде Еуропа елдері білген. Бұдан ары мақалада еліндегі неміс және басқа ұлттардың талаптарынан бас тартып, мұнысы Ресейден қолдау тауып, тіпті әскері көмек беруге даяр екендігін білдірумен қатар ол Чехославакияны Алманияға қарсы айдап салып, арандатушылыққа да жол беріп отырғандығын айтылады. Бұған нақты дәлелдер келтіріледі. Сонымен қатар мақалада Чехославакияның Англиямен, Франциямен, Италиямен арақатынасын талданады.

«Яш Түркістан» журналының 1938 жылғы № 106 санында жарық көрген 1939 жылы (№110) жазылған «Халықаралық өмірден» атты жарияланымында әлемдегі алпауыт мемлекеттер Франция мен Италия қатынасы сөз болған. Осы жылы 29 қыркүйекте Мюнхен қаласында жасалған келісімнен кейін Франция-Англия бір жақ, Алмания-Италия бір жақ болып бөлінген. Бұл қатынастар туралы «Яш Түркістан» журналының 107-санында жарияланған мақалада да сөз болады.

М.Шоқайдың «Халықаралық өмірден» атты жарияланымы публицистикалық жанрлардың ішінде корреспонденцияға жатады деп ойлаймыз. Себебі, материалда негізгі тақырып – Франция мен Италия қатынасының сипаттарын баяндай келе, Ресейдің жағдайы, Қытай-Жапон

соғысының әсері сияқты оқиғалардың шығу төркіні мен себеп-салдарлары сөз болады.

Бұл мақаланың негізгі идеясы – Кеңестік Ресейдің Еуропадан өзіндік орнын иеленуге деген талпынысын жан-жақты түсіндіру, сол арқылы өзге мемлекеттердегі халықаралық жағдайдың қаншалықты деңгейде екендігінен толыққанды мәлімет беру болып табылады.

1938 жылы 6 желтоқсанда Алмания мен Франция елдері арасында отарланған жерлерге байланысты келісім жасалған. Сол келісімнен кейін Италия мерзімді басылымдары Франция елінен жер талап ететін материалдарды жариялай бастайды. Италия талаптары Францияның Африкадағы Тунис, Сомали, Жибути, Еуропадағы Сауой, Корсика сынды аралдарға қатысты болған. Италияның бұл талаптарын М.Шоқай аталмыш мақалада «бір түйір нан алу үшін айды талап еткені» деген сипаттау арқылы береді, яғни Италияның бұл талабының орындалуы мүмкін емес, тек арман күйінде қалатындығына сенімділік білдіруі еді.

Сонымен бірге Еуропадағы өзіндік орнын иемденгісі келген Ресейдің жағдайы туралы да біршама мәліметтер береді. Мысалы, бөлшектелген Чехославакиядан өзіндік үлес ала алмаған Ресей Польшаны пайдалану арқылы шетелге шықпақшы болған әрекетінің сәтсіздікке ұшырайтындығын айтады. Себебі Польша Чехославакия емес, өзіндік бай тарихи міндеті бар деп көрсетіп, Ресейді әлсіретіп, тіпті Еуропадан ығыстырылуы қажет деген ойды айтады. Мюнхен келісімінен кейін кеңестік баспасөздер Франция қатысты өте дөрекі, жалған мәліметтер тарата бастағанын, соның әсерінен Кеңес Сыртқы істер министрлігінің органы «Журнал де Мәскеуді» Франция территориясына кіргізуге тыйым салғандығын айтады. Франция мен Иран өкіметі арасындағы қатынаста шиеленісі түскендігін, оған себеп француз басылымында Иран шахтың беделіне нұқсан келетін материал жарық көргені болып отырғандығы да жазылған. Сонымен бірге Ван Чжэнвэйдің мәлімдемесі мен келісімдері туралы да жан-жақты хабардар боламыз.

Жалпы М.Шоқайдың аталмыш мақаласынан сол кездегі халықаралық жағдайға байланысты құнды мәліметтерді көп алуға болады. Әр елдің ұстанып отырған саяси бағдарына да баға беріп, өзіндік көзқарастарын білдіреді. Бұл жарияланым осынысымен де құнды.

«Яш Түркістан» журналының 1938 жылғы № 106 санында жарық көрген мақалада «Чехославакия мәселесі», «Мюнхен келісімінен соң» атты тақырыпшаларға бөліп, Чехославакия мемлекетіне байланысты туындаған мәселелер мен түрлі келісімдердің маңыздылығы туралы, Мюнхен келісімінің ерекшелігі, шешімдерінің қажеттілігі, Польша мемлекетінің ұстанып отырған бағдарлары және ең бастысы Кеңестік Ресейге Еуропа қалай қарайтыны жөнінде мәлімет берілген. Мақала бұдан бұрынғы осы бағыттағы қозғалған тақырыпты тереңдете түседі. М.Шоқайдың «Халықаралық өмірден» деген тақырыпта бірнеше жазбасы жарық көрген.

Англия, Алмания, Франция, Италия мемлекеттерінің басқосуында Чехославакиядағы Содеттік немістер Алманияға қосылатын болып

келісілгенін, ал поляктар қоныстанған өлке мен мажарлар тағдыры жөнінде Чехославакия өкіметі сол елдердің басшыларымен келіссөздер жүргізетінін, егер келісімге келмесе тағы да шара қабылданатынын жан-жақты талдайды.

Польша өкіметі екі бағытта қимыл жасап отырғандығы, оның бірі – Мажарстан және Румыниямен бірлесіп кеңестік Ресейді Еуропадан бүтіндей бөліп тұратын қорған жасау, екіншісі – Орта, Оңтүстік және Шығыс Еуропаға ықпалын күшейтіп, Алманиямен бірыңғай майданға біріккенін, алпауыт мемлекеттер біркелісімге келе алатындықтарын көрсеткендігін мәлімдейді.

«Чехославакия мемлекеті жолсыздықпен иемденіп келген Алман, Поляк және Мажар өлкелерінен айырылды. Чехославакия – чех, словак және Карпат украиндарынан құрылған Федеративтік республикаға айналды», - деп елдің іргетасын қалаған Митофи Масарик, Эдуард Бенеш сынды елбасқарушылар туралы да құнды мәлімет береді. Сонымен бірге профессор Масарик ислам мәдениеті христиан мәдениетінен төмен деген пікір білдіргенін және ол туралы 1919 жылы Тбилисиде шыққан «На рубеже» газетінде мақала жазған. Дәл осы жарияланымға 1918 жылы қыркүйекте Уфа қаласында шыққан социалист газетінде қарсы пікір білдірілген.

«Ұлттардың өз тағдырын өзі айқындауын» жақтаушылар мен бейбітшілікті жақтаушылар жеңіп шықты. Ұлттардың құқықтарын мойындағысы келмейтіндер мен соғысты жақтаушылар жеңілді. Жеңіліс тапқандардың басында Кеңес өкіметі тұрды...», - деп Англия, Франция, Чехославакия елдерінің Ресей мемлекетіне көзқарасын былай білдіреді: «Егер біз Мюнхенде алған міндеттемелерін біле тұра кеңестік Ресейден көмек сұрасақ, онда бүкіл Еуропаға большевизмді әкеле жатыр деп бір ауыздан айыптаған болар еді», - Кеңестік Ресейге деген көзқарасты осылай көрсетеді.

«Яш Түркістан» журналының 1938 жылғы № 106 санында жарық көрген 1938 жылы (№108) жарық көрген «Халықаралық өмірден» атты тақырыптағы мақаласында Чехославакия мемлекетінің мәселесіне байланысты қабылданған Мюнхен келісімінен соң қалыптасқан жағдай мен Ұлттар Ұйымының беделі мен қадір-қасиеті, кіші Антанта жағдайы, Версаль шарты туралы толыққанды ақпарат береді.

Жарияланымның негізгі идеясы – халықаралық деңгейде Ресей елінің беделінің жоқтығын дәлелдеу, Кеңес үкіметін шеттетудің негізгі себептерін айқындай беру.

Франция мен Алмания мемлекеттерінің арақатынасы жақсару үшін Кеңес үкіметі шеттетілуі керек және сонда ғана Еуропа елінде бейбітшілік орнайтындығы айтылады. Сонымен бірге Мажарстан мен Чехославакия арасындағы жанжалды Алмания мен Италия үкіметтері араға түсіп мәселені шешкендігін, қазіргі уақытта саясатын Алмания мен Италияға сүйеніп жүргізетіндігінен де хабардар етеді.

Жапония мен Қытай арасындағы соғыстың барысы туралы да тың мәлімет береді. Жапонияның екі ірі жеңісін: Кантон мен Ханхоу

жапондардың қарамағына өткендігін, Ханхоуды алу арқылы жапондар Еуропа мен Америкадан Қытайға әкелінетін жүк тасымалының жолын кескендігін атап көрсетеді.

1936 жылы сәуірде басталған Палестина арабтарының көтерілісі соңғы 4-5 ай ішінде мүлде шиеленісіп кеткендігін бірнеше халықаралық басылымдардағы материалдарға сілтеме жасау арқылы баяндайды. Атап айтар болсақ, француз тіліндегі «Таң» газетінің 1938 жылы 2 қарашадағы санында палестиналық басылымнан алынған мәліметтерді жариялайды. Онда қақтығыстар кезінде 3 айдың ішінде 1358 адам қаза болғандығы, олардың 219-ы - еврей, 42-і – ағылшын, 1092-сі – арабтар екендігі, 1162 адам жараланғандығын айтады. Тек қазан айында қаза тапқандардың саны – 560. Осы мәліметтерден қаза болғандардың басым көпшілігі арабтар екендігіне куә боламыз. Жалпы бұл көтерілістің себебі арабтар Палестинаның еврей мемлекетіне айналып кетуіне қарсы. Сонымен бірге Англия үкіметінің Палестинаны араб және еврей мемлекеттеріне бөлу туралы бағдарламасының да себеп болғандығынан хабардар боламыз.

«Яш Түркістан» журналының 1938 жылғы № 106 санында жарық көрген 1938 жылы (№109) жарық көрген «Халықаралық өмірден» тақырыптағы жарияланымında Польша мен Кеңес үкіметі арасындағы қарым-қатынас сөз болады. Екі ел арасындағы 1932-45 жылдар аралығында өзара шабуыл жасаспау және бір-біріне дұшпан одақтарға қосылмау туралы шарттың ресми мақұлданғандығын баяндайды.

М.Шоқайдың «Ресейдің Орта Еуропада Алманияға қарсы қойып келген жалғыз досы – Чехославакия дағдарысқа тап болған кезде, Кеңес үкіметі Польша үкіметіне 1932 жылғы шартты «күшінен қалдыратынын» айтып қоқан-лоқы да жасаған. Чехославакияның бөлшектеніп, Алмания жаққа қарай ойысуына Польшаның да қатысы бары Польша мен Кеңестік Ресей қатынасының бұзылғандығынан дерек беретін еді. Міне, сондықтан ұмытылуға шақ қалған 1932 жылғы шарттың мәлімдемесінің қайта жаңғыртылуы, тіпті бұрынғыдан да артығырақ қуатталуы жұрт назарын өзіне шұғыл аударған еді», - деуі осы мақаланың негізгі идеясынан хабардар етеді.

Сонымен бірге дәл осы мақалада екінші басты оқиға деп Парижде 12 маусым күні Алманияның Сыртқы істер минситрі фон Рибентроп пен Францияның Сыртқы істер министрі Бонне қолдарын қойған Франция-Алмания мәлімдемесі. Бұл мәлімдемеде осы екі мемлекет арасында жер дауының болмайтындығы, қарым-қатынастың бейбіт жолмен шешілетіндігін, 80 жылдан бері дау туғызып келе жатқан мәселеге нүкте қойылғандығын әлем жұртшылығы қуанышпен қарсы алғандығын, тек Ресей ғана Франция мен Алмания арасының жақындасуын қаламайтындығы жөнінде айтылады.

Сонымен бірге Кеңес үкіметіндегі басшылар туралы да өзіндік көзқарасын білдіреді, материал сонысымен де құнды деп білеміз.

Халықаралық журналистер әрдайым журналист мамандығының элитасы болып саналды. Олардың қызметі ғаламшардың түрлі бұрыштарында адамдарды байланыстырады. Қандай да бір аймақ немесе

мемлекет туралы материал жариялау журналистен тарих, мәдениет, қоғамдық өмірдің көптеген ерекшелігін білуді талап ететіндігін ескерсек, жоғарыда мысалға келтірген мақалалардан көріп тұрғанымыздай М.Шоқайдың әрбір сараптамасы, әрбір мақаласы қаншалықты сауатты жазылғандығының куәсі боламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. «Халықаралық өмірден» 2-т. – Алматы: «Қайнар» баспасы. – 2007. - 392 (326) бет.
2. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. «Халықаралық өмірден» 2-т. – Алматы: «Қайнар» баспасы. – 2007. - 392 (346) бет.
3. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. «Халықаралық өмірден» 2-т. – Алматы: «Қайнар» баспасы. – 2007. - 392 (330) бет.
4. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. «Халықаралық өмірден» 2-т. – Алматы: «Қайнар» баспасы. – 2007. - 392 (335) бет.
5. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. «Халықаралық өмірден» 2-т. – Алматы: «Қайнар» баспасы. – 2007. - 392 (338)

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ХАЛЫҚ САНАҚТАРЫ ТУРАЛЫ ШІКІРЛЕРІ

Алмагул Умирзаковна Абдразакова
педагогика ғылымдарының магистрі

*«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар»
кафедрасының оқытушысы*

Қазақстан тарихының кеңестік кезеңінде қолдан жасалған қиындықтар мен қателіктер аз болған жоқ. Сондай орны толмас қателіктердің бірі - азаттық қозғалыстың жаңа кезеңінің негізін қалаған ұлт зиялыларының тұтастай легін «халық жауына» айналдырып, бүкіл жасампаздыққа толы қабілеттері мен білімдерін қолдануға мүмкіндік бермеуі. Бүгінгі біздің басты міндетіміз - соларды өз деңгейінде бағалай білу. Тарихи тұлғаларын дәріптеген халықтың алар асуы да асқақ, тәуелсіздігі де баянды болмақшы. ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде ұлттық мемлекеттілігімізді қайта жаңғыртатын оңтайлы сәт туғанда білімділігі, іскерлігі жағынан өз замандастарынан көп уақыт алға кеткен тұлғалар қатарында Мұстафа Шоқайдың орны өзінше бір төбе десек қателеспейміз. Мұстафа Шоқай Қазақстанның және Орта Азияның тәуелсіздігі үшін күрескен ірі қайраткер. Түркістан автономиясына бүкіл түркі халқын біріктіргісі келген М. Шоқайдың батылда өжет қызметін кеңес идеологтары «контрреволюциялық» деп жаулық әрекет сипатында көрсетті. Түркістан автономиясы күшпен таратылған соң шетелге кетуге мәжбүр болған Шоқай мақалалары арқылы Кеңес үкіметінің жүргізген саясатының Түркістан халқының мүддесіне мүлдем қайшы екенін көрсетуге бағыттады. М. Шоқай деректерді

большевиктік газеттердің өзіне сүйеніп келтіріп отырған. Бұның өзі М. Шоқай келтірген мәліметтердің құнын арттыра түсері сөзсіз, және бір ұтымды тұсы большевиктер өз баспасөздерінде келтірілген мәліметті де жоққа шығара алмайтындығында еді. 1928 жылы «Кеңестер билеген Түркістан» деген еңбегінде большевиктік отаршылдықтың бет пердесін ашып, ұлттық аймақтардағы әділетсіз саясатты өткір сынға алады[1].

Мұстафа Шоқайдың эмиграцияда жүріп-ақ кеңестік баспасөз материалдарын дереккөздер ретінде қолданып, большевиктердің саясатын әшкерелеп жазуы партия басшыларының өлкелік басылымдарға деген көзқарасын түбірінен өзгертті. Сондықтан да 1925 жылы 29 мамырда И.Сталин Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросына өлкелік «Ақжол» газетінің ұстанған саяси бағытын айыптап арнайы хат жолдады. Онда газетте жарық көріп жатқан мақалалардың бұл кезде шетелде эмиграцияда жүрген М. Шоқаевпен «үндес» және пікірлес екенін, яғни алашордашыл, ұлтшыл идеяларды жаңғыртатынын атап көрсете келіп, осындай көзқарастағы партияда жоқ интеллигенция өкілдерін жастарды тәрбиелеуге жібермей, негізінен оқу құралдарын жазу тәрізді жұмыстарда ғана пайдалану қажеттігін ескертті [2].

Осылайша, қазақ интеллигенциясының ақпан төңкерісіне дейінгі ұлт-азаттық қозғалысына революцияшыл деп, ал қазан төңкерісінен кейін реакцияшыл, контрреволюцияшыл деген айдар тағылды. Контрреволюцияшыл деген айдар ұлттық интеллигенция өкілдерінің бүкіл жасампаздық еңбектері мен күрес нәтижелерін жоққа шығарды.

М. Шоқай өз шығармашылығы арқылы Сталиннің Алаш қозғалысын қаралайтын көзқарасын жалғастырушы, отқа май құюшы Ф.Голощекиннің арандатушылық әрекеттерін өткір сынға алып отырды. «Туркестанская хроника» деген мақаласында автор кеңес үкіметінің талаптарын орындағысы келмеген Қазақстандағы партияға мүше және партияға мүше емес зиялылардың қуғынға ұшырап отырғандығы жайлы жазады. Мұстафа Шоқай Голощекиннің Кеңестік Қазақстанның Х жылдығына орай болған парт - актив жиналасында сөйлеген сөзінде алашордалықтарды Орынборда, Алматыда, Семейде контрреволюциялық ұйым құрып алғандығы жөнінде мәлімдегенін жазады. Голощекин Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынов басқаруындағы ұйымның М.Дулатов, Х.Аббасов, Д.Әділов т.б. мүшелерін ұлттық контрреволюциялық қызметі үшін айыптайды. Түркістандық зиялылар газет беттерінде кеңес өкіметінің саясатының олқылықтарын жазғаны үшін айыпталып отыр, ал сол олқылықтарға жол бергендер неге айыпталмайды деп М. Шоқай ойын түйіндейді[1].

Осылайша М. Шоқай кеңестік Орта Азияда болып жатқан әлеуметтік және саяси өзгерістерге ашық наразылық танытып, қарсылық көрсеткен қайраткер ретінде дараланады. Сол жылдары шет мемлекеттердің бұл өлкеде болып жатқан саяси - әлеуметтік өзгерістерді жіті қадағалап, сыни тұрғыда объективті бағалайтын, оларды жергілікті халықтың мүддесі тұрғысынан қорытындылай алатын мүмкіншіліктері жоқ еді. Сондықтан Шоқай кеңес

үкіметінің Түркістандағы жүргізген саясатының Еуропадағы ғана емес, әлемдік деңгейдегі ең ықпалды қарсыластарының біріне айналды. Бұл тұрғыдан алғанда, Шоқай туған жеріндегі халық мүддесіне жат саясатқа қарсы шығармашылықпен саяси күрес жүргізген біртуар ұлттық тұлға болып табылады [3].

Мұстафа Шоқай кеңестік солақай саясаттың салдарынан қазақ халқының 1920-1930 жылдары санының күрт азайып кетуін большевиктер қаншама жасыруға тырысқанымен әлемге мақалалары арқылы жария етті. Ол шындықты анау айтты, мынау айтты деген алып қашты сөздерге емес, 1926, 1939 ж.ж. жүргізілген бүкілодақтық халық санағы мәліметтерінен алынған деректермен –ақ әшкерелеп береді.Өз мақалаларында автор 1939 жылғы КСРО-дағы халық санағына талдау жасайды. Бұл үшін М.Шоқай 1939 ж. 2 маусымдағы мәскеулік баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларды дерек ретінде қолданады. 1939 жылғы санақ нәтижесін 1926 жылғы санақ қорытындысымен салыстыра отырып, екі санақ аралығында Түркістан республикасының халқы 3955282-ға өскендігін атап көрсеткен. Арнайы Қазақ республикасының халық санағына тоқталып, 71958-ге яғни 1,2 %-ға ғана өскенін, ауыл халқының саны екі санақ аралығында кеміп кеткендігіне тоқталады. Қала халқының саны орыс қоныс аударушылар есебінен жүріп отырғанын алға тарта отырып, «кеңестік жұмақтағы» түркістандықтардың тозақ өмірін өткір сынға алады[4]. Сонымен қатар, автор 1937 жылғы санақ қорытындысы кеңес үкіметі тарапынан «зиянкестер санағы» деп айыпталып, жойылғандығын да мәлімдейді.1939 жылғы халық санағының мәліметтерін қолдана отырып КСРО құрамындағы республикалар халқының өсіміне талдау жасайды: Қазақстан-1,2%; Қырғызстан– 45,7; Өзбекстан – 37,6; Түркіменстан – 25,6, Тәжікстан – 43,9%. Славян республикаларда: РСФСР - 16,9%; Украина – 6,6%, Белорусия – 11,7%. Байқап отырғанымыздай, Қырғыз, Өзбек, Тәжік, Түркімен республикаларында халық санының пайыздық көрсеткіштері жоғары болса, сол жылдары Қазақстанда халық саны тек бір пайызға ғана көтерілген. Ашаршылық зардабын көбірек тартқан Украина халқы да төмен көрсеткіш көрсетіп тұр басқа республикалармен салыстырғанда. Большевиктердің «кеңестік жұмақ», «бақытты өмір» туралы айтқан қандайда бір уәждерін халықтың қайғылы тағдырының мына көрсеткіштері жоққа шығаратыны анық дейді М. Шоқай [4,42]. Бірақ партия басшылары өлкедегі халықтың шынайы өмірін жабулы есік артында қалдырып, шетелдік журналистерге жалған ақпарат беріп, алдамшы көріністермен КСРО-дағы «жұмақ өмір» жайында мақалалардың жарық көруіне мүдделі болды. «Кеңестік жұмақ» шын мәнісінде сенімді, шынайы болып халық жадында сақталып қалар ма еді... М. Шоқай кеңестерге қарсы шығармашылықтың қан майданын ашпағанда. Мұстафа Шоқайдың «Туркестанцы не склонят головы» деген мақаласында автор американдық журналист Линдсей Хобсеннің Парижде «Пари-Миди» газетінде жарық көрген «Советы окружили Туркестан красной стеной» деген мақаласына шолу жасап, сол жылдардағы Түркістандағы кеңестік саясатқа баға береді.

Линдсей Хобсен бұл мақалада Түркістанда болған іс сапарынан алған әсері туралы баяндайды. Мұстафа Шоқай Хобсенге дейін де Түркістанда болған шетелдіктердің мәскеулік большевиктердің дайындаған мәліметтері негізінде даярланған кеңестік Түркістандағы жергілікті халықтың тұрмысы жайлы, қол жеткізген жетістіктері туралы әлемге жар салғандарын айтады. Ағылшын, француз, итальян, поляк, тіпті американдық коммунистер кеңес үкіметінің есебінен Түркістанға келіп, оюмен көмкерілген жібек шапандар мен тақиялар сыйға алып, Түркістан халқының кеңестік билік тұсындағы ерен жетістіктері, табыстары туралы тамсана жазумен болды. Тіпті итальяндық коммунист біздің қазақтардан итальян халқына фашизмнен құтқаруын, ағылшын, американдық коммунистер түркістандықтардан еліне келіп империалистерден құтқаруға көмек сұрайды. Қазақтар да, өзбектер де шақыру түскен бойда көмек беруге дайын екендіктерін жарыса мәлімдеумен болды. Осылайша, мәскеулік жалған мәліметтермен қаруланған жалдамалы жағымпаздар біздің отанымыз туралы жалған мақала жазып жатты деп мәлімдейді М. Шоқай өз мақаласында. Жалпы М. Шоқай шетелде жүріп кеңес үкіметінің Түркістандағы жүргізіп отырған саясатын өткір сынға алып, өз мақалаларында әшкерелеп отырды. Хобсеннің мақаласын талдай отырып автор мақаласынан большевиктердің озбыр саясатын әшкерелейтін үзінділер келтіріп отырады. Мәскеуден Орта Азияға келсең өлкені жайлап алған әскери тәртіп көзге ұратыны, қазақтар мен өзбектер ешқашан большевиктер билігіне тізе бүкпегені туралы айтылады. Сонымен қатар М.Шоқай қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігі жолындағы күресі жүргізіліпгенін, жүргізіле беретінін мәлімдейді. Ұлттық сана сезімнің болуы жеткіліксіз, өз құқығың үшін күресе білу керек дейді. Большевиктердің қызыл қабырғасын құлату біздің қасиетті борышымыз деп аяқтайды мақаласын [5]. Сол жылдардағы кеңестер билігіндегі Түркістан тарихының ашылмаған беттерін зерттеу үшін М. Шоқайдың мақалалары өте құнды болып табылады. Ат төбеліндей Алаш зиялыларының сол бір тарихи сәтте өз мүмкіндіктерін барынша пайдаланып, ұлтын, атамекенін сақтауды, мемлекеттілігін қалпына келтіруді мақсат еткен ұлттың мүддесі үшін күресі, әрине, ерлік. Сондықтан да бұл кезеңнің тарихы тағылым мен сабаққа толы демекпіз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мұстафа Шоқайдың «Туркестанская хроника» деген мақаласы М.Шоқай // Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық / Р.Б. Сүлейменов атын. Шығыстану ин-ты; құраст. К.Есмағамбетов.- Алматы,2013.- Т.5.- 31-336.б.
2. Омарбеков Талас XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. –Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001. - 404 бет, 168 б.
3. Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы / Түрік тілінен аударған. Г.Шадиева.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2004.- 320 бет

4. Шоқай М.Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014.-544 (45) бет.
5. Мұстафа Шоқайдың «Түркістандықтар басын иемейді» атты мақаласы М.Шоқай // Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық/ Р.Б. Сүлейменов атын. Шығыстану ин-ты; құраст. К.Есмағамбетов.- Алматы,2012.- Т.4.- 271-274 б.б.

МҰСТАФА ШОҚАЙ МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР ДЕРЕКТЕР

А.Ж.Әзірбекова

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының аға оқытушысы, магистр

А.Ж.Асанбаева

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының аға оқытушысы, магистр

XX ғасыр басында еліміздің тәуелсіздігі мен бостандығы үшін күрескен Алаш қайраткерлерінің орны ерекше. Еліміздің тәуелсіздік алып, егеменді ел атануына және сол жолда өздерінің саналы ғұмырын арнаған ұлт зиялыларымыздың қызметін қайта зерттеп, зерделеу қоғам алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі.

Кеңестік дәуірде ұлт зиялыларының өмір жолын зерттеу қолдау тапқан емес, жазылса да тарихи шындықтан алшақ, бұрамаланып келді. Олар «буржуазияшыл», «ұлтшыл», «халық жауы» атанды. Сол себепті олардың еңбектері мен шығармалары жарық көрмеді. Осындай жалған жалаға ұшырағандардың бірі тарихшы, публицист, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері -Мұстафа Шоқай .

Мұстафа Шоқай саяси эмиграцияға ұшыраған күндерден бастап өмірінің соңына дейін Қазақстан мен Түркістанның қоғамдық-саяси өмірін терең зерттеп, әсіресе Түркістан өлкесінде Кеңестік биліктің жүргізген саясаты, түркі мұсылман халықтарының тағдыры туралы мақалалары жарық көрді.

М.Шоқайдың қайраткерлік тұлғасы мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген мақалаларынан және өткір саяси сараптамалардан көрінеді. Оның Тбилисиде «На рубеже», «Шафак» газеттерінде, Стамбулда «Йени Түркістан» журналында, Берлинде «Яш Түркістан» журналында мақалалары жарыққа шықты. Қайраткердің мақалалары Түркістан автономиясын құру, туыстас елдердің ұлттық мүддесін қорғау мәселесіне арналды.

Жарық көрген мақалалары атап айтсақ, «Қайтадан Орталық Азиядағы бүлікшілер туралы», «Түркістан авгиев қоймаларын тазалау» (Чистка Туркестанских авгиевых конюшен), «Түркістанда», «Түркістандағы аштық» тағы басқаларын атап өтуге болады.

Мұстафа Шоқайдың 1924 жылы 14 желтоқсанда Парижде жарық көрген «Қайтадан Орталық Азиядағы бүлікшілер туралы» деген мақалада өмір шындығын баяндау арқылы Мәскеу басылымдарындағы Түркістан, Бұқара және Хиуадағы бүлікшілер туралы мақалалар, Түркістандағы кеңестік биліктің сегізінші жылының басындағы көтерілістер, құрбан болған жас жігіттер мен студенттер, өлтірілген рейдтік күрескерлер жайлы мәліметтер, басмашылардың қасіреті баса айтылған. Автор мәліметтерді, тарихи деректерді таба білу, оларды жүйелеу, жүйелі түрде талдай білу, заңдарды, тарихи оқиғаларды дәл, нақты етіп баяндау, саралау әдістерін шебер пайдаланған.

Шығармада Түркістан, Бұқарадағы бүлікшілер жайлы нақты тарихи мәліметтер, көтерілісте қаза болған құрбандардың, беймәлім жоғалып кеткендердің жалпы санын, 1924 жылы «Зұлымдыққа, өшпенділікке қарсы халық құрбандары» болғандардың легі жастар болғандығын жазды. М. Шоқайдың «бүлікшілер» деп отырғаны – большевиктер. Ол тарихи шындықты ашуға әрекет жасады. Большевиктердің сөзі мен ісінің арасында үлкен алшақтық бар екендігін нақты фактілік негізде талдайды.

М. Шоқайдың әрбір шығармасымен мақаласында Түркістан халықтарының, оның ішінде қазақ халқын аман сақтап алып қалу үшін ұлттық мүддені қорғайтын құрылымның қажеттігін баса айтады.

Автордың Түркістандағы «басмашылық» себептері туралы мақалада Кеңес деректерінің бірауыздан бекітілуі бойынша басмашылық қозғалыс Ферғана облысындағы мұсылман халықтарының Кеңес әскерінің Түркістан автономиясын Уақытша үкіметтің құлатылуына қарсы наразылығы ретінде басталғандығы баяндалады.

Басмашылық ұлттық Автономдық үкіметтің құлау күні мен мемлекеттендіру, кәмпескелеу және реквизициялау туралы кеңес декреттерінің жариялануы мен тұстас болғандығы жазылады.

Түркістан мұсылман халықтарының Орталық Ресей билігінің кеңестерге өтуіне бейжай қарауы және Ресей мемлекеттік билік басындағы партияның сақталуына аса қызығушылық танытпағандығы аңғарылады.

Түркістандықтардың жаңа кеңес билігіне нейтралды бағыт ұстануы жаңа билікке қатысты арақатынасын сақтау резерві екендігі байқалады.

Түркістандағы билік тек орыс ұлтынан тұратын кеңестердің қолында болып жергілікті байырғы мұсылман халықтар мұндай жұмысқа жіберілмеуі, халықтың Уақытша үкіметтен көңілдің қалуы және кеңестер билігіне сенімсіздіктің пайда болуына алып келді.

Жергілікті түркістандықтар әскер қатарына алынбай Түркістан әскерін ішкі Ресей тұрғындары қамтамасыз етті.

Келімсек орыс шаруалырының жергілікті тұрғындардың жерлерін зорлықпен тартып алуы, билікті қолға алған кеңестердің берген уәделерінде тұрмауы, билік басында тек орыс ұлтының болуы түркістандықтардың ұлттық басқару бағдарламасымен өз бетінше шығуына тура келуі сөз етіп қозғалады.

28 қараша 1917 жылы Түркістан автономиясын Қоқан қаласында билікті Халықтар Кеңесіне және Уақытша үкіметке бергендігі жарияланды.

Мұнан кейінгі Кеңес үкіметі Ұлттық үкіметті құлату үшін Түркістан әскеріне бұйрықтың берілуі, нәтижесінде 12 мыңнан аса мұсылман өлтіріліп, басында М.Шоқай тұрған Ұлттық үкімет құлатылып, оның мүшелері заңсыз деп танылды.

Осылайша, Түркістан Автономиясының қорғау мақсатындағы Қоқан қаласындағы күрес кеңес билігіне қарсы жалпыұлттық қозғалысқа айналды. Яғни, Түркістандағы Кеңес билігінің саясатына қарсы қозғалыс. Дәл осы қозғалысқа «басмашылық қозғалыс» деген атау берілді.

Бұл қозғалыс Түркістанның 96 пайызын мұсылман халықтарының большевиктер саясатына қарсы жауабы болды.

Жалпы, Мұстафа Шоқайдың бұл мақаласының көтерген тақырыбы түркі халықтарының ауызбірлігін сақтауға арналған. Автордың негізгі ойы большевиктік саясатқа қарсы тәуелсіз ұлттардың бірігіп, жұмыла күресу.

Автордың Түркістан авгиев қоймаларын тазалау (Чистка Туркестанских авгиевых конюшен) мақаласында Түркістан өлкесіндегі оқиғалар, ондағы жалған большевиктердің іс-әрекетін әшкерелеу, орыс большевиктерінің жергілікті мұсылмандарға аяусыз көзқараста болғандығы айтылады. 1918-1920 жылдары Түркістан жерінде болған большевиктердің арасындағы бақталастық, орыс капитализмінің қазақ даласындағы алғашқы қадамдары, жергілікті халықтың толқынды, толқымалы өмірінің шындығы шығарманың көркемдік мазмұнында бейнеленеді.

Қазақ халқының өткен тарихына зер салсақ, оның бұрмаланған беттері кемде-кем. Сондықтан да болар, кей тарихи шындықты қиялдан ажыратып алу қиын. Автор осы тарихи бұрмалаушылықты нақты сандармен делелдеген. Түркістандағы Ферғана облысы 1921-1922 және 1923 жылдарындағы аштықтың салдарлары келтірілген. 1991 жылы Ферғананың басынан не кешкені туралы «Түркістан» газетінің тілшілерінің хабарлағанындай нақты мәліметтерден саралауға болады. Тілшілер басқа аймақтарға қарағанда Наманған уезді қатты зардап шеккенін дәлелдеп берді. Яғни 1914 жылы 303,790 жан болса, 1920 жылы - 230,880 мың жан, 1922 жылы 190,675 жан қалған. Ал мал басы:

1914 жылы - 86,866 бас

1920 жылы - 31,574 бас

1922 жылы - 26,177 бас мал қалды

Мақалада алғаш рет Түркістанның Ферғана облысында аштықтың шығу салдарларын егжей-тегжейлі анықтайды. 1922 ж «Қызыл Байрақ» газетіндегі «Ферғанадағы аштық» мақаласынан үзінді келтіреді. Мұстафа Шоқай большевиктердің жалған, екіжүзді идеологиялық ұстанымдарын, Ресейдің отарлық саясатының басқаша түрі екендігін әшкерелеу мақсатын ұстанды.

Мұстафа Шоқайдың «Түркістанда» атты мақаласында, Түркістан өлкесіндегі жағдайлар: шегіртке қаптауының кесірінен егіндіктің жарамсыз болып қалуы, онымен қоймай мал шөбіне де тигізген зор зияны, ел

жайғдайына ауыр нұқсан келтіріп жұтқа ұшыратқаны жазылады. Негізгі көтерілген мәселе - табиғи апат пен жоғары билік өкілдерінің немқұрайлығынан туған елдің астықсыз отырып көп мөлшерде салық төлеуге мәжбүр болған ауыр халі, жоғары топ өкілдерінің арасындағы келеңсіздіктер баяндалады. Шығарманың саяси және тарихи мәні терең. Саяси тұрғыдан мақала авторы елдегі саяси жағдайларға қарсылығын білдіреді. Автордың шығармада пайдаланған бұлтартпас фактілері тарихи мәні зор деректер болып табылады. Мақала идеясы өз кезеңіндегі жағдайларды нақты дәлелдермен дұрыс сараптауымен құнды. Қоғамдағы заңсыздықтар мен елдің әлеуметтік тұрмыс мәселелерін дұрыс байыптауымен бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Бүкіл түркі әлемінің тарихи тұлғасына айналған Мұстафа Шоқайдың әлі де біз танып үлгермеген, тарихымен таныспаған талай рухани қазыналары, мақалалары мен хаттары арнайы зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мұстафа Шоқай 12 томдық шығармаларының толық жинағы. Алматы, 2012ж
2. Әлем таныған тұлға. К.Есмағамбетов А, 2008ж
3. Мұстафа Шоқай Ә.Қара. 2004ж

МҰСТАФА ШОҚАЙ - ҰЛЫ ТҰЛҒА

Б.А. Жусупбекова

тарих ғылымдарының магистрі,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Мұстафа Шоқайтану ғылыми-зерттеу орталығы

Алаш ұлт азаттық қозғалысының жетекшілерінің бірі Мұстафа Шоқайдың да басты саяси мұраты тәуелсіздік идеясы болған еді. Атамекенді сүйю, оның азат мүддесіне қызмет ету, осы жолда керек болса ғұмырын жанпида қылуға дайын болған Мұстафа Шоқайды «азаттық», «тәуелсіздік» ұғымындарсыз түсіну мүмкін емес.

Мұстафа Шоқайдың тәуелсіздік идеясы ең алғаш өзі өсіп-өнген саяси-әлеуметтік ортадан бастау алды. Мария Шоқай «Менің Мұстафам» атты естелігінде Мұстафаның балғын сезіміне ауылдағы орыс қоныс аударушыларының озбыр әрекеттері әсер еткенін жазған болатын. Олар Шоқай әулетінің екі рет кірпіштен салынған үйін ақысыз-пұлсыз иеленіп, егістігін тартып алған еді. Сонан соң Мұстафа Ташкенттегі гимназияны өте жақсы аяқтағанда ол алуға тиісті алтын медальды шовинист-генерал Самсонов орыс баласына жаздырады. Сондай-ақ Орта Азияның бас қаласы – Ташкентке қарайтын аймақтан келген түрлі ұлт өкілдерінің түрлі мазмұндағы

өтініш-арыздарын шешуге қатысып, жергілікті халықтың әлеуметтік, құқықтық теңсіздікті көзімен көрді, қолынан келгенінше көмегін көрсетті.

Болашақ саясаткердің өмірінде сол кездегі Ресейдің астанасы Петербургерекше рөл атқарды. Оныңалдынан терең білімнің арнасы ашылды, сонан соң оның саяси санасына Ресейдің орталық аудандарында бірінші орыс революциясының екпінімен құрылған саяси партиялар мен қозғалыстардың бағыт-бағдарламалары, орыстың революциялық-демократиялық және либералистік зиялы қауымы зор әсер етті. Мемлекеттік думаның Мұсылман фракциясында хатшы ретіндегі қызметі де көп нәрсені аңғартты. Мұстафа Шоқай 1933 жылғы “Есімдегілерден... (Ресейдегі түрік студенттер өмірінен) атты мақаласында өзініңПетербургтегі кезі туралы былай деп жазған екен: “Мен Ресейді реакция жайлаған, жоғары оқу орындары, әсіресе, университеттер тікелей полицияның бақылауына алынған 1910-1914 жылдары Петербург университетінде оқып жүрген болатынмын. Жағдайдың сондайлығына қарамастан, біз, студенттер, саяси бой көрсетулерге шығатынбыз. Үкіметке қарсы шешімдер қабылдап, көшелерде демонстрациялар жасайтынбыз”. Оның өзіндік ой-пікірінің көрінісін бір топ студенттер атынан 1913 жылдан шыға бастаған «Қазақ» газетіне жолдаған құттықтау хаттан да айқын аңғаруға болады. Олар Орынборда шықпақшы болып жатқан "Қазақ" газетінің «қадамы қайырлы, бауы берік, өмір жасы ұзақ болып, мақсұтқа жетпегіне тілектестіктерін» білдіре отырып, қазақ жұрты үшін аса маңызды екі мәселені көтереді. Оның бірі – "Қазақ"газетін «бір жағадан бас шығарып, бір ауыздан сөз шығарып», «мұңды жұртымыздың мұңдасып, бірінің хал-жайын бірі біліп тұруына да жәрдемдесу» деп газет мұратын жақсы түсінгендерін байқатса, екіншісі - «бір нәрсе жазғанда басқа әріп, фарсы, ноғай қарындастарымыздың (қандас, туыс деген мағынада – Б.А.) сөздерін; орысша оқығандарымыз орыс, яки басқа Еуропа жұртының тілдерін орынсыз көп кірістірмей, өзіміздің қазақтың нағыз қара тілімен жазу» деп ана тілінің тазалығын ойлады. Соңғы пікір осыдан ширек ғасырдан астам уақытта қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге ие болғанымен осы кезге дейін тәуелсіз еліміздің төріне шыға алмай отырған деген ойға еріксіз жетелейді.

Осылай Мұстафа Шоқайдың тәуелсіздік санасының қалыптасуы өз заманымен, патшалық Ресейдің отарлық саясатымен тікелей байланысты, содан туындаған болатын.Бұл әсте Алаш жетекшілерінің ойдан шығарғаны емес.

1916 жылы ұлт-азаттық көтерілісі мен 1917 жылғы Ақпан төңкерісі, Ресей орталығында құрылған уақытша үкімет шет аймақтарға өзінші әрекет етуге ықпал етті. Бұрыннан Түркістан автономиясын ойластырып жүрген Мұстафа Шоқай бастаған топ 1917 жылы 28 қарашада Қоқан қаласында өткен аймақ мұсылмандарының IVТөтенше съезінде Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтардың саяси тәуелсіздігін қамтамасыз етуді мұрат тұтты. Түркістан аймағын Ресей демократиялық республикасымен бірлікте, жұрт өзін-өзі басқаруға, бөлек жасауға ерікті территориялық автономия етіп

жариялайды. Бұл, шын мәнісінде, Түркістан халықтарының саяси, экономикалық және рухани дербестікке ұмтылысының көрінісі еді. Бірақ Мұстафа Шоқай автономияны жүзеге асырудың аса қиын екендігін, кадрдың жоқтығын, жалпы мүмкіндіктің жетімсіздігін, әскердің құрылмағанын және тағы басқа толып жатқан жетіспеушіліктердің барлығын съезде сөйлеген сөзінде жан-жақты айтқан еді.

1918 жылғы 18–23 қаңтарда Ташкентте өткен Түркістан кеңестерінің IV съезі “Қоқан автономиясы үкіметін заңнан тыс деп жариялап, оның басшыларын тұтқындау және автономияны тарату” жөнінде қаулы қабылдады. Осыны жүзеге асыруды қолға алған большевиктер барлығы екі ай ғана өмір сүрген Қоқан автономиясын қанды қырғынға ұшыратты.

«1917 естеліктерінен үзінділер» деген еңбегінде: «Біз бұл тұста 1917 жылғы революция ұлттық мемлекет құруымызға мүмкіндік береді деп үміттеніп, сеніп едік. Бұл үмітіміз бен сеніміміз ақталмай, алданып қалдық» деп жазады. Мұстафа Шоқай сөзімен айтқанда, «қызыл сөздерге боялған» мұндай үгіт насихаттың нәтижесі іс жүзінде «орыстың ұлттық рухына негізделген пролетариат диктатурасынан басқа ештеңе де болмай шықты...» дегені тарихи шындық еді.

Сөйтіп Мұстафа Шоқайдың өз отанында қалуы қауіпті болды. Кеңес өкіметінің саясатын бар жан-тәнімен жек көретін, ондай бітіспес жаумен келісе алмайтынына көзі әбден жеткеннен кейін ол эмиграцияға кетуге мәжбүр болады. Алайда шетелде жүргенде елінің азаттығы идеясы бір сәт жадыдан шыққан жоқ. Ол: «Біз Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол жоқ қазір де және бұдан соң да болмайды» деп сонау бала күнінен бастау алған, кейін саналы түрде қалыптасқан азаттық идеясын нақты міндет етіп алға тартты. Қайта жат жердегі мұғажырлық (эмиграциялық-автор) өмірдің тауқыметін тарта отырып, ұлтының азаттығы үшін күресін жаңа деңгейге көтерді. Туған елінің азаттығы үшін күрескен шетелдегі қазақ эмиграциясы қызметінің негізін қалады. Айырмасы енді күресті негізінен қалам ұшымен жалғастырды. Сөйтіп қазақ тарихындағы азаттық үшін күрестің жаңа түрі мен кезеңі басталады. Ол өзі тәуелсіздік үшін күрес стратегиясын 1929 жылы жазған «Біздің жол» атты мақаласында былай деп айқындаған еді: «Біз, Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды». Бұдан кейінгі мұрат Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ, сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады деп атап көрсеткен болатын. Осыдан сегіз жыл кейін жазылған «Жауларымыз біздің қызметтеріміз туралы не айтады?» атты мақаласында өздерінің атамекені Түркістанды кеңестік Ресейден де, басқа Ресейден де бөліп алуды мақсат етеміз дей келіп: «Бұл - біздің ұлттық мұратымыз, ұлттық арман-мүддеміз. Біз тек осы идея

ғана үшін қызмет етеміз. Атамекеніміздің ішіндегі және сыртындағы барлық ұлттық күштерімізді осы идея төңірегінде топтастыруға барынша тырысамыз» деп жазды. Мұндай түрік бірлігі бәрінен де қымбат екендігі, бұл таяу жылдарға арнап жасаған өткінші бағдарлама еместігін, бұл ұлттардың болашағы, мемлекеттік құрылысының негізі болуы керектігін атап көрсеткен еді.

Ұлттық тәуелсіздіктің бірден-бір жалынды жаршысы және осы идея үшін бас тіккен, бірлік пен ынтымақнағыз тәуелсіздік пен азаттыққа апаратын және оны қорғап қала алатын төте жол деп түсінген Мұстафа Шоқайдың асқақ арманы арада жетпіс жылдай уақыттан соң жүзеге асты. Тәуелсіздікке жеткен көп этносты Қазақстан халқының бірлігі мен достығы бүгінгі күні күнделікті шындығымызға айналып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VII том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 572 бет+2 бет жапсырма.
2. М.Шоқай. Таңдамалы. Том-1,2,3., Алматы, «Қайнар», 1998ж.
3. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: он екі томдық, 4 том.- Алматы: Дайк-Пресс, 2013.-572 бет.
4. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: он екі томдық, 2 том.- Алматы: Дайк-Пресс, 2013.-640 бет.
5. Қара Ә. Мұстафа Шоқай Өмірі Күресі шығармашылығы. Алматы, 2004ж, 263-273бб.
6. К.Л. Есмағамбетов, “Әлем таныған тұлға” «Дайк-Пресс» 2009 ж.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ ТҰЛҒАСЫ

Рахия Әбіләшқызы Абуова

И.Әбдікәрімов атындағы Қызылорда аграрлық техникалық жоғары колледжі, қоғамдық пәндер пәндік әдістемелік циклының жоғары санатты оқытушысы

Отанымыз - Қазақстан Республикасының 28 жылдығын атап өттік. Осы жылдар ішінде әлем таныған мемлекетке айналдық. 1917 жылға дейін ақ патшаның, 1991 жылға дейін қызыл империяның қол астында болған халқымыз тілінен, діні мен ділінен айрылып қала жаздады. Қойнауында сағат емес, минут емес, секунд сайын өзгерістер болып жатқан Тарих-атаның жаңа мыңжылдыққа аяқ басар кезінде тәңірдің берген сыйы болып, Тәуелсіздігімізді алдық. Тәуелсіздік бізге бейбіт жолмен келді. Алтай мен Атыраудың арасын алып жатқан ен дала, асқар тау, көгілдір көл, жазира жайлау, осы жердің иесі - қазақ деген халықтың, тағдырдың тезіне түсіп, қазақ жерінен напақасын тапқан өзге ұлт өкілдерінің тәуелсіз Отаны болды.

Бейбіт жолмен келді дегенмен, арғы-бергі тарихымызда осы күнді армандаған, бар саналы ғұмырын тәуелсіздікке арнаған тұлғаларымыз, арда азаматтарымыз қаншама. Егер біз сонау ғасырлар қойнауының қатпар-қатпар белесінен көз жүгіртіп байқасақ, ежелден-ақ ата-бабаларымыздың өз жерін еш жауға бастырмағанын, ұлын құл, қызын күң еткізбеуге тырысқанын білеміз. Олар халқының азаттығын ойлады, арпалысты. XX ғасырдың басындағы Алаш қайраткерлерінің, елім деп еңіреген ерлердің ісі мен есімі Кеңес дәуірінде өз дәрежесінде дәріптелмеді. Кеңес заманында есімі ауызға алуға тыйым салынған, ұрпақтар жадынан мәңгі өшуге тиіс болған, туған халқының ғана емес, иісі түрік баласының қамын жеген қайраткер – Мұстафа Шоқай болды. Тоталитарлық режим қаншама тыйым салғанмен Мұстафа Шоқай бәрібір ұрпақ жадында, сананың түкпірінде екен. Еліміз тәуелсіздік алған бетте туған елі, халқы оны кеңестік саясат жаққан бәле-жаладан арылтып, Мұстафа рухын тірілтті. Оның есімі, оның рухы Отанына ол аңсаған тәуелсіздікпен бірге келді. Қазіргі күні Мұстафа Шоқай қазақ халқының ғана емес, күллі түркі жұртының ортақ рухани қазынасына айналды.

Осынау айрықша назар аударылатын тарихы тұлғаның қызметі, қалдырған еңбектері, қайшылықты көрінер өмір жолы қазіргі ұрпаққа берілетін білім мен тәрбие жұмыстарында да ерекше орын алу керек және ол алынып келеді де. Қазақстан тарихы сабақтарында, тәрбие сағаттарында Мұстафа Шоқайдың өмір жолынан бастап, халқының тәуелсіздігі үшін өршелене атқарған қызметі жайлы айта отырып, көптеген іс-шаралар да өткізіліп келеді.

Кеңес өкіметі өз билігінің бас кезінде-ақ, отызыншы жылдары қазақтың ұлттық мүддедегі қайраткерлерін түгелдей дерлік жойып, халықты бас егесіз қалдырған жағдайда, Мұстафа Шоқай шетелге сытылып шығып кетуінің арқасында кеңестерге қарсы саяси күресін тоқтатпаған, большевизмнің бітіспес жауына айналған бірден-бір аса ірі қайраткер болғандығы айтылады. Көп жағдайда «неге шетелге кеткен, өз жерімізде неге күреспеген?» деген сұрақтар шәкірттер тарапынан қойылып отырады.

Қолға түспеген Шоқай кеңес өкіметінің өңешіне кептелген сүйек болып қала берді. «Мұстафа Шоқай гитлершілермен ауыз жаласқан, азиялық тұтқындарды Кеңес өкіметіне қарсы соғысуға үгіттеп, олардан «Түркістан легионы» деген жасақ құруға қатысқан, Отанын сатқан опасыз дұшпан» деген айып тағылғанын, кейіннен тарихымызды таразылап, саралай келе ақталғанын атап өтемін.

Ол 1910 жылы Ташкент ерлер гимназиясын алтын медальмен бітірген, Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түскенде «Қазақ» газеті бұл туралы Ақмешіт уезінен Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түскен тұңғыш қазақ баласы деп, зор үмітпен қуанышты хабар басыпты сол кезде[4]. Мұстафа Санкт-Петербург университетіне Қазан татарларына бөлінген стипендиямен оқуға барады. Зерттеушілер М. Шоқайдың Ташкентте жүрген кезінде туысқан түрік халықтарының мәдениетіне,

салт-дәстүріне зейін қойып, туыскандықпен етене қабылдауына екі адам айрықша әсер еткен, бірі – татар генерал Сақыпкерей Еникеев, екіншісі – әйгілі этнограф башқұрт Әбубәкір Диваев деген пікір айтады. Кейін Түркістан кеңестік автономиясының үкіметіне басшылық жасаған Тұрар Рысқұловтың та түрікшілдік идеяны ұстануына Ә.Диваевтың ықпалы болған көрінеді. Түрікшілдік көзқарас Мұстафа мен Тұрардың тағдырына айналады. Иісі түрік халықтарының қамын жеп, кең ауқымда ойлаған бұл көрнекті қайраткерлер сол жолда опат болды.

Мұстафа Петербургте оқыған 1910-1917 жылдар Ресейде революциялық ахуал ширығып, түрлі саяси ағымдар гулеп тұрған кезең еді. Алғыр жас осындай өзгерістердің қайнаған ортасында жүріп, пісіп-жетілді. Сол кезде Санкт-Петербургте сан ұлттың оқығандары, оның ішінде қазақ зиялылары Әлихан Бөкейханов, Сәлімгерей Жантөрин, Серәлі Лапіндер болды. Мақсаты зор Мұстафаны қатарға тартып, ұлт-азаттық қозғалысына, үлкен саясатқа баулыған Әлихан Бөкейханов еді. 1914 жыл шамасында Мемлекеттік дума Мұсылман фракциясының қызметіне тартылды. Саяси жұмыстарға белсене араласудың арқасында 1917 жылға қарай М.Шоқай танымал саясаткерге айналып үлгереді. Қазақ еліне, Түркістанға қатысты түрлі жиындарға, құрылтайларға қатысып, оларға жетекшілік жасайды. Уақытша үкіметтің басшысы А.Керенский министр қызметін ұсыныпты, бірақ одан бас тартып, Түркістан жөніндегі ұлттық комитеттің төрағасы болып сайланады. Автономия құру жоспарын ойластыра бастайды. Елін азаттыққа жеткізу, іргелі мемлекет құруға ұмтылыс күллі қазақ зиялыларының ортақ мақсаты еді. Тек оны жүзеге асыру мәселесіне келгенде олар екі жарылды.

М.Шоқай күллі түрік халықтарының басын біріктірген тұтас Түркістан автономиясын құруды ұсынды, оны жақтаушылар орыстың отаршылдығынан құтылу үшін Орта Азия елдері бірыңғай бірігуіміз керек деп түсінді. «М.Шоқай өзінің туған елі қазақ халқының тәуелсіздігін Түркістанда көне замандардан бері қатар тұрып келе жатқан туыстас өзбек, қырғыз, түркімен және басқа халықтардың тәуелсіздігінен бөліп алып қараған емес. М.Шоқай үшін «Түркістан халықтарының тұтастығы мен Түркістан халықтарының еркіндігі – бірінсіз бірі жоқ егіз ұғымдар» болған дейді тарихшы ғалым М.Қойгелді. Ол Түркістандағы бауырлас халықтар бір болғанда ғана ірі боларын, ірі болғанда ғана тірі қаларын ойлаған еді. Мүсекең Түркістан деп шырылдағанда қандай халықтарды, қандай өлкелерді айтқан дейтін болсақ, ол 1936 жылы Берлин қаласында Еуропада жүрген Түркістан жастарының алдында сөйлеген сөзінде былай дейді:

«Бүгін Қазақстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан һәм Тәжікстан деп, жат үкімет күшін алты жұмхұриетке бөліп тұрған Түркістан – бөлінбес, айнымас бір өлке. Халқының қаны бір, тілі бір, діні бір. ...Бәріміздің құбыламыз – өзіміздің ата жұртымыз, өлкеміз Түркістан болмақ! Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру – бәрімізге бір мақсат... Түрік халқы – батыр халық. Түрік халқы – арыстан, ер халық. «Кімнен таяқ жегендей біздің

түріктің баласы, алдырып жүрген дұшпанға аузының аласы». Міне, оның ел-жұрты туралы көкірекжарды ойы.

Сол кезде тек қазақ даласы, Түркістан ғана емес, Ресей шет аймақтарының барлығы большевиктердің өкімет билігін өздеріне алғанға дейін мәлімдеген: «Ресейдің құрамына кірген барлық ұлттың емін-еркін бөлінуге және дербес мемлекет құруға деген құқы танылуға тиіс. Мұндай құқықты жоққа шығару және оны іс жүзінде жүзеге асыруға кепілдік беретін шаралар қолданбау – басып алу немесе жаулап алу саясатына барабар» деген ұстанымына сенді.

Бұл мәліметтер Қазақстан тарихы оқулығында жоқ. Тек қысқаша ғана беріледі қызметі. Студенттерге оқулықта көрсетілмеген мәліметтерді зерттеу, зерделеу мақсатында ізденіс жұмыстарын беремін. (СӨЖ). Онда студенттер большевиктердің уәдесін пайдаланып, 1917 жылғы 10 желтоқсанда Мұхамеджан Тынышпаев пен Мұстафа Шоқайдың бас болуымен Түркістанның ұлттық саяси күштері мен қозғалыстары Қоқан қаласына жиналып IV ұлттық құрылтайды өткізді, құрылтай Түркістан мұхтарияты, яғни, автономиясы құрылғанын жариялағанын, бұл мемлекет кеңестік тарихта мәні кемітіліп, бір қаланың деңгейіндегі ғана құрылым сияқты көрсетіліп, «Қоқан автономиясы» деп аталғанын атап өтті.

Ол кезде Түркістан қаласы да, Ташкент те большевиктер қолында еді. Олардың қолында күш, әскер болды. Сөйтіп, Түркістанда қос өкімет – Ташкентте кеңестік, Қоқанда ұлттық автономия (мұхтарият) жарияланды. Түркістан (Қоқан) автономиясы Үкіметін басқаруға Мұхамеджан Тынышпаев сайланды, М. Шоқай сыртқы істер министрі болды. Бірақ көп ұзамай Мұхамеджан Тынышпаев қызметтен бас тартады да, 1918 жылғы 2 қаңтардан бастап Премьер-министр Мұстафа Шоқай болды. Білікті адамдар аз, әскері жоқ, мүмкіндік шектеулі, айнала анталаған дұшпан жағдайында мемлекет құру, көрші елдермен келіссөздер жүргізе отырып, ынтымақтаса өмір сүру қарекетіне М.Шоқай беріле кірісіп кетті. Бірақ дегеніне жете алмады.

Алаш алыптарының тобында Мұстафа Шоқай орны бөлек. Мұстафа Шоқай өмірін көп жылдардан бері зерттеп келе жатқан ғалым, Стамбулдағы Мимар Синан университетінің профессоры Әбдіуақап Қара: «Мен 146 өзім зерттеулерде бейтарап болуға, М.Шоқайды жан-жақты көрсетуге тырыстым. М.Шоқай – түркі мұсылман халықтарының асыл қасиеттерін бойына сіңірген ұлы тұлға. Онымен қалай мақтансақ та болады.» десе, Мұстафа Шоқай мұрасына терең талдау жасаған белгілі ғалым Көшім Есмағамбетов: «М.Шоқай түрік халықтарының өз ерекшеліктерін ешқашан жоғалтпауын армандады. М.Шоқайдың тар жол, тайғақ кешу жылдарында көтерген мәселелері, ұлы армандары, қазіргі таңда толық жүзеге асып жатыр. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың әлем елдерімен тығыз қарым-қатынасты дамытуда көп векторлы саясатты ұстануы өзара бірімен-бірі үндесіп жатыр [2]. XX ғасырдың басында күрделі тарихи оқиғаларға белсене қатысқан Мұстафа Шоқай сияқты тұлғаның қайраткерлігіне және еңбегіне әділетті баға беру ұлттық тарихымыз үшін ғана емес, бүкіл түркі халықтарының тарихы

үшін қажет. Сондықтан, Мұстафа Шоқайдың қасіретті де, қасиетті де қиын тағдыры әділ баға беруді талап етеді [3].

Енді Мұстафа аңсаған, күрескен тәуелсіз заман келді. Қазір еліміздегі және шет елдердегі бұрын қол жетпеген құжаттарды саралау, мәселенің ақ-қарасын ашу мүмкіндігі туды. Мұстафатанушы тарихшы ғалымдар, қаламгерлер М. Шоқайды «фашистерді қолдаған опасыз» деген айыптан арашалап, оның өз Отанын мейлінше сүйген кіршіксіз тұлғасын қалпына келтіруде үлкен еңбек сіңірсе, біздер, тарихшы-ұстаздар Шоқай тұлғасын жан-жақты ашып, оның тәуелсіздік жолындағы жұмысын ұрпақ бойына сіңіріп, Қазақстанымыздың жарқын болашағын жасауда пайдалана білуіне ықпал етуіміз керек.

Ия, Мұстафа Шоқай XX ғасырдан өтіп, асыл ой, азаматтық қалпымен XXI ғасырға келді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай.-Астана, 2007.-287.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында.-Алматы: Атамұра, 1999.-285 б.
3. Ғали Т.М. Шоқайға қатысты тың дерек//Қазақ тарихы.-2010.-№1.-119-128 бб. ЭОЖ: 325.8:82-4(574) ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫ Ө. ҚОЖАҚҰЛЫ, тарих ғылымдарының докторы,
4. Сүлейменов П.Мұстафа Шоқай: көзқарас эволюциясы. -Ақиқат, 1997. - №11.
5. Қазақстан тарихы. Әдістемелік журнал.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ПУБЛИЦИСТИКАСЫН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Айгүл Айбергенқызы Құрманәлі

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Шынында да, әр кезеңнің ұрпаққа қояр өз талабы, өз міндетінің болатындығы шындық. Замана тарихтағы ұлы тұлғалардың жүріп өткен жолынан сабақ алып, оның маңызын үнемі ел жадында ұстап, әсіресе жастарға түсіндіріп, қажеттілігін, ұлтымыздың біртуар тарихи тұлғаларын танудың маңыздылығын, оларды қастерлеуді үйрету маңызды деп білеміз.

Қашанда қоғамдық идеологияның басты құралы болып келген журналистика өзінің өмірге етене араласқан күннен бастап қоғамдық ой сананы қалыптастырып қана қоймай, түрлі деңгейдегі саяси-әлеуметтік мәселелердің бел ортасында жүрді. Ұлттық журналистиканың даму тарихына көз жіберер болсақ, оның қазақ зиялыларының арман-мақсаттарымен, ой-пікірлерімен сабақтас, тағдырлас екендігіне көз жеткіземіз. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы азатшыл идеяның көшбасшылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Сералин т.б. өздерінің басты

мақсаттарын жүзеге асыру жолында ұлттық баспасөзді пайдаланды. Олар қазақ басылымдарының өмірге келуі мен қоғамдық өмірге араласуына тікелей басшылық жасады. Қалың бұқараға айтар ойларын, ел азаттығы жолындағы күрескерлік идеяларын ақпарат құралдары арқылы жеткізіп отырды. Осындай ұлттық элитаның арасында Мұстафа Шоқайдың алар орны ерекше.

Ұлт бостандығына деген күрес қоғамдық өмірге «Алаш» партиясы, Алашорда үкіметі, Қоқан автономиясы сияқты саяси ұйымдарды алып келсе, қазақ тарихында елеулі із қалдырған көптеген ұлт зиялыларын туғызды. Осындай тарихи тұлғалардың арасында түркі халықтарына ортақ тұлға М.Шоқайдың орны ерекше. Ол қазақ халқының аса күрделі тарихи кезеңінде өзін күрескер, публицист ретінде таныта алды.

М.Шоқайдың өмірі мен саяси қызметі, публицистикалық еңбектері, ол қызмет атқарған басылымдар, редакторлық еткен газет-журналдар туралы зерттеулер ел тәуелсіздігінен кейін ғана жүргізіле бастады. Осы ретте кеңестік кезеңде жарық көрген «Үлкен Түркістанның күйреуі» атты С.Шәкібаевтың көркем шығармасы кеңестік идеология ықпалымен жазылып, М.Шоқай туралы оқырмандар арасында теріс пікір тудырғандығын да айта кетуіміз керек. Ал тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында М.Шоқайға байланысты арнайы зерттеу еңбектері болмағанымен К.Нұрпейісовтің, М.Қойгелдінің, М.Құл-Мұхаммедтің, Д.Қамзабекұлының, Т.Жұртбайдың «Алаш» қозғалысы, «Алаш» партиясы туралы зерттеу еңбектерінде М.Шоқайдың өмірі мен қызметіне және ұлт-азаттығы жолындағы күрескерлігіне байланысты тарихи дерек көздеріне негізделген тың пікірлер жарияланды. Бұл ел тәуелсіздігімен бірге ұлттық тарихқа деген жаңаша көзқарастың нәтижелері еді.

М.Шоқайдың XX ғасыр басындағы басқа ұлт зиялыларынан басты ерекшелігі «тұтас Түркістан» идеясының авторы болуында. Ол бүкіл саналы ғұмырын түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығына, ортақ мемлекет құру ісіне арнады. Осы бағытта жанына басқа да түркі халықтарының зиялыларын топтастыра білді.

Алаш немесе XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың бірден көзге ілінер екі кезеңі болды. Бірі шамамен 1905 жылдан бастап Алашорда өкіметі құрылған 1917 жылдың желтоқсанына шейінгі аралықты қамтыса, екіншісі азамат соғысы және кеңестік билік біржола орнаған уақыттан бастап, 20-30-жылдардағы Алаш зиялыларын жазалау мақсатында ұйымдастырылған сот үрдістерімен аяқталады. Мұстафа Шоқайұлы ұлт-азаттық қозғалыстың бұл екі кезеңінде де оның жетекші басшыларына лайық жұмыстар атқарады. Бұл тарихи кезеңдердің алғашқысында ол патшалық және кеңестік билікке қарсы ұлттық тәуелсіздік туын көтерген Түркістан (Қоқан) және Алашорда өкіметтерін құруға тікелей атсалысса, соңғысында Еуропадағы түркістандық эмиграцияның басшысы ретінде сталиндік тоталитарлық жүйенің Түркістандағы саясатының отарлық мазмұнын ашып көрсетіп, өзінің жариялаған еңбектері мен үздіксіз шығарып

тұрған басылымдары арқылы біздің тарихымызда бұрын болмаған жаңа мазмұндағы саяси қызметті бастап береді.

Шоқайтану ғылымына зер салсақ көбіне оның түркішіл идеясына баса назар аударамыз. Дегенмен, М.Шоқайдың әлем таныған түркішіл тұлға болып қалыптасуында баспасөздің алатын орны ерекше. Шоқай қай кезде де өзінің барлық идеяларын мерзімді басылымдар арқылы бұқара халыққа жеткізіп отырды. Және бір айта кетерлік мәселе, қазақ жерінен еріксіз кеткен зиялылар күрес жолын шетелдерде жүріп те жалғастырды. Ұлт зиялысы шетелдерде жүрген басқа түркі халықтарының эмигранттарымен кеңестік жүйеге қарсы күш біріктіруді мақсат еткендігін ғалымдар зерттеулерінен байқаймыз. Осындай мақсатын жүзеге асырудың бірден-бір жолы ретінде шетелде жүрген түркі халықтарына арналған бірнеше басылымдардың өмірге келуіне тікелей атсалысты.

Парижге келген соң Мұстафа Шоқай орыс эмиграциясының баспасөз органдарымен толық танысып олардың идеялық бағыт-бағдарын, ұлттық қозғалысқа көзқарастарын анықтайды. Ал, орыс эмигранттары Мұстафаның жан-жақты білімдарлығын, сонымен бірге, қарымды қаламгер екендігін таниды. Сондықтан да газет редакциялары оған есіктерін ашық ұстайды. 1922 жылы Мұстафа Шоқайды Берлиндегі 2-3 баспа қатарынан жұмысқа шақырады. 1922 жылдың 12 мамырында Н.П.Архангельскийге жолдаған хатында орыс газеттеріне мақала жазып тұратынын айта келе: «орыс тілінде өзім редакциялап, өзім журнал шығарумен айналыстым, түрік тілінде екі газет шығардым, орыс тілінде шығатын тағы бір газетте редакция меңгерушісі қызметін атқардым», - дейді [1]. Осы хаттың өзінен М.Шоқайдың бірнеше тілде жазатын қаламгерлік қабілеті мен ұйымдастырушылық іскерлігін көре аламыз.

М.Шоқай өзінің ұлттық, түркілік ой-көзқарастары мен азатшылдық идеяларын шетелдерде жүріп те көрсете білді. Большевиктердің Қоқан автономиясын қару күшімен таратуы Шоқайдың өмірінде жаңа бір кезеңнің басталуына себеп болды. Алашорда автономиясының, Түркістан Мұхтариятының жанышталуымен қазақ және басқа да түркі – мұсылман халықтарының ұлттық мүдделерін қорғаған «Қазақ», «Бірлік туы», «Ақ жол» сынды газеттердің үні өшірілді. Ұлттық зиялылардың бір бөлігі шетелге кетуге мәжбүр болды. Бұқара Халық Кеңес Республикасының төрағасы Осман Қожа (Османқожа Пулатқожаев 1887-1968), 1917-1919 жылдардағы Башқұрт автономиясының басшысы А.-З. Валиди (1890-1970), башқұрт жазушысы Абдулкадыр Инан (1889-1976), татар жазушысы, қайраткері Гаяз (Аяз, Мұхамед-Гаяз) Исхаки (1878-1954), Түркістан Мұхтариятының басшысы Мұстафа Шоқай (1890-1941) және т.б. Түркия мен Батыс Еуропа елдеріне кеткен еді. Түркістан, башқұрт, татар ұлттық ұйымдарының өкілдері бір саяси ұйымға – «Түркістан Ұлттық Бірлігіне» (ТҰБ) бірігіп [2], олар ұлттық күрестің жаңа кезеңдегі міндеттерін өз халықтарына жеткізу, онымен әлем жұртшылығын таныстыру мақсатында бірден баспасөз органын ұйымдастыру қамына кіріседі.

«Тұтас Түркістан» идеясына бүкіл ғұмырын арнаған ұлы күрескер өзінің саяси идеяларын тарату мақсатында газет-журналдарға ерекше мән берді. Ол әртүрлі басылымдарға тек мақала жазып қойған жоқ, сонымен бірге бірнеше баспасөзде қызметтер де атқарды, басшылық та жасады. Қоғамның саяси және мәдени өміріне баспасөздің тигізер ықпалы мол, пәрмені күшті екендігін байқаған Шоқай 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Түркістанда атқарған қауырт саяси жұмыстары кезінде де мақала жазуға уақыт бөлді.

Осылайша М.Шоқайдың алғаш газет шығару және оны басқару ісі «Бірлік туы» газетінен басталды. Басылымды Ташкентте Ұлттық орталықтың төрағалығымен қатар басқарып жүрді. Большевиктер Түркістанға өз биліктерін орнатқаннан кейін Тбилиси мен Бакуге барып уақытша тұрақтағанда баспасөзге мақала жазумен қатар журналдар да шығарды. Тбилисиде біреуі түрік тілінде, екіншісі орыс тілінде екі газеттің шығуына мұрындық болды. Стамбулда «Йени Түркістан» атты журналды З.У.Тоғанмен бірге ТҰО-ның баспасөз органы ретінде жариялады. Кейіннен Түркістан мәселесі тақырыбын терең әрі батыл көтерген «Яш Түркістан» журналын жарыққа шығарды. Журнал шет елдердегі ресейлік түркі халықтары өкілдерінің II дүниежүзілік соғыстан бұрын ұзақ уақыт шығып тұрған және ең ықпалды баспасөз органдарының бірі ретінде тарихта із қалдырды. Бұл жетістікке кездейсоқ қол жеткізілген жоқ. Ол Шоқайдың студенттік жылдарынан бастап баспасөз саласында жинақтаған тәжірибесінің бір жемісі еді. Шоқай мақала жазу әдетін II дүниежүзілік соғыстың ең қызып тұрған күндерінің өзінде де тастамады. Шоқай өз өмірінің ең қасіретті, ауыр күндерін бастан өткерген тұтқын лагерьлеріндегі жұмыстары кезінде де естеліктері мен алған әсерлерін қағазға түсіре білді. Міне, тап осы кезеңде, немістерге Түркістанның мәдени және философиялық қырын таныстыру үшін «Түркістан» атты мақала жазды. Бірақ Шоқай бұл мақалаларын басып үлгерместен қайтыс болды. Осы екі қолжазба мақала оның соңғы мақалалары болды. Мария жұбайының баспасөзге ынта-ықыласын жақсы білгендіктен, кейіннен бұл мақалаларды жариялады. Сөйтіп, Мария әрі Шоқайдың мұрасына құрметпен қарап, оның қиын-қыстау кезеңдердегі ой-сезімдерінің із-түссіз жоғалып кетуіне жол бермеді [3].

«Бірлік туы» - «Улуғ Түркістан» газеті Ташкентте 1917 жылдың маусымында шыға бастаған Шоқайдың алғашқы газет басқару тәжірибесі болып табылады. Газет Ташкентте тұратын қазақтар құрған «Ықтият одағының» баспасөз органы еді. Аптасына бір рет шығып тұрған газеттің баспасөз саясаты – Түркістан халқының ынтымақтастығын қамтамасыз ете отырып, саяси таным-түсінігін толықтыру, осылайша Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына дайындалу еді. Газет осы орайда Бөкейхановтың жетекшілігіндегі «Алашорда» қозғалысының баспасөз органы «Қазақ» газетімен үйлесімді әрекет етті [4]. «Алаш» қозғалысына қарсылардың бірі – Сәкен Сейфуллин Түркістандағы қазақ зиялыларының Ташкенттегі «Бірлік туы» газеті арқылы «Алаш» қозғалысына қолдау көрсетіп, кеңес өкіметінің

саясатын сынағандықтарын айтады [5]. Ал, Француз ғалымдары А.Беннигсен мен Ш. Лемерсье-Келькеже М.Шоқайдың «Бірлік туы» газеті өзінің идеялық бағытында бұл басылымның «Қазақ» газетіне еліктегені жөнінде жазады [6].

Шоқай 1921 жылдың жазында Парижге барғаннан кейін Түркістанның саяси және экономикалық жағдайы туралы мақала жазуды жалғастырды. Шоқайдың мақалалары орыс, түрік, француз және ағылшын тілдерінде әртүрлі газет-журналдарда жарияланды. Шоқай орыс тіліндегі мақалаларын, бұдан бұрын жан-жақты айтылып өткеніндей, босқын орыс лидерлері Керенскийдің «Дни» және Милюковтың «Последние новости» газеттерінде жариялады. Дегенмен, оның «Түркі елі» идеясы орыстарға ұнамады, сондықтан да олардан алшақ кетуіне тура келді. Шоқай қай жерде жүрмесін, баспасөзден қол үзген жоқ. Өзінің ұлы идеяларын «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» арқылы жүзеге асыруға күш салды. Француз тіліндегі мақалаларының басым көпшілігі «Прометей» журналында, содан кейін «Ориен е Оксидан» журналында жарық көріп тұрды. Ағылшын тіліндегі мақалалары болса, «Азиятик Ревью» секілді журналдарда орын алды. Осылайша Шоқай әртүрлі журналдарда өзінің ұлт мүддесі үшін жазылған мақалаларын үнемі басылымдарда жариялап тұрды. Демек, оның журналистік қырының да мол екендігін атап өтуге әбден лайықты. Мұның өзі бізге оның мақалаларын жариялау, яғни Түркістанға байланысты пікірлерін тарату барысында ешқандай қиындыққа кездеспегенін көрсетеді.

М. Шоқайдың «Яш Түркістанда» жарық көрген еңбектерінің өзегін Түркістанның Кеңес Одағынан бөлініп шығып, өз алдына дербес мемлекет құру мәселесі құрайды. Тәуелсіздік алғаннан кейін ел егемендігін көздің қарашығындай сақтауды, «отарлық ауруына шалдыққан» халықтың ана тілін, мәдениеті мен тарихын қалпына келтіруді, сыртқы саясатта барлық елдермен тең құқылы қарым-қатынас орнатуды, өзгемен «шексіз достықтың» опа бермейтіндігін өсиет етіп қалдырды.

Қорыта айтқанда, кеңестік биліктің тоталитарлық тәртібіне қарсы күрескер ретінде мойындатқан Мұстафа Шоқай кемел саясаткер ғана емес, сонымен бірге қарымды қаламгер, публицист, редактор, қазақ журналистикасының негізін қалаушылардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Советская энциклопедия. 8-том. Москва. Издательство. БСЭ. 1972.
2. Советская энциклопедия. 30-том. Москва. Издательство. БСЭ. 1972.
3. В.А.Тишков. Исторический феномен диаспоры//ЭО. №2.С42-63. 2000.
4. РГВА. ф. 1358 к. оп.3.д,45 б. л.44
5. Қ.Алдабергелұлы. Ж.Нұсқабай. Ф.Оразай. Қазақ журналистикасының тарихы. Алматы. Рауан. 1996.
6. Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 12 томдық. 1 том. «Дайк-Пресс» ЖШС. Алматы-2012.

МУСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫ

Жадыра Сәндібекқызы Рахметова

М. Шоқай атындағы №187 ІТ мектеп лицейінің тарих пәні мұғалімі

Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ мемлекетілігінің даму мақсатын тұжырымдап берген, халыққа қызмет етудің жарқын үлгісін көрсеткен тұлғалардың бірі Мұстафа Шоқай (1890-1941) болатын. Қазақ халқының аса күрделі «соқтықпалы да соқпақты» тарихының басты мазмұнын азаттық үшін, өзін этнос ретінде және өмір сүру кеңістігін сақтап қалу үшін күрес құраса, осы күрестің алдыңғы сапында тұрған да Мұстафа Шоқай. Сол себепті оның өмірі мен шығармашылық қызметін, шығармашылық мұрасын зерттеп, зерделеу біздің парызымыз.

Кеңес өкіметі тұсында М.Шоқайдың тарихи-публицистикалық жұмыстары саяси және идеологиялық тұрғыдан сынға алынып, негізсіз бұрмалаушылыққа ұшырады. Тек Қазақстанның тәуелсіздік алуымен ғана М.Шоқай туралы тарихи деректерге негізделген еңбектер жарық көре бастайды. Солай бола тұрғанымен өзгенің мүддесін қазақ халқының мүддесінен басым санайтын авторлар бұрынғы үрдісті әлі де жалғастыра беруде. Олар М.Шоқайды «өте күрделі тұлға» ретінде сипаттап, «Түркістан легионына жетекшілік жасады, немесе оның бастауында тұрды деген кеңес идеологиясының тұжырымдарын қайталаудан айнымауда

Отарлық тоталитарлық жүйеге қарсы күрескен қайраткерлеріміз жөнінде сақталған мұндай психологиялық ахуалдың өміршеңдігінің басты себебі мінез-құлқының, әдет-ғұрпының тілі, білімі мен мәдениетін, болмыс-бітімінен айыруға бағытталған Кеңес өкіметінің қитұрқы идеологиялық саясатының салдарына байланысты екендігі анық. М. Шоқай жалғыз туған халқы емес, өзбек, қырғыз, тәжік, түркмен, әзірбайжан, грузин және басқа бодан халықтардың бостандығы үшін күрескен тұлға.

Осы жолда өмірінің соңғы сәтіне дейін өзінің ой-қабілетін сарқа жұмсаған М.Шоқайдың қайраткерлік және шығармашылық болмысын жан-жақты пайымдаудың еліміздің ұлттық мұрат-мақсаттарын негіздеуге берері мол. М.Шоқайдың он екі томдық шығармаларының толық жинағындағы 1000 нан астам түрлі мақалалар мен мәтіндердің 200 ден астам тек «Түркістан» атауымен тығыз байланысты еңбектер. Осы туындыларда автордың туған еліндегі саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық мәдени-рухани жағдайлар барынша жан-жақты зерттелген. М.Шоқайдың еңбектеріндегі талданған мәселелердің бірі Кеңес үкіметінің ұлттық саясатының отаршылдық мәнін көрсету еді. 1920 жылы жазылған алғашқы мақалаларының бірі- «Ұлт мәселесі және Түркістандағы ұлтаралық қатынас» атты туындысында автор ұлт мәселесі дәстүр бойынша халықтың

азшылық бөлігін құрап отырған халыққа қатысты болып отыр деп жазды. Мұның әрбір халықтың өзін-өзі билеуге және әрбір ұлт өкілінің өз қалауынша өмір сүруге құқықтарының барлығы кеңестік деректер мен үндеулерінде айқын жазылған жағдайда болғандығында деп атап көрсетілген. Бұған 1917 Ташкентте өткен Түркістан кеңестерінің өлкелік съезінде сайланған 500 солдат және жұмысшы делегаттарының ішінде ондаған ғана түркі халықтарының өкілі болғандығын дәлел етіледі»:[1.150б] Кеңес кезіндегі саясаттың төркінін Мұстафа Шоқай патшалық ресейдің отаршылдығынан іздейді және оның басқа елдердің отаршылдық саясатын, айырмашылығын, қатыгездігін де көре алды. Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан Жеңілмес ұлтшылдық» атты мақаласында «Большевиктер» біздің әлсіздігімізді пайдаланып Түркістанды Мәскеуге тәуелді етіп, ұлты орыс үстемдігін орнатқанын айтады.

Дүние жүзінде Түркістаннан басқа да көптеген елдер бар. Ол жерлерде де үстем ұлттың озбырлығынан жәбір шеккендер аз емес. Алайда, дәл орыстың отаршылдық саясатындай сұмдықтарды тарих әлі көрген жоқ деп нақты мысалдар арқылы большевиктердің ұлттық ағарту және әйелдер азаттығы мәселесі төңірегінде соңғы жылдары істеген сорақы қылықтарын әшкерелеп көрсетеді. М.Шоқай халқымыздың мәдени және рухани жақтың қол жеткізген жетістіктерінің бірі ұлтшылдық қозғалыстарына тән Жадитшілдік атымен басталған бұл қозғалыстың бұл күнде орыс үстемдігіне қарсы күресте ықпалын кеңейтіп, қуатты ұлтшылдық ағымға айналып отырғанын қуанышпен жазады. М.Шоқай мақаланың соңында: Қанқұйлы коммунистер халқымызға хайуандықпен зұлымдық істей отырып, ұлтшылдық идеясынан баз кештіре ала ма? Егер кімде –кім бұл өлмес идеяны Мәскеудің күнде өзгеріп тұратын түсі сияқты деп білсе, сөзсіз қателескен болар еді. Ұлтшылдық идеясы халқымыздың жаны мен жүрегі ұлтымыз өмір сүрсе, ол да бірге өмір сүреді дей отыра, ұлтшылдықтың мәнін дұрыс түсіну және оны «шовинизммен» шатастырмау қажеттігін [2- 58 б] баса айтады. Бостандық күніміздің жақындап келе жатқанына шын жүректен сенім білдіреді .М. Шоқайдың бұл бағыттағы ой тұжырымдары ұлт-азаттық қозғалыстың мәнін шынайы тануға көмектесері сөзсіз. Қазақстанда отарлық саясаттың екі мақсатта жүргізілгені белгілі . Оның бірі – жергілікті халықтың материалдық және рухани өркендеуіне шек қойып , оны азып –тозып, құрып бітуге душар етуі, екіншісі орыс мұжықтарын өлкеге көшіріп әкеліп оны басымдыққа ие ете отырып Түркістанды нағыз орыс Түркістанына айналдыру болатын. Міне, осы шындық ұлы күрескердің саяси қызметінің негізі мысалы болды. Ол Азия мен Қазақстандығы отаршыл саясат туралы әділ, объективті көзқарас қалыптастыруға барын салды. Дереккөздер ең алдымен өзінің басынан өткен жайлар болды. Кеңес өкіметінің екі жарым жылдай өмір сүрген Алаш үкіметін таратуға мәжбүр еткені тағдыры екі айдан астам ғана болған. Қоқан автономиясын күшпен таратқаны белгілі. Сондай –ақ Мұстафа Шоқай кеңестік жауапты қызметкерлерінің жазған мақалаларын да сөйлеген

сөздерін “Еңбекші қазақ” Қызыл Өзбекстан , «Правда Востока», «Правда» т.б бухаралық ақпарат құралдарынан алынған бұрынғы патшалық кейінгі бұқаралық Ресейдің езгісіндегі отар елдердің объективті өмір шындығын тиімді пайдалана білді.

Мұстафа Шоқай кеңестік жүйенің тоталитарлық тәрбиенің кейін жеке басқа табынуға жалғасқан әміршіл -әкімшіл басқаруды жақсы таныды .Кеңестік жүйе ұлы державалық шовинизмен астасып шет аймақтағы халықтардың ұлттық ерекшеліктері мен мүдделерін мойындамады, жергілікті мәселелерді көтергендерді « буржуазиялық ұлтшылдар »деп есептеді, қудалады , түрмеге тықты атты . Өзге халықтың адами қасиеттерін ескермеді « бұратана » атады. Олардың басқалармен тең құқықты екендігін ойдан шығарды. Мұстафа Шоқай Түркістандағы мерзімді басылымдар материалдарына сүйене отырып жазған «Идеология майданындағы күрес» атты мақаласында өлкеде күн сайын өсіп келе жатқан ұлттық идеологиядан большевиктердің қатты үрейлі екенін , оған қарсы бейбіт күресінен ештеңе шығара алмағаннан кейін оны жоюдың барлық террорлық тәсілдерін қорқыту қамауға алу сияқты қуғун -сүргінге салу сияқты түрлерін пайдаланып жатқандарын атап көрсетеді. Сонымен қатар Түркістандағы ұлы державалық шовинизм өмір сүріп отырғанына мысалдар келтіреді кеңсе аппаратының барлық тармақтарында «Түркістандағы пролетариат диктатурасы шын мәнінде орыс диктатурасы болып табылды демек бұдан күллі Түркістанда билік орыстардың қолында» деген тұжырым жасайды. Кері төңкерісшілердің идеология майданындағы күресі одан әрі жалғасатынына сендірді [3,128 б] Ұлт қайраткерлерінің бұл мақаласы кеңестік идеологияның шынайы келбетін ашуымен құнды . Мұстафа Шоқай Кеңес үкіметінің ұлт саласындағы қызметіне терең талдау жасап, тоталитарлық жүйенің ұлттардың саяси тәуелсіздігі мен әлеуметтік экономикалық өркендеуін қамтамасыз ете алмайтындықтарын өз еңбектерінде атап көрсетті .

Мұстафа Шоқай 1930 жылы «ЯШ Түркістан» журналында жарияланған «Ұлт мәселесі төңірегінде» атты мақаласында «Ұлттық мәселенің маңыздылығына тоқтала келіп большевиктердің бұл мәселені шешуде бірауыздылық танытпай отырғандығын айтады. Кезінде большевиктердің ұлттық мәселе жөніндегі бағдарламасынан орын алған Ұлттардың бөлініп шығып өздерінің тәуелсіз мемлекеттерін құруға дейінгі құқықтары» ақыр аяғында «бос сөз»болып шыққанның дәлелдеп жазады . “Бұдан шығатын табиғи қорытынды бар . Пролетариат диктатурасы жарияланған елде ұлттардың өзін-өзі билеу мәселесі туралы сөз болуы мүмкін емес . [4. 95 б] деген тұжырым жасайды .. Ұлт мәселесіне өзінің көзқарасын Мұстафа Шоқай былайша білдіреді . Түркістанның Ресейден бөлініп шығып, шын мәнінде тәуелсіз болуы үшін күресіп жатқан біздер, бүгінгі Түркістандағы кеңестік республикалардан өзіміздің «ұлттық идеяларымыздың көлеңкесін де көре алмай » отырмыз . Бұлардың бәрі жәй әншейінгі мәнсіз -мағынасыз «іші бос » қораптардан «басқа ештеңе де емес ». Сондықтан бүгін үкіметті қолдарына ұстап отырған Сталин мен орыс империясы ұлттардың өзін -өзі билеу

құқығын жақтаушылар болып қанша тырысқанымен іс жүзінде соның нағыз қас жаулары болып табылады - деп өзінің ойын түйіндейді . Мақаланың соңында « Біздің күресіміз ең алдымен ата мекенімізді орыс пролетариаты үстемдігіне қарсы бағытталған. Біздің күресіміз тағы да атамекенімізді орыс үстемдігінен құтқарып , өз тағдырымызды өз қолымызға алуымызға кедергі жасайтындарға қарсы бағытталады” деп тәуелсіздігіміз үшін күресе беруге шақырады [5 143-144 б].

М. Шоқай Орталық Азия кеңістігінде ұлттық территориялық межелеу негізінде бірнеше кеңестік республикалардың өмірге келгендігін құптаған жоқ . Ол большевиктер бұл өлкеде «бөліп тастап , билей бер » саясатын ұстанып отыр деп түсінді Ал пайда болған республикаларды «ұлттық емес» «ұлыстық» республикалар ретінде қабылдады. Шын мағасында орыс большевиктері Түркістанда ұлттық тұтастық пен ұлттық мемлекеттің құрылуынан өлердей қорықты. Сондықтан қайткен күнде де мұндай тұтастықты болдырмауға тырысты. Жаңа ұйымдасқан «ұлттық республикаларда» большевиктер ұлтаралық ерекшеліктерді жеке ұлттық белгілер ретінде көрсетуге барынша тырысты.”Кеңестік Орта Азия федерациясынан” «Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» деп аталатын осы мақаласында М. Шоқайұлы жеке кеңестік республикалардан федерациялық одағын жоғары қоя отырып, соңынан мынадай қорытынды жасайды : « Біздің мұратымыз бөлінбейтін тұтас Түркістан . Біз келешекте Түркістанымызды бөлінбес біртұтас мемлекет ретінде көргіміз келеді ».[6,141 б.].

Уақыттың өзі көрсетіп бергендей, Түркістандағы социалистік құрылыс оның қазақ және басқа халықтарына саяси тәуелсіздік пен әлеуметтік – экономикалық гүлденуді қамтамасыз ете алған жоқ. Кеңестер Одағының ыдырауы, социалистік практиканың жеңіліске ұшырауы соның айғағы. Міне осы жоғарыда келтірілген фактілермен жасалған тұжырымдар Мұстафа Шоқайұлының өз заманында Түркістанда орнаған кеңестік биліктің отаршыл сипатын қатесіз тани білген және онымен ымырасыз күреске ғұмырын арнаған, тәуелсіздік идеяларын ғұмырының соңына дейін насихаттаған ұлы қайраткер тұлға екендігін көрсетеді .

Қорыта айтқанда ,Мұстафа Шоқайдың бір мақалада кеңестік ұлт саясатының мол мұрасын түгел қамту мүмкін емес. Мұстафа Шоқай Кеңес үкіметінің ұлт саясатындағы қызметіне терең талдау жасай отырып, тоталитарлық жүйенің отаршылдық сипатын әшкерелей білді, оның, ұлттардың саяси тәуелсіздігін қамтамасыз ете алмайтындықтарын өз еңбектерінде атап көрсетті. «Кеңес үкіметінің ұлттық саясаты» басынан аяғына дейін ұлттық езу, қанау саясаты. Түркістандағы ұлттық республикалар дегеніміз -сырты жылтырақ , іші қалтырап тұрған мәнсіз мағынасыз бірденелер деп жазды

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы .

- Он екі томдық II том --- Алматы ; Дайк -Пресс 2012-640 бет
2 Шоқай. М. Таңдамалы Алматы : Қайнар -1998 ж т-1 512 бет
3 Шоқай. М. Таңдамалы шығармалар үш томдық I -том Алматы . Қайнар /2007 ж -352 бет
4. Шоқай. М. Таңдамалы .-Алматы : 1998 -I-том 1998ж-512 бет
5 Шоқай . М. Шығармаларының толық жинағы : он екі -томдық Алматы : Дала пресс 2013 5-том -540 бет+2
6 Шоқай . М. Таңдамалы шығармалар I том Алматы . Қайнар : 2007 жыл 352 бет

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАНДЫҚТАРДЫҢ БІРЛІГІН НЫҒАЙТУ МӘСЕЛЕСІ

Жадра Жұмаділқызы Қайықбаева

М.Шоқай атындағы №187 ІТ мектеп лицейінің тарих пәні мұғалімі

Еліміз егемендігін алып, тәуелсіз мемлекет құрғанымызда ел намысын ойлап, сол жолда өздерінің саналы ғұмырын сарп еткен азаматтардың ұлт-азаттық қозғалысының тарихын қайта зерттеп, шынайы түрде ақтаңдақтарының бетін ашып, жаңа заман талабына зерделеудің маңызы зор. Алаш алыптарының тобында Мұстафа Шоқайдың орны бөлек. Мұстафа Шоқай бүкіл саналы ғұмырын қазақ халқының, жалпы түркі халықтарының бостандығы мен тәуелсіздігіне арнаған тұңғыш эмигрант күрескер, саяси қайраткер.

Түркістан халықтарының XX ғасырда жүріп өткен жолы мен тарихи тәжірибесін дамыту ісінде Мұстафа Шоқай мұрасының алатын орны ерекше. Себебі, Мұстафа Шоқай үшін Түркістан халықтарының тұтастығы мен Түркістан халықтарының еркіндігі-бірінсіз бірі жоқ егіз ұғымдар.[1,166] Түркістанның тәуелсіздігі жолындағы саяси күрестің нақты мақсаты Мұстафа Шоқайдың 1929 жылы жазылған «Біздің жол» атты мақаласында былайша алға қойылды: «Біз Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды... Біздің мұратымыз Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ. Сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады». [2,32-336]

Тәуелсіздік үшін күресудің қажеттілігін әлемдік деңгейде жариялап қана қоймай, Мұстафа Шоқай оған жетудің жолдары мен тетіктерін, күрестің қозғаушы күштерін саралады. Мұстафа Шоқай түркістандықтардың ішкі бірлігін нығайтуды аса маңызды санап, азаттық үшін күрес ең алдымен түркістандықтардың өз ісі деді. Қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және т.б барлығы бір кісідей жұмылмай, Түркістанның болашағын қамтамасыз ету мүмкін емес деп кесіп айтты. Сол себепті ол нағыз, тәуелсіздікке апаратын

күреске жеткілікті дәрежеде күш-қуат дарытатын Түркістанның ұлттық ұраны астындағы бірлігімізді нығайта түсуге ұмтылуымыз керек деді. Мұстафа Шоқайдың «Түркістан» ұғымына қазақ ,өзбек ,түркімен, қырғыз, тәжік халықтары мекендерін жатқызуы да, олардың «Ұлы Түркістан ұраны астына жиналуы», «біртұтас ұлттық бірлікте және ол сол тұрғыдан көрініп те отыр. Түркістанның рухани саяси болашағы Түркістан түріктерінің бірлігінде жатыр». [3,278б] Тұрақты ізденістер нәтижесінде «Түркістан ұлттық бірлігі» құрылды. Оның тұтастығын сақтау, бір орталыққа бағынған ынтымақтастығын нығайту, егеменді ел ретінде өмір сүруі, осы өңірдің жергілікті тұрғындарының іс-қимылының, ой мен бірлігіне байланысты болатын. М.Шоқай «Көтерілістен- ұйымшылдыққа» атты еңбегінде осы ұйымның Орталық комитетінің алдымен мүшесі, кейін жетекшісі ретінде ұйымның ең маңызды міндетін былай айқындап еді: «1)Түркістанды орыс пролетариаты үстемдігінен құтқару; 2) Түркістанда орыстың кез-келген үстемдігінің орнауына жол бермеу; 3) Бәрінен бұрын ұлттық, тәуелсіз Түркістан мемлекетін құру болып табылады. Аталған мақсаттарға жету үшін ұлттымыздың ауызбіршілігін күшейтуіміз қажет. Түркістан ұлттық ұйымының ең маңызды және маңдай алды, міндетті-әртарапта бытырап жүрген жас түркістандықтарды Түркістанның тәуелсіздік мұраттары жолындағы қасиетті күрес майданына топтастыру», -деп қорытынды жасайды. [4,88б]

Мұстафа Шоқай сонау 1917 жылдардан бастап халықты жалпы түркістандық бірегейлік төңірегінде топтастыру тұжырымдамасын тарихи, этностық, мәдени және саяси -экономикалық тұрғыдан негіздей бастаған болса, бұл бағыттың тәуелсіздік үшін күресте алатын орны мен маңыздылығына ол шетелде жүрген кезінде де назар аударып отырды.

Еуропада мұсылман эмигранттарының сөзсіз көшбасшысы бола отырып, Мұстафа Шоқай Түркістанда орнаған кеңес үкіметіне екі бағытта күресті. Бірінші, практикалық іс-әрекет. Мұстафа Шоқай ұлттық жаудың тым күшті екенін, сондықтан Түркістан ұлттық ұйымының келесі бір міндеті басқа халықтардың ұлттық орталықтарымен тығыз байланысты аса қажет іс деп санады. Шынында да, мұнсыз азаттық алу жолындағы Түркістандықтардың жеке дара күресі ойдағыдай нәтижелерге жете алмайтын еді. Бытыраңқы көтерілістер мен атамекенді құтқару мүмкін еместігі, тек бірігіп қана жеңуге болатындығын, алдымен барлық күштерді бір мықты саяси ұйымның маңына топтастыру керектігін Шоқай жақсы түсінді. Сол себепті, «Алған бағытымыз айқын болсын» атты мақаласында: «Бұл біздің ұлттық мұратымыз, ұлттық арман мүддеміз. Біз тек осы идея үшін қызмет етеміз. Ата-мекеніміздің ішіндегі және сыртындағы барлық ұлттық күштерімізді осы идея төңірегінде топтастыруға барынша тырысамыз» деп жазды. [5,141б] Осы мақсатта Еділ-Орал, Қырым, Әзірбайжанда тұратын бауырлармен қатар Кавказ халықтары, Украина және орыс қазақтарының тәуелсіз мемлекет құру жолына түскен бөлігімен ұйымдық тұрғыдан тығыз байланыстар орнату қажеттігін, бір орталыққа бағынған бірыңғай майдан құру керектігін алға

тартты. Осы бағытта «Достық комитеті құрылып, онда Шоқай белсенді қызмет атқарды. Сонымен қатар 1928-ші жылы Варшавада Польшаның Бас штабы мен Сыртқы істер министрлігінің Шығыс бөлімі эмигранттардың барлық топтарын біріктіру және КСРО-ға қарсы пайдалану туралы Ю. Пильсудскийдің алға қойған міндеттеріне байланысты құрылған». «Прометей» (Ресейдің езгісіндегі халықтар лигасы) халықаралық ұйымында қызмет атқарды. Бұл ұйымға Әзірбайжан, Карелия, Грузия, Волга бойы, Қырым, Кубань, Солтүстік Кавказ, Түркістан, Украинаның және басқалардың өкілдері кірген еді. [6,356б]

Мұстафа Шоқайдың саяси қызмет өрісі мұнымен шектелмеді. Тамаша саясаткер, шешен, қаламы жүйрік публицист алда тұрған нақты мақсатты жүзеге асыру үшін Ыстамбұл, Париж, Берлин және тағы басқа қалаларда сөз сөйлеп, Кеңес Одағындағы түркі халықтары көріп жатқан большевиктік саясатты әшкерелеп баяндамалар жасады, мақалалар жариялады. Мәселен, 1936-шы жылы Берлин қаласында Түркістан жастарының алдында сөйлеген сөзінде М.Шоқай: «Бүгін Қазақстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан және Тәжікстан деп, жат үкімет күшін алты жұмхұриетке бөліп тұрған Түркістан- бөлінбес, айрылмас бір өлке, халқының қаны бір, тілі бір, діні бір. Түркістанның мақсаты – өзінің құтылысы міллет үкіметін құрып, сәрбәз боп, өз алдына бір үкімет болып тұру. Халық көптен бұл жұмысқа алысып, шалысып, қан төгіп, соғысып келеді. Үмітіміз зор, мемлекетіміздің келешегіне иланамыз. Түркістан жастары айрықша бұл мақсатымызға жеткізуге таласып, тырбасып жатыр. Біздің мақсатымыз- жалғыз Түркістанның ғана емес, бүкіл түркі халқының дос болып, өзара бірлік пірадарлықпен жасап, сыртқы дұшпандарға қарсы өзінің толықтығын білдіріп қою,- деп түркі тектес халықтарды, Түркістан жастарын ауызбірлікке, бірлескен күрес жалына үндейді. Кеңестік билік, яғни, Шоқайша айтқанда сыртқы дұшпандардың қорыққаны түркі халықтарының ауызбіршілігі болатын. Кеңестік биліктің ең басты жүргізген саясаты Орта Азия түріктерін біріктірмеу, ішінара іріткі салып, бір ортаға топтастырмау болды. Патшалық Ресейдің бұл саяси қулығын жете түсінген Мұстафа Шоқай «Түркі халқы-батыр халық. Түркі халқы- арыстан ер халық, «кімнен таяқ жегендей біздің түріктің баласы, алдырып жүрген дұшпанға аузының аласы». Бұл нақыл сөзді ұмытпауымыз керек. Бәріміз бір болсақ біздің жеңбейтін жауымыз болмайды, мақсатымызға жетеміз!» - деп ұрандатты. Бұл Түркістан жастарының түркішілдік қозғалыстың ұранына айналды. Мұстафа Шоқай 1939 жылы жазған «Түрік бірлігі хақында» мақаласында «Түрік бірлігі- турасын айтқанда «мұғажыраттағы түрік топтарын бірлестіру» мәселесі өз алдына жаңа мәселе болып тұр. Ол қазіргі кезге дейін ауызекі әңгімелеріміз бен жазған мақалаларымыздың бір басты тақырыбына айналды. Осындай бірлік жасау үшін ұмтылыс та болмай қалған жоқ. Өкінішке орай, мұндай ұмтылыстар ешбір күнге дейін нәтиже бермей келе жатқан болса, ол түрік топтарының осындай бірлікке ықыласы жоқтықтан (ықылас жоқ болса, онда мұндай ұмтылыс болмас еді) емес, өмір сүріп отырған жағдайдағы соған

барғызбай жатқан себептерінің үстем болуында еді», [8,358б] деп жазды. Яғни, үстемдік құрып отырған Кеңес үкіметінің қитұртқы солақай саясатын Шоқай өз мақалаларында қайта-қайта айтып, әлем жұртшылығына паш етіп отырды. Осы арқылы халықтың санасын оятып, кеңестік биліктің отаршылдық сипатын әшкерелеуге тырысты. Ал Шоқайдың «мұғажыраттағы «түрік топтары» деп отырғаны шетелдерде эмиграцияда жүрген басқа түркі халықтарының өкілдері. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Мұстафа Шоқайдың басты мақсаттарының бірі шетелдегі эмигранттардың бірлігі арқылы түрік жұртына әсер ету болатын. Мұстафа Шоқайдың өз халқына деген сүйіспеншілігі мен айрықша адалдығын өз еңбектерінде, күрес үстінде сан рет дәлелдеген аяулы тұлға. Ол тар шеңбердегі ұлтжандылыққа еш уақытта бой алдырмаған., «ру,ұлыстарға бөліп», халықтың ішіне іріткі салатын психологиядан өзін әркез алшақ ұстаған». Оны Мұстафа Шоқайдың «Тұтас түркістан» идеясындағы жазылған еңбектерінен көруімізге болады.

Бүгінде Түркістан халықтары өздерінің тәуелсіз мемлекеттерін құрып отыр.Қазақстан тәуелсіздігін жарияласымен алғашқы сағатта-ақ ең алдымен таныған Түркия болатын. Түркі халықтары арасында алыс-беріс артып, экономикалық-мәдени байланыстар дамып келеді. 2010 жылы Түркі кеңесі құрылды. Астанада «Түрік академиясы ашылды». Бұл ретте «Тіліміз жақын, тілегіміз бір. Тағдырымыз ұқсас, тарихымыз ортақ» деген Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың Орта Азия Одағын құру туралы бастама көтеруі де көп жайтты аңғартады. Сондықтан Мұстафа Шоқайдың үлкен арманы Түркістанның тұтастығы мәселесі азатықпен бірге ақиқатқа айналды дей аламыз.

Қорыта айтқанда,Түркістанның бірлігі мен тәуелсіздігін ту етіп, оны өмірлік мұратына айналдырған, осы жолда құрбан болған Мұстафа Шоқайдың тұлғасы күн өткен сайын биіктей бермек. Түбі бір түркі жұртының тағдыры талқыға түскен шақта басын бәйгеге тіккен, саналы ғұмырын ұлт мүддесі мен Түркістан халықтарының тәуелсіздігі жолына арнаған ұлтжанды тұлғаның болмысын, ұланғайыр мұрасын, бүгінгі күнмен өзектесіп жатқан ой тұжырымдарын зерттеу, насихаттау, ұлықтау еліміздің егемендігін баянды етуге, жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге қызмет етеді

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Қойгелді М. Түркістан деп от кешті. // Аңыз адам. №7, 2011.16б
2. Шоқай М. Таңдамалы . Алматы, 1998. –т.1-512б
- 3.Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық.-Алматы: Дайк Пресс, 2012. II том.-640б.
4. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 1 том, Алматы «Қайнар», 2007. 352б
5. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 3 том, Алматы, «Қайнар», 2007. 384б
6. Бәкір Ә.Қ. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси- әлеуметтік ойлар. Монография. –Астана, 2018.-458б

7.Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры.-Алматы: Жалын,1992.-184б

8.Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 2-том. Алматы: «Қайнар» баспасы.-2007.-392б

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖАСТАРДЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР РУХЫНДА ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Куралай Сайлаубековна Утегенова

Ист-18-1м оқу тобының магистранты

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Караманова М.С.

Мұстафа Шоқайдың өмірі мен жанқиярлық қызметін, шығармашылық мұрасын зерттеп, жаңаша зерделеу – бүгінгі ұрпақтың басты парызы.

Мұстафа Шоқай артына мол мұра қалдырды. Ұлт қайраткерінің еңбегіндегі өзекті мәселелердің бірі – жастарды ұлттық құндылықтар рухында тәрбиелеу туралы ой-тұжырымдары. Мұстафа Шоқай ең алғашқы тәрбиені өз кезіндегі тұрмыс мәдениеті жеткілікті билік лауазымдары елге танымал әулеттің отбасында алды. Атасы Торғай датқа ел билеген шешен, озық ойлы көсем, ақыл парасаты мол “ел қамын жеген ерлер” қатарында аталған болатын. Әкесі Шоқай да ширек ғасырдай би, болыс болған. Сыр өңірінен тысқары жерлерге де мәлім болған аталы балалы екеуінің суреттерінің патша үкіметінің арнайы тапсырмасымен дайындалған фотоальбомға кіруіне көбіне-көп олардың ел ішіндегі беделі себеп болған сияқты. [1,338б]

Осындай өзіндік мәдениеті, салт-дәстүрі жеткілікті текті шаңырақта дүниеге келген Мұстафа шынайы қазақтың ұлттық тәрбиесін жеткілікті көріп өсті. Ол кезде бүгінгідей жазба әдебиеттер өте сирек болғанымен атадан балаға мирас болып келе жатқан ауызша сан тақырыптағы дастандарға қазақ даласы кенде емес болатын. Ауқатты датқа болыс ауылында ақын-жыраулар да жиі болып тұратын. Олардың ел билеген хандар мен өз жерін қорғаған батырлар туралы толып жатқан жырларын, көрші елдердің, Шығыстың, түркі тектес туыстардың әртүрлі қиссаларын бала Мұстафа естіп, халықтық рухты бойына жасынан сіңірді, оны өмір бойы рухани азық етті. Мұстафаның нағашы жұрты да текті болғанға ұқсайды. Анасы Бақтыгүл әйгілі әскербасыларының бірінің ұрпағы. Оның әкесі өзбек хандарына қарсы ұрыстарда ерлік көрсеткен кісі. Ал Түркістанды патша әскерлері жаулап ала бастаған кезде ол отаршылдармен күреске шыққан. Сол кезде Мұстафаның болашақ анасы осы соғыстарға қатынасып, әкесіне жәрдем етеді. Мұстафа оқу-жазуды 5 жасында өз анасынан үйренген. Анасы Бақтыгүл ақын кісі болған. [2.228б]

Мұстафа Шоқайдың балалық шақтан алып шыққан ұлы тағылымы – ата-анасына деген перзенттік сүйіспеншілігі еді. М.Шоқай туған анасы емес, құдай перзент бермеген үлкен анасының қолында тәрбиеленгені мәлім. 1923

жылы 6 маусымда Парижден әйелі Мария Горинаға жазған хатында “... оның өз анам емес екенін, алайда оны өз анамдай жақсы көретінімді сен, әрине білесің. Ол мен үшін идеал болатын. Әлі есімде, кішкентай кезімде шешекпен ауырғанымда ол мені үш апта бойы тізесіне жатқызып қарағанды. Соның еңбегі мен күтімінің арқасында біздің бәріміздің тәніміз бен жанымыз сау болып өстік. Бала кезімде, таңертең сабаққа кетер алдында, ішіне өкпе-бауыр салып пісірген шелпектерін жегізіп, ыстық сүт беретін. Оны ол түнде біз ұйықтап жатқанда дайындап қоятын. Мен мұндай шелпектерді өте жақсы көруші едім. Мені өзі жуындырып киіндіретін, мектептің жарты жолына дейін шығарып салатын. Ол менің әрбір жетістігіме қуанатын. Жалғыз тілегін орындай алмадым. Оның бар арманы менің әйелімнің қолында тұру болатын. Жан-жарым менің, мен үшін анамның бұл тілегін орындайтынына кәміл сенемін. Алайда, тағдыр бізді – апам екеумізді айыруды жөн көріпті, қайтейін...” дейді [3, 397б]

Мұның бәрін тізбелеп айтып отырған себебіміз, кез-келген адамның өсіп-өркендеуі, бойындағы ізгі қасиеттердің қалыптасуы отбасындағы тәрбиемен тығыз байланысты. Қытайдың ұлы ойшылы Конфуций: “Адам қанша жерден оқып тоқыса да өзінің тегінен, табиғаты мен болмысынан алыс кетпейді” – дейді. Сол айтқандай Мұстафа Шоқайдың бойындағы ақыл-парасатпен адами асыл қасиеттердің негізі ата-анадан тараған қан мен сүттен, тәлім-тәрбиеден бастау алса керек.

Ата-ананы сыйлау, Отанды сүю, үлкенге құрмет пен кішіге ізетті болу Мұстафадай нар тұлғаның бойындағы бар қасиеттер. “Оның мінезі өте жұмсақ әрі нәзік болатын. Ол көпшілікті басқару үшін саясат адамның тез шешімге келе алатын, қатал мінезді болу керектігін білетін. Ешқашан өз мінезін түзеуден және оқудан жалыққан емес. Түрлі саяси көзқарастағы адамдарды және олармен пікір таластырғанды ұнататын. Өте сабырлы болып, қарсыласының пікіріне құрмет көрсететін” – деген жан-жары Марияның естеліктерінен Мұстафаның адамгершілік, азаматтық болмыс-бітімі анық көрінеді.

Мұстафа Шоқайдың “Ұлттық зиялы” деп аталатын мақаласында “ұлттық рух” мәселесіне ерекше орын берілген. Шын мәнінде, кез-келген халыққа асқақ рух керек. Қай уақытта, қай елде болмасын ұлттың ұлы перзенттері мен ойшылдары, қайраткерлері ең алдымен өз ұлтының кескін-келбетін, ұлттық салт-дәстүрін, мінез-құлықтың шырқын бұзбай сақтай отырып, өз халқының рухын көтеруді ойлаған. Патриоттық сезім ұлттық рухтың түп негізі, алтын өзегі ретінде терең мәнге ие болған.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясында “Патриотизм дегеніміз (грек сөзі. *Patruotes* – отандас, *Patro* – отан, туған жер) Отанға деген сүйіспеншілік, бойындағы күш қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту сияқты патриотизм элементтері ерте заманнан қалыптаса бастайды” [4.218б] – деп жазылған. Отаншылдық, елжандылық туған отбасына, туып-өскен ортаға, туған топырағы мен табиғатына деген құрметтен басталады. Сондықтан

отаншылдықтың қайнар көзі адамгершілік қасиеттер болмақ. Отаншылдықтың іргетасы – ұлтжандылық. Өз ұлтын сүйіп, оның мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын азамат қана отаншыл болады.

Мұстафа Шоқай шет жұртта жүрген мұғажырлардың, күрескерлердің Отанына деген сарқылмас сүйіспеншілігі туралы айта келіп, “1936 жыл” деп аталатын мақаласында былай дейді: “Атамекенді сүю дегеніміз - өзіңнің жеке басыңның талаптарын қанағаттандыру немесе белгілі бір топтың, не бір жеке адамның мүдделерін қорғау дегендік емес. Атамекенді сүю – оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жан пида қылуға дайын тұру болып табылады”. [5, 6б] Шынында да, ұлттық рух тамаша қасиеттерге ие болуымен бірге өз ұлтыңды шынайы тануға, өз халқының алдындағы өз борышыңды жоғары сезіне түсінуге көмектеседі. Осы орайда М.Шоқайдың “Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкінбе? Тарих ондайды көрген жоқ, білмейді де. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді” – деген сөзін айта кетуіміз керек. [6, 187б]

М.Шоқайдың пікірінше ұлттық рухтың көтерілуі, оның негізі – ұлттық тіл болып табылады. “Көне Ресей тіліміздің дамуына жол бермеді. Ол кезде біздің ұлттық басылымдар шығару құқымыз жоқ болатын... Мектептерде біздің тіліміз оқытылмайтын” Автор патша өкіметі кезінде “бұратана” (орыс емес) халықтардың тілінің дамуына кісен салынғанын, мұның олардың ұлттық сана-сезімінің дамып, қалыптасуына үлкен зиян келтіргенін айта келіп былай дейді: “Ресейдің оқу орындарында әсіресе техникалық оқу орындарында амалын тауып оқып жатқан Түркістан жастары өз тілінен шала сауатты, тіпті мүлде мақұрым қалды. Сол себепті мұндай оқымысты Түркістандықтар халқымыздың қажеттері мен талаптары тұрғысында пайдалы қызмет атқара алмайды”. Сондықтан ұлт күрескері М.Шоқай еңбектерінде білімге байланысты салиқалы пікірлері көптеп жиі кездеседі. Ол халық бақыты үшін күреске бас байлап кіріскен адамдар үшін айқын үміт, берік сезім, қалтқысыз иман қасиеттерімен қатар терең білім қажет дейді. Әрмен қарай Мұстафа Шоқайұлы “Адаспас үшін, адаса қалғанда дұрыс жол табу үшін де білім керек” – деп өз ойын ашық айтады. Сонымен қатар патша өкіметінің Түркістандағы білім саласында жүргізіп отырған отаршылдық саясатының мәнін нақты дәлелдер арқылы әшкерелеп көрсетеді. М.Шоқай өз еңбегінде кеңес мектептерінде “таптық тәрбиенің” басымдылық пен жүргізіліп отырғанын, осыған қарамастан Түркістан жастарының ұлттық рухта өсіп жатқанын қуана жазады. Ұрпақтарымыздың бойына ұлттық тәрбиені, қасиетті дарытып жатқан “шығыс зерделі” зиялыларымыз екенін мақтан етіп, “Кез-келген чекист қаруларының қарсы алдында тұрсаңыз да, ұлттық рухты өшіріп алмай, жас ұрпақтарымызды сол рухта тәрбиелей білген, ей, менің қаһарман отандастарым! Сендерге мында бір рахмет! Ей, менің намысты жерлестерім, сендерге өмір бойы қызмет етуден басқа ешқандай да бір ойымыз жоқ екенін білгейсіздер!” – деп тебірене жазады.

Мұстафа Шоқайұлы ұлт мәселесін, ұлттық тәрбиені рухани мәдениет пен байланыстырады. Өйткені тілмен қатар рухани мәдениеттің рөлі ұлт болуы үшін маңызды. Ол былай деп жазды: “Рухани мәдениетке келсек, ол мүлде басқа мәселе. Рухани мәдениет халықты есейтетін және жетілдіретін нәрсе”. Мұстафа Шоқайұлының “Рухани мәдениет қағидасы” – бұл өте өміршең ғылыми қағида. Өйткені ұлт бар жерде, ұлттық мәдениет бар жерде ұлттық тәрбие алысқа кетпейді. Сондықтанда тәрбиенің басы – ұлттық тәрбие екендігін ерекше атап өтеді. Ұлт тәрбиесімен қазақтың имандылығы, инабаттылығы, Отансүйгіштігі және т.б. толып жатқан жағымды қасиеттері байланысып жатады. Ұлт тәрбиесі үшін, ұлтжандылық сезімді қалыптастыруымыз қажет дей отырып, ұлтжандылыққа отанды сүю, оны қорғау, ұлт ырысын көзінің қарашығындай сақтап, дамыта білу, оған қызмет ету, ұлттық намысы мен абыройын арттыруды жатқызады. Мұстафа Шоқайұлы “Ұлт азаттығы – халқымыздың ең заңды мәселесі. Ұлт азаттығы залымдардың зұлымдығынан, өз мүддесін ойлайтындардың таласынан жұртты және халықты сақтайтын қорған” деп, империялық саясаттың астарын әрмен қарай тереңдете қазбалап, оның зымияндық сипатын әшкерелейді. Ол тағы бірде “Ұлттың мақтанышы – жеке адам мен ұлт үшін бұзылмас заң. Кімде-кім өз ұлтын құрметтемесе және оны мақтан тұтпаса – ол адам сөзсіз арамза, қанғыбас” – десе, “Ұлтшылдық қозғалысы – халқымыздың жаны мен жүрегі. Ұлтымыз өмір сүрсе, ол да бірге өмір сүреді” – деп тұжырымдайды. [7, 62б]

Мұстафа Шоқай - өз халқына деген шексіз сүйіспеншілігі мен айрықша адалдығын өз өмірінде, күрес үстінде сан рет дәлелдеген аяулы тұлға. Ол тар шеңбердегі ұлтшылдыққа ешуақытта бой алдырмаған, ру, ұлыстарға бөлініп халықтың ішіне іріткі салатын рушылдық психологиядан өзін әркез алшақ ұстаған қайраткер еді. Ол мұны Түркістандықтардың ұлтшылдық идеясы мен мұраттарының жаулары деп есептеп, тәуелсіздік үшін күресте азат сана, саяси сергектік пен ұлттық рухымызды жеткілікті қалыптастырудың маңызына ерекше көңіл бөлген болатын. Осы “ұлтшылдықты” дұрыс түсінбеу, оны ұлттық астамшылықты танытатын “шовинизммен” шатастыру бүгінде жалғасып, ұлттық рухымызды көтеруге белгілі түрде кедергі келтіріп келеді.

Мұстафа Шоқайдың ұлттық рухы жоғары халықтар ғана тәуелсіздікке қол жеткізеді және оны қорғап қала алады деп санаған терең мағыналы өсиеті бүгінгі Қазақстан жағдайында ерекше сипатқа ие болып отыр.

“М.Шоқай өзінің туған елі қазақ халқының тәуелсіздігін Түркістанда көне замандардан бері қатар тұрып келе жатқан туыстас өзбек, қырғыз, түркімен және басқа халықтардың тәуелсіздігінен бөлек алып қараған емес. М.Шоқай үшін Түркістан халықтарының еркіндігі – бірінсіз бірі жоқ егіз ұғымдар болған” – дейді тарихшы М.Қойгелді. Ол Түркістандағы бауырлас халықтар бір болғанда ғана ірі боларын, ірі болғанда ғана тірі қаларын ойлаған еді.

1936 жылы Берлин қаласында Еуропада жүрген Түркістан жастарының алдында сөйлеген сөзінде ол былай дейді: “Бүгін Қазақстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан һәм Тәжікстан деп, жат үкімет күшін алты жұмхүриетке бөліп тұрған Түркістан – бөлінбес, айнымас бір өлке. Халқының қаны бір, тілі бір, діні бір. Бәріміздің құбыламыз - өзіміздің ата жұртымыз, өлкеміз Түркістан болмақ” – Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру – бәрімізге бір мақсат... Түрік халқы – батыр халық. Түрік халқы – арыстан ер халық. “Кімнен таяқ жегендей біздің түріктің баласы, алдырып жүрген дұшпанға аузының аласы”. Бұл нақыл сөзді жастарымыз ұмытпауы керек. Бір таңқаларлығы М.Шоқайдың өткен ғасырдың басында айтып, жазып кеткен осы идеясы қазіргі Тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаевтың Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұстанған саясатымен толығымен дерлік үндесіп жатады.

Шынында да, ұлттық рух тамаша қасиеттерге ие етумен бірге өз ұлтыңды шынайы тануға, өз халқының алдындағы өз борышыңды жоғары сезіне түсуге көмектеседі.

Кез келген халықтың кемел келешегінің ең басты көрсеткіші – жастар екені анық. М.Шоқай өзінің еңбектерінде жастарға үлкен сенім артып, болашағынан мол үміт күтті. Ұлт күрескері “Көтерілістен – ұйымшылдыққа” атты мақаласында “Біз тәуелсіз Түркістан үшін керекті барлық қасиетті жас ұрпақтан күтеміз. Жастарымыздың көпшілігі Еуропада, Түркияда оқып жүр. Олардың бір бөлігі жоғары білім орындарын бітіргендер. Міне, бұл жастарымыз өздерінің Түркістандық замандастарымен бірге атамекеніміздің тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күресін ең соңына дейін жеткізетін болады. Түркістан ұлттық ұйымының ең жоғары, ең маңызды және мандай алды міндеті – әртарапта бытырап жүрген жас түркістандықтарды Түркістанның тәуелсіздік мұраттары жолындағы қасиетті күрес майданына топтастыру” деп қорытынды жасайды. “Ей, ертеңгі жас ұрпақ! Сен өзіңе жүктелген қасиетті міндеттің ауырлығын және барынша жауапты екенін ешқашан есіңнен шығарма! Атамекенді отаршылдардың тепкісінен құтқарып, тәуелсіз мемлекет құру жолындағы күреске жатпай-тұрмай дайындал” [8, 84-88б] деген М.Шоқайдың сөзі бүкіл халқымыздың жүрегіне жетіп, жанын тебіrentіп, болашағы мәңгілік ұранына айналды.

Қорыта айтқанда, М.Шоқайдың ұлттық құндылықтар туралы ой-тұжырымдары тәуелсіз еліміздің жастарын отаншылдыққа, ұлттық сананы рухтандыруға қызмет ететін рухани қазына болып табылары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бәкір Ә.Қ. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси-әлеуметтік ойлар. Монография. Астана, 2018. 458б
2. Атабаев Б. Халық жадында қайта жаңғырған ұлы есім. Қызылорда, «Полиграфия баспа үйі» ЖШС. 2015. 250б
3. Мария Шоқай Менің Мұстафам. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 2007. 3том. 520б

4. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. Алматы, 2005. 7том 728б
5. Шоқай М. Таңдамалы. Алматы: Қайнар, - 1999. Т.2. 520б
6. Шоқай М. Таңдамалы. Алматы: Қайнар, - 1998. Т.1. 512б
7. Шоқай М. Таңдамалы. Алматы: Қайнар, - 1998. Т.1. 512б
8. Шоқай М. Көтерілістен – ұйымшылдыққа. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 2007. 3том. 520б

АТАТҮРІКТІҢ РЕФОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ

Ақгүл Өтегенқызы Молдахметова

*Қорқыт Ата атындағы ҚМУ ИСТ-18-1 м оқу тобының магистранты
Ғылыми жетекшісі: Тайман С.Т. т.ғ.к., доцент*

Мұстафа Кемал Ататүрік - 623 жыл өмір сүрген әйгілі Осман империясы бөлшектеніп, ыдыраған шақта, бұрын ірі әріптермен жазылатын «Ұлы түрік сөзі» «сорлы түрікке» айналған тұста тарих сахнасына келген кемеңгер, дана, ойшыл, мемлекет қайраткері.

«Ататүрік реформалары елдің сыртын ғана емес, ең бастысы ішін, түрік халқының таным-түсінігін, ойлау жүйесін өзгертті. Билік басына келісімен ол байсалды диктатура орнатты. Түрік мемлекетін батыс үлгісінде модернизациялауды қолға алды. Оның реформалары түрлі пікірлер туғызды. Бірақ, турашыл саясаткер ретінде Ататүрік күллі ислам елдерінен оқ бойы озып шығып, түріктерді әлемнің алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттері қатарына қосты. Ататүрік Түркия тарихының бағытын өзгертумен қатар оның реформалары Түркия тарихының жаңа бет-бұрысына қызмет етті» - деп жазады Мұстафа Шоқай «Яш Түркістан» журналының 1939 жылғы №110 санындағы мақаласында. [1]

Түркиядағы ұлы Кемал Ататүрік есімімен байланысты реформалар неден басталды? Түркия кезінде (16-17 ғасырларда) 6 миллион шаршы шақырымнан аса аумақты иеленген, 40 миллион мұсылман, жалпы 70 миллион тұрғыны бар мемлекет еді. ХІХ ғасырдың екінші жартысында Османлы империясының осындай хәлге түсіп қалғанын көре білген мемлекет қайраткерлері реформа жолын ұсынғанын ол білетін. Бірақ реформалар өз нәтижесін бере қоймады. Өйткені, Мұстафаның ойынша, «бұл реформалар мемлекеттің ішкі өмірін қозғаусыз қалдыра отырып, тек сырттай өзгеріс жасауға бағытталған болатын. Яғни, ол реформалар ескі киімге жамау салған тәрізді ғана болатын. Ал түрік қоғамы түбегейлі өзгерістерге зәру еді. Оның соғыс өнері де тоқырауға ұшырап, қаржы салалары жат қолына өтіп болатын.

Міне, осындай кезде Мұстафа Кемал Ататүрік тарапынан құрылған ұлттық қорғану ұйымы түрік халқының ұлт-азаттық күресі тарихында жаңа

бір ерлік дәуірін бастап жіберген еді. Стамбулға келгеннен кейін Түркияның жағдайымен жақыннан таныса бастаған Мұстафа Анатолияның ішкі аудандарында халық жасақтарын ұйымдастырып, ұлт-азаттық күресіне жетекшілік жасаған өзінің аттасы Мұстафа Кемалдың іс-әрекетін қолдап, қуаттады.

«Ататүрік өз халқын шексіз сүйетін еді. Өз халқын сүю деген сөз оның бойындағы кемшіліктерін, жаман, жат қылықтарын да сүю дегендікті білдірмейді. Ататүрік Түркия тарихының бағытын өзгертті. Оның реформалары Түркия халқын табыстан табысқа жете беруіне кепілдік беретіні шүбәсіз. Түркияда болып жатқан оңды өзгерістер бұл елдің болашағына енді ешқандай күдік –күмән жоқ екенін сеніммен айтуға болады» дейді Мұстафа Шоқай «Яш Түркістан» журналының аталмыш санында. [2].

Мұстафа Шоқай әр кезде Түркияда мемлекетіне үлкен өзгеріс әкелген Мұстафа Кемал Ататүрік реформаларына аса мұқияттылықпен зейін аударады. «Біз бәріміз Мұстафа Кемал Ататүрікке қолдау беруіміз керек. Соның жанын табылуымыз керек. Себебі Түркия жеңіске жетсе, онда түркі әлеміне үлкен жол ашылады» деп айтқан сөзі бар. Мұстафаның түпкі мақсаты, жаңа Түркияның озық тәжірибесін болашақта Түркістанның қайта бас көтеруіне пайдалану, ұтымды жақтарын ұсыну болды. « Ұлтты құтқару күресі сыртқы жауды жеңіп, туған жерін азат етумен ғана шектелмейді. Ұлтты көтеру көбіне-көп ішкі реформаларға байланысты болатын да, реформаның қарқыны ұлттың бойындағы дерт-дербездің қандайлығына тәуелді еді. Мемлекетті қасіретке душар еткен дерт-дербезден құтқаруға бекем бел байлаған адам кез келген кедергіні жеңуі, алға қойған мақсатқа қарай батыл қадамдар жасауға тиіс. Ұлт үшін азаттық пен тәуелсіздіктен артық тағы қандай қасиетті нәрсе болмақ?» []

Ататүрік реформаларының сәтті жүруін және нәтижелі аяқталуын немен байланыстыруға болады? Ататүрік басқарған ұлтының азаттығы үшін көтерілістерінің нәтижесінде осы принциптер негізінде Түркияда мына реформалар жүзеге асырылды. Ұлттың отаншыл саяси тобы және озық ойлы түрік зиялыларының қолдауына сүйенген бұл реформаның жемісті аяқталуы ең алдымен «көзге көріне бермейтін, тіл мәселесі, білім, әдет-ғұрып, салт-сана, ұғым мен танымға орнығып калған» «жауды» жеңе алуында еді. Ататүрік реформалары төрткүл дүние мойындағанындай, жаңа Түркияның қадір-қасиетінің даңқын қайта көтерді. Анығын айтқанда, «өз кемшіліктерін, жаман, жат қылықтарын» көре алған және олардан саналы түрде бас тарта білген ұлт қана жаңа сапаға көтеріле алады. Осы орайда Мұстафа Шоқай дәл атап көрсеткеніндей, Ататүрік реформаларының сәтті аяқталуы Батыс

өркениетінің озық үлгілерінің жергілікті жағдайға үйлесімді қолданыс табуында еді. Осы батыс білімін» «шығыс рухымен» ұштастыру үстіндегі Түркия тәжірибесі біз үшін аса құнды. Ататүрік былай дейді: *«Мен үшін ең ұлы қорғаныс ұясы, ең ұлы көмек көзі — ұлтымның кеудесі. Сондықтан да мен ұлтымның кеудесін ешкімге бастырмау үшін барымды саламын!»*.

XX ғасырдың 20-30 жылдардағы аумалы-төкпелі заманда елінен қуғын көріп, босқан талай түркі халықтарын бауырына басты. Ататүрік билікке келген уақытта Мұстафа Шоқайдың 1920-1921 жылдардағы Түркияға махаббаты оның 20-дан аса мақала жазуына түрткі болды. Мұстафа Ататүріктің 1927 жылы Парламент мінберінде тұрып түрік жастарына: «Біздің көршіміз, Кеңестер одағы күндердің күні құлайды. Бірақ ол жерде біздің қандас бауырларымыз бар. Біз солармен байланысты үзбеуіміз керек. Біз соған дайын болуымыз керек. Тіл деген – бір көпір, тарих – бір көпір, мәдениет деген – бір көпір, осы көпірлерді құлатпауымыз керек. Сол бауырларымызбен біз өте жақын қарым-қатынаста болуымыз керек, біз сол күнді күтпей, соған жету жолында жұмыс жасауымыз керек» деген үндеуі бүгінгі таңда өміршендігін дәлелдеп отыр[3].

Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ мемлекеттілігінің даму мақсатын тұжырымдап берген, халыққа қызмет етудің жарқын үлгісін көрсеткен, қазақтың аса күрделі «соқтықпалы да соқпақты» тарихының басты мазмұнын азаттық үшін, өзін этнос ретінде және өмір сүру кеңістігін сақтап қалу үшін күрес құраса, осы күрестің алдыңғы сапында тұрған да М. Шоқай болатын. Сол себепті оның өмірі мен жанқиярлық қызметін, шығармашылық мұрасын зерттеп, зерделеу – біздің парызымыз. Сонда ғана «бүгінгі бостандықтың, бүгінгі тәуелсіздіктің өзінен-өзі келіп, басымызға қона қоймағанын, азаттық үшін миллиондаған адамдардың жазықсыз жазаланғанын» білеміз [4].

Мұстафаның Наршоқыдағы балалық кезінен бастап, азамат болып қалыптасқан Ташкент, Петербор кезеңінің өзі бір төбе болса, оның табанды, нәтижелі еңбегінің арқасында 1917 жылдың 27 қарашасында құрған Түркістан автономиясы үлкен жұмыстар атқарғанмен 2 ай ғана өмір сүрді. Мұстафа өзі құрған Түркістан автономиясы туралы: «Ұзақ уақыт қараңғыда қалған адамның бірден жарыққа шыққан кезінде көзі шағылысып, аша алмай қалатындығы секілді, ұзақ уақыт патшалық Ресейдің отарлық саясатының қараңғылығында жер бауырлап, еңбектеген түркістандықтардың төңкеріс әкелген азаттық жарығына шығысымен көздері шағылысып, алдын көре алмай қалған еді. Шағылысқан көздердің адасулары түркістандықтардың өз қараңғылықтарын одан ары арттыра түсті. Осы себептен құрған үкіметіміз 1-2 айдан ұзаққа бара алмады», - деп түсіндірген еді. Кеңес өкіметінің

Мұхтариятты аса қатыгездікпен басып-жаншуы Мұстафаның көзқарасына қатты әсер етті, бірақ орыс халқының бәріне бірдей топырақ шашпай 1918–1919 жылдары «орыс демократиясының» революциялық әлеуетін ақырына дейін анықтауға ұмтылды. Дегенмен сол кездің өзінде-ақ Мұстафа түркістандықтар дербес өмір сүрмей, өздерінің ұлттық мүддесін толық жүзеге асыра алмайтындығы түсініп, алғашқы қадам жасап, 1919 жылы Антанта елдеріне үндеу жасайды. Осы мақсат жолында ол Әзірбайжан мен Грузияда, 1921 жылы Францияға барып орналасқаннан кейін баспа беттерінде большевиктерге қарсы дамылсыз күрес жүргізеді.

Мұстафа үшін «атамекенді сүю – оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда... керек болса жан пида қылуға дайын тұру болып табылады» деуі ұлтқа қызмет етудің шынайы үлгісін көрсетсе керек.

М. Шоқай қызметінің басты бағыттарының бірі Түркістан мәселесіне әлем жұртшылығының назарын аудару болатын. Ол жиырма жыл Еуропа төрінде тәуелсіздік туын көтеріп, Кеңес одағы құрамындағы қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен т.б. халықтардың өз алдына дербес өмір сүруіне құқылы екендіктерін, тәуелсіздікке жету жолдарын айқындаумен болды.

Украина Халық Республикасының 1917-1918 жылдардағы сыртқы істер министрі болған Александр Шульгиннің «Егер Түркістан тәуелсіздік алып, Мұстафа Шоқай тірі болса, ол Джавахарлал Неру, Ататүрік сияқты қайраткер болар еді» деп пікір білдіруі Мұстафаның жұмысына берген өлшеусіз баға болып есептеледі

Бүгінгі күні Мұстафа халық жадында да, жүрегінде де берік орын алды. Оның маңдайына кез келген тұлға ие бола бермейтін бақыт – өз халқымен үндес, тағдырлас болу жазылды. Туған жерінде де, Парижде де оған ескерткіш орнатылды. Мұстафаның қайраткерлік болмысын, бүгінгі күнмен өзектесіп жатқан ой-тұжырымдарын зерттеу, насихаттау, ұлықтау еліміздің егемендігін баянды етуге, жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге қызмет етеді. Сол себепті М. Шоқайдың ұлан-ғайыр шығармашылық мұрасы уақыт көшінен қалмай, халқымыздың баға жетпес рухани қазынасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жетері хақ

Ататүріктің қазасын Парижде жүріп естіген Мұстафа Шоқай: «Түрік тарихындағы ең ұлы тұлғалардың бірі – Мұстафа Кемал Ататүріктің 57 жасында өмірден өтуі қандай қасірет деп еске алады. XX ғасырдың басында Түркия ел ретінде тәуелсіздіктен, түріктер ұлт ретінде еркіндіктен айрылған шақта Түркия мен түріктерді осындай халден Ататүрік құтқарды. Түрік халқының Анадолы далаларында қарусыз бастаған ұлтты құтқару күресінің нәтижесінде Лозанна шартын қабылдады. Түріктер араб өлкелерін еркіне жібере отырып, Анадолыдағы өзінің байырғы мекендерін қайтарып алды.

Қарыс, Ардаған, Артойын жерлері мен бірнеше бұғаздарды бауырына қайта басты. Мұстафа Шоқай Ататүрік жайлы мақаланы жаза отырып, оның ғазиз рухының алдында бас иетіндігін «Яш Түркістан» журналының 1938 жылғы №108 санында жариялайды [5].

Бүгінгі күні Ататүріктің жасаған реформалары мен еңбектері бүгінде Түркияны әлемде экономикасы дамыған, мәдениеті жоғары, мұсылман ел деңгейіне жеткізді. Ұлттық мемлекетті білмейтін, діни феодалдық, таптық негізде қаланған Осман империясының күлінен Түрік ұлтының мәдениеті мен рухани құндылықтарына негізделген біртұтас унитарлық, ұлттық мемлекеттің негізін жасады. Ататүрік өз еліне бейбітшілік әкелген және дүниежүзіне танытқан әскери көшбасшы, орасан зор күш-жігерімен Түркияда әділдік пен тәртіп орнатқан мемлекеттік қайраткер ретінде құрметтейді. Ататүріктің өмірі мен қызметінің тарихы көптеген авторлардың зерттеу тақырыбы болған. «Ататүрік, Ұлттың қайта өркендеуі» екі томдығын жазу үшін Лорд Кинросс бес жыл бойы Түркияда өмір сүріп, репортаж жасап, көптеген құжаттарды зерттеп, әсерлерін жазып отырған. Жазылымға жіберген 600 беттік монографияны орындаған соң, Кинросс мынадай тұжырымға келді: *«Ататүрік ешқашан қара басының қамын ойлаған емес. Ол бар өмірін өз еліне, өз халқына және адамзатқа арнаған»*. Ал, тарихшы Джастин Маккарти табысына былай деп баға береді: «Аяққа қайта тік тұру үшін ұлы қолбасшы және ұлы саяси қайраткер болу керек. Өз халқына деген үлкен махаббат, оны шексіз сүю, сонымен қатар, көсем күшті, әрі еріктік сапаларға ие болуы қажет. Қанша адам осы қасиеттерге ие? Адамзат тарихында осы сынды қанша адам болды? Ататүрік ұлы адам болған. Егер Ататүрік болмағанда, түрік халқы бүгінде болмас еді»...

Халықаралық жағдайды, әлем елдерінің бір-бірімен байланыстарын зерттеу Мұстафа Шоқай үшін жай қызығушылық емес, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының стратегиялық мақсат-мүдделерін жүзеге асыру қажеттіліктері деп санады. Осы мақсатта ол «Түркістан Ұлттық Бірлігі» ұйымын бірнеше мемлекеттердің басын қосып отырған Ұлттар Лигасында танытуға күш салады.

М. Шоқайдың саяси қызметінің де, халықаралық оқиғаларды зерделеуі мен ғылыми-публицистикалық ізденістерінің де негізін тарихилық принциптері құрайды. Ол үшін өткенді пайымдау оқиғалар мен құбылыстардың орын алуы мен дамуының түпкі себептерін ашу, сол арқылы белгілі бір саяси мақсатқа жету жолындағы кедергілерді жеңу, жіберілген кемшіліктерді түзету үшін қажет. Олай болмаған жағдайда өткен-кеткенді саралау ділмарлықпен жай мылжыңға айналады дейді Мұстафа.[]

Александр Шульгин Мұстафа Шоқай туралы зерттеулерінде: «Алдына қойған мақсатын орындап, азат Түркістанға басшылық етуді жазғанда Мұстафа Шоқай Ататүрік ізімен жүретін еді, бірақ оған түгелдей еліктемес еді. Ол азат Түркістанның кескін- келбетін сақтай отырып, басқа мемлекеттермен бәсекеге қабілетті болу үшін батыс елдерінен көп нәрселерді үйренуі тиіс деп ойлады» деген тоқтам жасады.

Ататүрік: «Мен үшін ең ұлы қорғаныс ұясы, ең ұлы көмек көзі – ұлтымның кеудесі. Сондықтан да мен ұлтымның кеудесін ешкімге бастырмау үшін барымды саламын!» деген пікірі шынайылығын көрсетті. Ататүріктің бұл еңбегін түрік жұрты еш ұмытпайды. Ататүрік өз ұлтына қатысты мынадай ойлар айтады:

«Мен қажет болса, ұлтым үшін өз өмірімді де қиямын!». «Ұлтқа қожалық жасауға, қоқаңдауға болмайды! Ұлтқа тек қызмет ету керек! Ұлтқа қызмет еткен адам ғана ұлтқа басие бола алады!».

«Түрік ұлты деген сөз — түрік тілі деген сөз. Түрік тілі — түрік ұлтының ең қасиетті, ең киелі, ең иелі қазынасы. Түрік тілі — түрік халқының жүрегі, ақылы һәм ойы!».

«Біздің бәріміз парламент депутаты бола аламыз, министр бола аламыз, тіпті республика президенті де бола аламыз. Бірақ, өнер адамы бола алмаймыз. Сондықтан өнер адамы біздің (биліктегілердің) емес, біз өнер адамының қолынан сүюге тиіспіз!».

Ататүрік осы ойларды тек айтып қана қойған жоқ, оны орындаған да! Өз ұлтының мерейі мен мәртебесін көтере білген Ататүрік өзінің ақыл-ойы мен іс-әрекеті арқылы халық сүйіспеншілігіне бөленді. Халықтың ықыласына ие болды. Ататүрік құрметіне 1953 жылы Түркияда «Үйде де бейбітшілік, әлемде де бейбітшілік» деген сөзі құрметіне Бейбітшілік паркі жанында кесене салынған және әлем елдерінде көптеген ескерткіштер ашылған.

Екі күрескердің тәуелсіздік күресінің нәтижесі бірдей болмады; өйткені, екі мемлекеттің сол кездегі саяси және әскери шарттары бірдей болмады. Қаншама уақыт өтсе бүгінгі ұрпақ олардың еңбектерін бағалауды, ел алдындағы перзенттік парызымызды орындауды, тәуелсіздігіміздің мәңгілік болуына үлес қосу жолында жұмыс жасауды ұмытпауымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шоқай М. Таң. шығ.: Үш томдық. 2-т. – А.: «Қайнар» баспасы. – 1999. – 520
2. К.Есмағамбетов Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. 1-том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012ж.
3. М.Шоқай. Ататүріктің қазасы //Ақмешіт апталығы.-1999.-10 желтоқсан

4. Мұстафа Кемал Ататүрік // Аңыз адам № 3. 2012 г.
5. Шоқай М. Таң. шығ.: Үш томдық. 2-т. – А.: «Қайнар» баспасы. – 2007. – 392

ЖӘДИТШІЛДІК ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ

Айдар Мұратұлы Усенов

*Қорқыт Ата атындағы ҚМУ ИСТ-18-1 м оқу тобының магистранты
Ғылыми жетекшісі: Тайман С.Т. т.ғ.к., доцент*

Ғасырларға созылған отаршылық саясат нәтижесі ХХ ғасырдың бас кезінде де, Қазан төңкерісінен соң Ресейдегі мемлекет нысаны өзгеріске ұшыраған кейін де жалғасын табуы 20-шы ғасырдың басындағы ұлтшылдардың биік шоғырын өмірге әкелді. Бұл жөнінде Мұстафа Шоқай: «Халқымыздың орыс тепкісіне деген ашу-ызасы, орыс империализмінің бұғауынан құтылуға деген ұмтылысы – қарусыз Түркістан халқын көтеріліске алып шыққан күш, міне, осылар болатын» деген болатын[1. 109].

ХХ ғасырдың бас кезінде Повольже, Қырымнан бастау алған мәдени реформаторлық, саяси-қоғамдық қозғалысы ретіндегі жәдитшілдік қозғалысы Орта Азияға да келген болатын. Жәдидшіліктің даму тарихын зертегенде оны шартты түрде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, 1880-1905 жылдары бұл қозғалыс өзінің жұмысының бағытын дәстүрлі конфессионалдық білім беруді реформалауға, яғни ортағасырлық схоластикаға қарсы балама ретінде оқытудың жаңа тәсілдерін ұсынды.

Жәдидтік қозғалыс ықпалымен түрік дүниесінде үлкен өзгеріс болды. Жәдидтер түріктердің руханият пен өркениеттік, тарихи тұтастығын басты мақсат-идеология деңгейіне көтере білді. Осылайша біртіндеп кең көлемде, яғни түрік елі масштабында ойлайтын жәдидтер тобы қалыптасты.

1905-1912 жылдар аралығында Түркістан өлкесі бойынша жәдидтік қозғалыстың ықпал етуімен 57 жаңа тұрпатты мектептер ашылды. Олар: Ташкентте – 12, Түркістан қаласында – 2, Жетісу облысында – 17, Қоқан уезінде – 13, Өндіжан уезінде – 3, Перовск уезінде – 1, Самарқанд қаласында – 2, Бұқара қаласында – 5 мектеп болған [2.45 б.].

Сондай-ақ, жер-жерлерде еуропалық үлгідегі медреселер мен мектептерді ашу қолға алына бастайды. Қазандағы – «Мұхамедия», Уфадағы – «Ғалия», Орынбордағы – «Расулия» секілді жәдидтік медреселер бой көтерді.

Жәдитшілдіктің алғашқы кезде тар мағынадағы мәдени-ағартушылық ағым ретінде көрінгендігін қазіргі заманғы зерттеушілер де растайды. «Шындығында да, жәдит қозғалысының бастапқы кезеңдегі идеологиясы ұлттық күрестің міндеттерімен тікелей байланысты болған жоқ» деп жазады өзбек тарихшысы С. Агзамходжаев[1.102 б.].

Қозғалыс жетекшілері И. Гаспралы, Ш. Маржани, А. Ибрагимов, М. Абдурашидханов, М. Бехбуди, А. Фитрат түркі халықтарының өміріндегі әлеуметтік-экономикалық және рухани даму жағынан артта қалушылықты, әсіресе, білім беру саласының уақыт талабына жауап бермейтіндігін сынға алады. Сонымен бірге олар мұсылман қоғамының бүкіл моделін, ортаазиялық мәдениеттің құндылықтары мен құрылымдарын қайта қарау жөнінде үндеу тастайды.

Мұстафа Шоқай өзегін прогресшіл идеялар құраған жәдиттік қозғалыстың бел ортасында болды, оның жетекшілерімен жиі араласты, мұраттас болады, олардың ой-тұжырымдарын, жеке еңбектерін жан-жақты зерттейді. Өз кезегінде Мұстафа Шоқайда жәдиттер қозғалысының пайда болуы, дамуы және қоғамдық ой-пікірдегі орны жөнінде арнайы зерттеу жүргізді. Франциядағы жеке мұрағаттық қорында сақталған «Жәдитшілдік» деген қолжазбасында М. Шоқай оның алғашқы кезде мектеп ісімен ғана шектелгендігін, «тек оқиғалардың даму барысында және императорлық Ресейдің шет аймақтардағы саясатының өзіндік ерекшеліктері арқасында ғана жәдитшілдік белгілі бір саяси ағымның синониміне айналғандығын айтады. Үкіметтің мектеп ісіне саяси мән беруі нәтижесінде көп ұзамай жәдитшілдіктің өзі саяси ұранға айналады. Бірақ Мұстафа Ташкентте оқып жүрген уақытында жәдитшілдіктің кең өріс ала қоймағандығын, мысалы, мұнда үш мектеп қана болғандығын ескертеді.

1912-1917 жылдары жәдитшілер еуропалық типтегі ұлт ағартушылары ретінде саналып, әрекет етті. Бүкіл Ресейді дүр сілкіндірген 1917 ж. саяси сілкіністердің ықпалы Түркістан өлкесін де қамтыды. Ақпан буржуазиялық төңкерісінің демократиялық бастаулары өлкедегі саяси күштерді жаңа бастамаларға ынталандырды. Жәдитшілдік көзқарастағы «Шуро Ислами» мен С.Лапин жетекшілік еткен «Шурои Улема» партиялары арасында келіспеушіліктер көп болды. Жәдиттердің прогресшіл қанатына сүйенген түркістан ұлттық қозғалысы мемлекеттіліктің бұхаралық не хиуалық нұсқасын қабылдай алмады. Оған қоса 1917 жылдың жазында қалалық және облыстық думаларда «Шура-и-Улеманың» соңына ерген консервативтік күштер жеңіске жетеді. 1917 жылы 28 қарашада құрылған, Түркістанда ұлттық-демократиялық күштердің басты жеңісіне айналған Түркістан мұхтариятының жариялануы «Шурои Улема» тарапынан қолдау таппады. Осылайша, басқа ешбір одақтастардың жоқтығы жағдайында Түркістан прогресшілдері үшін орыс революциясынан тәуелді болудан басқа жол қалмайды.

Ақпан төңкерісінен кейін билік басына келген Уақытша Үкіметтің патша өкіметінің бағытынан бас тартып, саяси іс-қимылға жасаған кеңшілігі өлкенің жергілікті халықтары арасындағы саяси қозғалыстардың өрбуіне қолайлы ықпал жасады. Өлкеде бірінен соң бірі құралып жатқан еуропалық үлгідегі саяси құрылымдар мен ұйымдармен ұлттық күштердің бастамасымен жаңа үлгідегі билік құрылымдары қалыптаса бастады. Ол алғаш рет 1917 жылы 13 наурызда жәдитшілердің бастамасымен Ташкенттің «ескі қала»

бөлігінде болған жиналыста көтерілді [4,169б]. Ақпан төңкерісінің өлке халықтарының еркін дамуына жол ашқан мүмкіндіктерін пайдалану үшін жәдитшілердің бастамасымен Ташкент қаласы қоғамдық ұйымдарының атқару комитеті құрылды. Бұл органның алғашқы мәжілісі 14 наурызда өтіп, оның басшылық құрамына өзбек, қазақ, татар ұлтының өкілдері енген 61 мүшеден құралды. Жаңа ұйым «Шуро Исламия» деген атаумен тарих сахнасына шықты. Алғашқы отырыстардың бірінде қабылданған Уақытша ережеде «Шурои Исламияның» басты мақсаты реформалық идеяларды тарату және Түркістанның мұсылман халқының бірлігін нығайту екендігі жарияланды [4, 22б].

Жәдитшілер саяси ұстанымдарында Ресейден бөлектенуге ұмытылған жоқ, мәселе - отаршылық бұғауын бұзудағы мұсылмандық ынтымақтастық туралы болып тұр. Ортаазиялық мұсылмандар үшін Ресейдің басқа аймақтарындағы және дүниежүзіндегі мұсылмандармен өздерінің рухани және мәдени тұрғыдан біртұтастығын сезінуде ислам факторы - олардың саяси сана сезімінің индикаторы болды.

Жәдиттер Орта Азия мұсылмандарының дәстүрлі мәдениетін модернизациялауға ұмтылса, зайырлы интеллигентер еуропалық ой-пікір негізінде саяси өзгерістер жүргізуге бағыт ұстайды. Ал, Мұстафа Шоқай көзқарасы отарлыққа қарсы күрестің барлық бағыттарын – жергілікті халықтың өмір сүру кеңістігіне славяндарды әкеліп орналастыруды тоқтату, оқу-білім, дін салаларын реформалау, жергілікті басқару жүйесіне қол жеткізу секілді мәселелерді қамтыды[1, 109б].

Бұл мерзімде жәдиттер «орыс Түркістаны» шеңберінде «дәйекті демократтар» деп есептелген социал-революционерлермен бір бағытта қимылдайды. Бірақ көп ұзамай түркістан жәдиттері мен орыс социалистері ажырасып, әрқайсысы өз даму жолдарына түседі. Жәдиттер дербес саяси күшке айналып, Түркістанның өз заң шығару мекемесі бар автономдық құрылым ретінде жариялануын талап ете бастайды. Осы мәселелерге тоқтала келіп, М. Шоқай өз еңбегін былайша қорытындылайды: бұрынғы уақытта, революцияға дейін жәдиттер бейбіт ұлттық прогресс, мұсылман қоғамының Ресей мемлекеті шеңберінде эволюциялық дамуы жөнінде ғана ойлады. Бұрын олар азат ұлттық мектеп прогреске жетудің бірден-бірі жолы деп есептеді [1, 102б].

М. Шоқай жәдиттердің бұл бағыттағы талап-тілектеріне толықтай қосылады, тіпті, алғашқы кезде қоғам қайшылықтарын танып-білуінде олардың көзқарастары мен үгіт-насихат жұмыстарының белгілі бір рөл атқарғандығын да жоққа шығаруға болмайды. Түркістандағы өзінің саяси қызметінде жәдиттерге, оның прогресшіл қанатының жетекшілері М.Бехбуди, Мүнәуар Қари, Убайдолла Қожаев секілді халық арасында беделді қайраткерлерге иек артқаны белгілі. Дегенмен 1917 жылы ішкі талас-тартыстар Түркістан халықтарының ұлттық мүдделеріне қатты қауіп төндірді. Бұл мәселе туралы Мұстафа Шоқайдың 1917 жыл естеліктерінен үзінділер еңбегінде: «Мүнәуар Қари басқарған «Шорай исламия» жаңа дәуір

талабы мен басқыншылыққа ұшыраған елдің жағдайын ескеріп, реформа жасау жоспарын ортаға салды. Түркия, Ауғанстан, Иран, Мысыр мен басқа да араб елдері сияқты азат, тәуелсіз, жартылай тәуелсіз ислам елдерінде жинақталған тәжірибе ұлттық қозғалысымыздың қайсы жолмен жүріп, қандай тірлік жасау қажет екенін айқын көрсетіп еді. Аға ұрпақтың талай шабуылына ұшырап, сөгісін алса да, әлі де бұрынғысын жалғастырып келе жатқан жәдитшіліктің жолы мен бағыты осындай болатын»-деп жәдитшілдікке баға да берді[5, 206].

Жалпы Мұстафа Шоқайды жәдиттердің идеялық платформасында тұрды деуге негіз жоқ. Ол, әсіресе, дін мәселесінде және оның қоғамдық дамудағы орны жөнінде жәдит жетекшілерінің біразынан өзге пікірді ұстанады. Жәдит басшылары теорияда, философия мәселелерінде фидеизм жағына ойысып, дінді ғылыммен ынтымақтастыруды көздейді.

Жәдит көсемдері М. Бехбуди мен А. Фитрат Құран мен ислам дәстүрін өз идеяларының дереккөзі ретінде санайды. Олар исламды халық мәдениетінің ажырамас бөлігі, тіпті негізі, оның сақталуы мен дербес өмір сүруінің басты құралы санайды. Сонымен бірге олар, басқа елдердің мұсылман қайраткерлері секілді, дін мен ғылым арасында ешбір қайшылықтың «жоқтығына» сенеді.

Осыған қарамастан саяси күресте, қоғамда діннің өз орны барлығына, бірақ бұл мәселеде асыра сілтеушілікке жол берілмеуіне жәдитшілдердің көздерін жеткізуге тырысады. Мұстафаның дінді қоғам дамуында басым фактор ретінде ұсынудан бас тартуы, бір жағынан, орыс қоғамының демократиялық бөлігінен қолдау табуға ұмтылуынан да туындаса керек. Әрине, жәдиттер қоғамдық ой-пікірдің, жергілікті халықтың сана-сезімінің, азаттық қозғалысы идеологиясының қалыптасуына алғышарттар қалағаны рас. Дегенмен кейін Мұстафа Шоқайдың кеңестер билігінің мән-мазмұнын ашып беретін, большевиктердің отарлық саясатын әшкерелейтін еңбектерінде жәдитшілдердің бағдарламасының большевиктер бағдарламасынан әлде қайда озық, прогресте болғанын айтады. Жәдитшілер туралы Мұстафа Шоқай «Яш Түркістан» журналы, 1930 ж., №2 санында жарияланған «Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан. Жеңілмес ұлтшылдық» атты мақаласында «Халқымыз бен атамекеніміздің өркениетінде көрнекті рөл атқарған Түркістанның алғабасар жәдитшілері өз ретінде әйелдер мәселесін де ұмыт қалдырмаған еді. Олар өз басылымы – Түркістандағы бұқаралық ақпарат құралдарында әйелдер мәселесінен туындайтын міндеттерін де көре білді. Жәдитшілер заманға бағып, діни және рухани негіздерге сүйеніп жазған мақала, өлеңдерінде халық ағарту мен әйелдер теңдігі мәселелерін ылғи да көтеріп отырды. Үлгілі қыздар мектебін ашу, өз ішімізден мұғалімдерді және басқа да қызметшілерді дайындау туралы салиқалы пікір айтты.

Үйлену тойы, мораль мәселелері төңірегіндегі айтыс-тартыстар жәдитшілер мен қара ғылым баспалары беттерінде ғана көрініп қалмастан, халқымыздың отбасы әңгімелеріне де арқау болған еді. Жәдитшілердің

пионерлері болған жас болды. Жәдитшілер идеясы қысқа ғана уақыт ішінде халқымыздың қолдап-қуаттауына ие болды. Қара ғылым бұқара арасындағы беделінен айрыла бастаған еді.» - деп баға береді[6. 165б].

Мұстафа үшін жәдиттер идеясы қоғам дамуы заңдылықтары, тарихи процестің қозғаушы күштері туралы дүниетанымдық көзқарастары қалыптасуының бір бұлағы рөлін ғана атқарады. Түркістан өлкесіндегі түрлі қоғамдық идеялар мен көне дәстүрлер арасындағы тайталастар оны бодан халықтардың тұрмыс-тіршілігіне назар аударуға, олардың әлеуметтік, шаруашылық және мәдени салаларда артта қалуының себептерін іздестіруге итермеледі.

Өлкеде Кеңес өкіметінің орнауы жергілікті халықты қырып-жою арқылы жүзеге асқаны белгілі. 1918 жылы большевиктердің Қоқан қырғынынан кейін Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесі «Қоқан автономиясының» барлық басшыларын заңнан тыс деп жариялап, олардың мүлкін тәркілейді. «Шура-и-Исламия», «Шура-и-Улема» т.б. ұлттық ұйымдар таратылады. Құлаған үкімет пен қырғынға ұшырағандардың орнына дүниежүзіне «басмашылық» деген атпен белгілі болған, кеңестерге қарсы кең көлемдегі халық қозғалысы келеді. А. Халид ол туралы «жәдиттердің ұлт мүддесі жөніндегі түсініктерін қала тұрғындарының көпшілігі қолдамады, ал енжар ауыл тұрғындары мұсылман зиялыларының саясатына ықпал ете алмады. Осылайша жәдитшілдер тарих мүмкіндіктерін өз мүдделеріне орай пайдалана алмады, ұлт тағдыры большевиктердің қолына көшеді» деп көрсетеді[1.156].

Қорыта айтқанда, Түркістан тарихында Мұстафа Шоқай айтқандай жәдитшілдік – адамдардың жеке басын алаламайтын, таптарға бөлмейтін жалпыға бірдей саяси еркіндік пен бостандықты мұрат тұтқан, ұлттық салауатты, алға басар қозғалыс болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. 12 томдық/ Р.Б. Сүлейменов атын. Шығыстану ин-ты; құраст. К. Есмағамбетов.-Алматы, 2012.-1-ші том. -544б.
2. Қазақ жәдитшілдігі (Сыр бойы материалдары негізінде): ұжымдық монография. Алматы - 2018 ж.
3. Абдуллаев Р.М., Агзамходжаев С.С., Алимов И.А. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. - Ташкент: Шарқ, 2002. -169 с.
4. Чокай М. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. С. 20.
5. Мұстафа Шоқай, 1-том, Алматы, «Қайнар» баспасы, 2007 жыл.
6. М.Шоқай. Таңдамалы. Алматы:Қайнар. Екі томдық. 2т.-520 бет.

М.ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ АҚИҚАТЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДА БЕЙНЕЛЕНУІ

Жанболат Мұратбекұлы Айтимов

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің 2 курс
магистранты*

Мұратбек Кенжебайұлы Айтимов

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауым.
профессоры м.а. филология ғылымдарының докторы.*

М.Шоқайдың саяси қызметімен, шығармашылығымен танысуға Кеңес өкіметі кезінде жол берілмеді. Кеңес өкіметінің қысымымен өмірінің соңғы 20 жылын елінен жырақта, Батыс Еуропада өткізген Мұстафа Шоқай – соңғы демі таусылғанша елінің тағдырын ойлаумен, қазақ және жалпы Түркістан халықтарының тәуелсіздігі үшін күресіп өткен тарихи тұлға. Кеңестік Түркістанды ол кезде қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, қарақалпақ, ұйғыр және басқа да ұлттар мекендегені белгілі.

Тарихи шындықты ашып айтқан абзал, Мұстафа Шоқай Қазақстанда Кеңес өкіметінің жүргізген жұмыстарының бәрін жоққа шығармаған. Бірақ Кеңес өкіметінің ол жақсылықты отар халықты мүсіркегеннен емес, өзіне керек болған соң істегенін нақты деректермен жазады.

«Мұстафа Шоқайдың большевик отаршылдарының болмысын барынша терең танып, отарлаушы мемлекетке тән барлық белгілерді кеңестік Ресейдің бойынан тауып, сонымен қатар, оның басқа отаршылдық саясаттан айырмашылығын да көрді. Ол большевиктер билігінің саяси бет-бейнесін аша білді» [1,77], - деп көрсетеді шоқайтанушы, саяси ғылымдарының докторы, профессор Әбдіжәлел Бәкір.

Ол Францияда тұрса да халқының ашаршылыққа ұшырағанын естіп, оның себептері мен зардабын анықтап, Еуропа жұртшылығына жеткізуге ұмтылған.

М.Шоқай 1933 жылдың басында, яғни ашаршылықтың нағыз өршіп тұрған кезінде Түркістан өлкесінде болып қайтқан бір шетелдіктің көзімен көріп, естіп-біліп куә болған оқиғасын «Бір «интуристің» Түркістан әсері» деген мақаласында келтіреді. Орыс және кейбір түркі тілін білетін шетелдік Кеңес елінің көп жерін аралаған. Сондықтан бұл елге сырттан баратын былайғы жұрт аңғармайтын көптеген мәселелерді дәл аңғарып, дұрыс түсінген.

М.Шоқай оның жолжазбасын «Жас Түркістан» журналының 44-ші санында жариялай отырып, «түсінікті себептерге байланысты бұл «интуристің» атын атай алмаймыз. Сондай-ақ, оның Түркістан әсері хақында бізге әңгімелеп бергендерінің де бәрін жариялауға шарасызбыз» деп ескертеді. Сонымен, батысеуропалық азамат Түркістандағы көргендерін төмендегідей баяндайды. «Менің Түркістаннан алған әсерім: бұл елді аштық жайлаған. Қай жағына қарасаң да ашаршылықтың белгісі көзге ұрады. Орта Азия темір жолы бойында, Түркісіб бойында, станцияларда, ірі және шағын қалаларда - қай жерге барсаңыз да алдыңыздан аш адамдар шығады. Ашаршылыққа душар болғандар Түркістанның жергілікті халықтары. Елдің әр түкпірінде - Қазақстанда, Қырғызстанда, Өзбекстанда және Түркіменстанда ашаршылықтың себебі туралы жергілікті тұрғындардан сұраулар қойып, жауап алдым.

Үкімет пен партия қызметкерлерінен ашаршылықтың себебін сұрасам, қашқалақтап, өтірік жауап қайырады. Олар: «Түркістанда ашаршылық ауық-ауық болып тұрады. Төңкерістен бұрын да ашаршылық болған», - дейді. Бірақ үкімет пен партияның жауапты орындарында отырмаған қатардағы адамдар ашаршылықтың шын сырын бүркелемей ашық айтуға тырысады. Өзбекстандағы және Түркістандағы ашаршылықтың басты себебі - дәнді дақылдар егетін жерлердің мақта егуге берілуінен еді. Өзбекстанда күріш жетпеуі қатты сезіледі. «Ашаршылықты тудырған себептердің бірі – колхоздар болып табылатыны ешкімге құпия емес. Алайда, үкімет пен партия ұйымдарының жауапты қызметкерлері ашаршылықтың себебін колхоздарға көз бояп кіріп алған қайдағы бір тап жауларынан көреді. Қарапайым бұқара мен қатардағы қызметкерлер істің мәнін онша көп жасырмайды. Олар колхоздарды ашаршылықтың қайнар көзі деп есептейді. Самарханда болғанымда бір белгілі коммунист маған колхоздардың Түркістанға сәйкес келмейтінін, Түркістан халқы Мәскеудің «жақсылығына» лағнет айтатынын білдірді» [2,235],- деп баяндайды.

«Қазақстан мен Қырғызстандағы ашаршылықтың басты себебі ретінде жергілікті тұрғындар колхоздармен қатар күштеп отырықшыландыруды айтады. Қызмет бабы бойынша қазақ және қырғыз тұрғындарымен жақын араласып жүрген кейбір партия мүшелері отырықшылдандыру бұл халықтар үшін аса бір тиімсіз жағдайда жүргізіліп жатқанын жасырмайды. Жаңадан отырықшыландырылатын шаруашылықтарға бөлінетін жерлердің көбі көшпелі және жартылай көшпелі жергілікті шаруалардан тартып алынып, Ресейден келген келімсектерге үлестіріп беріліп қойған және үздіксіз беріліп жатыр. Орыс шаруалары қалаған жерлеріне қазық қағып қоныстануда. Үкімет солар жағында. Жаңадан отырықшыландырылған қазақ-қырғыздарға не баспана үшін немесе азық-түлік үшін ешқандай көмек көрсетпейді. Көмек көрсеткен жағдайда, ондай көмек тым мардымсыз. Ақыры отырықшылдануға қажетті ең қарапайым шарт – жағдайлардың өзін әзірлей алмай, қайтадан көшпелі күйге түсуге мәжбүр болуда.

Солардың арасында Әулиеата аумағының да қазақтары бар. Мұндағы бірталай отбасы өздеріне берілген жерлерді тастап, қайтадан көшпелі мал шаруашылығымен шұғылдануға өткен. Бірақ оларда мал дейтін мал да қалмаған. Көбі ашаршалық азабын тартып өліп жатыр», - деп жазады шетелдік азамат. Қазіргі қазақстандық зерттеушілер патша өкіметінің қоныс аударту арқылы қазақтарды жерден айыру саясатын большевиктер де жалғастырғанын дәлелдеуде. И.Ямзин мен В.Вошинин сияқты кеңестік ғалымдар 1926 жылы Ресейде «Отарлау және қоныс аударудың ілімі» деген еңбек жазып, оны жоғары оқу орындарында оқытқан.

1925 жылы тарихи деректері бойынша Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің Төралқасы «Қазақ АКСР-і жеріне көшіру мен қоныстандыруды тоқтату» жөнінде қаулы қабылдаған. Ал, Қазақ еліндегі билікке келген соң Ф.Голощекин ол қаулының күшін жойғызып, 1929 жылы республика үкіметі жанынан қоныс аударушылар басқармасын ашқызған.

М.Шоқай қазақ халқының жерінен айрылғанын мынадай деректермен дәлелдей түседі: «1926 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 6 миллион 503 мың адам тұрады. Осы санның мөлшермен жүзден отызы орыс және украин мұғажырлары (эмигранттар). 540 мың қала халқының көбі орыс мұғажырлары өлкенің ең шұрайлы жерлеріне қоныстандырылған. Олардың көпшілігі Ақмола, Қостанай аймақтары мен Семей, Жетісу және Сырдария аймақтарына суармалы егіс алқаптарына орналастырылған» - деп кеңестік отаршылдық саясаттың бір қырын аша түседі. М.Шоқай сол кезде тек Қазақстан ғана емес, бүкіл Кеңес одағы бойынша ең құнарлы жерлер саналатын Қостанай мен Ақмола аймақтарында орыс мұғажырлары қалаған жерлерін иемденген.

Мұғажырлар Қостанайда тұрғындардың жүзден 62 жарымын, Ақмолада жүзден 52 жарымын құрайды» деп көрсеткен. Сөйтіп, М.Шоқай Кеңес өкіметі шаруаларды күштеп ұжымдастыру арқылы жерден айырғанын, оларды жеке шаруашылық жүргізу құқынан айырып, мемлекетке басыбайлы етіп қойғанын жазады. Большевиктер И.Сталин 1929 жылы Сібірге барған сапарында міндеттегендей, Кеңес елін әлемдегі ең астықты елге айналдыра алмады. Бір кезде астық өндіруден атағы шыққан патшалы Ресей енді большевиктер билігі кезінде аштық апатына ұшырауда. М.Шоқай «Бүгінгі кеңестік Ресей «адам жегіштер» отанына айналды» [3,123].- деп, ресейлік большевиктер саясатын ашына сынады. Большевиктердің көшпелілерді күштеп отырықшыландыру және ұжымдастыру саясаты Түркістанның жергілікті халқының наразылығын туғызып, қарулы күреске шығуға мәжбүрлегені тарихтан белгілі.

М.Шоқай «Атамекен жағдайы» деген мақаласында Лондонда шығатын «Дейли экспресс» газетінің № 34.12.29. санынан төмендегі телеграф хабарын келтіреді: «Кеңестік Түркістанның Ауғанстан шекарасына таяу жерінде Қызыл Армия мен жергілікті шаруалар арасында қарулы қақтығыс туылды. Осы қақтығыста 2 мыңнан аса адам қаза тапты. Түркістан шаруаларының үкіметке астық тапсырудан бас тартуы соғыстың туылуына басты себеп

болғанын көріп отырмыз. Ауғанстан шекарасына жіберілген қызыл әскерлерді шаруалар қару кезеп қарсы алды. Соғыс тура бір күн жалғасты. Шаруалар тарапынан көрсетілген қарсылықтың күшті болғаны соншалық, үкімет оларды жаныштау үшін әскери самолеттерді іске қосып, улы газдармен толтырылған бомбалар тастады. Шаруалардың бір бөлігі Ауғанстан аумағына шегінді. Соғыс болған жерге «ГПУ» топтары жіберілді. Көтеріліс басшыларынан 14 адам атып өлтірілді. Шаруалардың қолындағы астық тартып алынуда». Ұжымдастырумен бір мезгілде Қазақстанда астық дайындау науқаны да белсенді түрде жүргізілген. Колхоздарда астықтың барлық қорлары, тіпті тұқым қорлары да тартып алынды. Мал шаруашылығымен айналысатын аудандарға астық тапсыру міндеті жүктеліп, қазақтар оны орындау үшін малдарын астыққа айырбастаған. Одан бөлек ет, жүн дайындау науқаны да малды жаппай союға соқтырды. Қазақстандағы сол кездегі большевик басшылардың қазақ даласының табиғи-климаттық ерекшеліктері мен көшпелі шаруашылық заңдылықтарын есепке алмай жүргізген әпербақан саясаты қазақ халқын аштыққа ұшыратты. Сонымен, М.Шоқайдың осы мәселеге қатысты еңбектерінен түйетін ой – Қазақстандағы 30-шы жылдардың басында орын алған ашаршылық большевиктердің отаршылдық саясатының тікелей зардабы болғандығы.

Ашаршылық нәубетінің айшықты көріністері Смағұл Елубайдың 2003 жылы жазылған трилогиясы – «Ақ боз үй», «Мінәжат», «Жалған дүние» шығармаларында шынайы бейнеленген.

Жазушы Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» роман–трилогиясының үшіншісі «Жалған дүние» деп аталады. Романның тақырыбы – ХХ ғасырдағы Кеңес заманының зардаптары, шындығы (ашаршылық, сталиндік қуғын-сүргін, т.б.), идеясы – жаратылыс қозғалысындағы өмір мен өлім жалғастығының мәңгілігі. Романның мазмұны (тақырып пен идея) мен пішіні (сюжет пен композиция) жүйесінде – ХХ ғасырдың 60–80-жылдарындағы Қазақстандағы қоғамдық құрылыс кезеңі қамтылған. Кейіпкерлердің өткен өмір белестерін еске алуы, толғаныстары арқылы ХХ ғасырдың 30–50-жылдардағы оқиғалары да эпикалық баяндау кеңістігінде танылады.

Романның тақырыптық нысанына алынған кеңестік кезең келбетінің әлеуметтік ақиқаты идеялық-композициялық желіде қамтылады. Нақтылап айтқанда, кейіпкерлердің психологиялық толғаныстары арқылы 20-жылдардағы қазақ шаруалары мал-мүліктерінің тәркіленуінің, жер аударылуының, 30-жылдардағы ашаршылықтың, жаппай қуғын-сүргіннің қазақтың халықтық-ұлттық даму бағдарын бұзған апатты қасіретін кейіпкердің ішкі жан дүниесіндегі еске алу толғаныстарымен бейнеленген.

Терезеден түскен Ай сәулесіне қарап отырған кейіпкер Хансұлудың сонау балалық шағындағы тұлымшағы желбіреп, жалаң аяқ жүгіріп, айлы түндердегі ақсүйек ойнағандарын, ертерек есеюге асыққан сол бақытты күндерді сағына еске алып отырған сәті арқылы заман шындығы баяндалады. Жеке адамдардан құралған халық тағдырының сабақтас қасіретті оқиғалары реалистікпен бейнеленген:

«Алайда, Хансұлу қылтиып қыз бола бастасымен қыр тірлігі қымырандай іріді. Көкесі тәрізді билер, аяқты балпаң-балпаң басқан байлар Хансұлудың көз алдында бордай тозып, қоңыз теріп кетті.

1932 жылдың жазғытұры әлі көз алдында. Қарақалпақтың түстік тұсы. Әнеки, құм арасында томпиып-томпиып, жетімсіреп қалып бара жатқан киіз үйлер. Бұ күнді Хансұлу өлсе ұмытпас. Бір тілім нан үшін, өз үй – өлең төсегін құм арасында тастап, сонау Әму-Дария жағасындағы Қоңырат деген қалаға қарай шұбырғанын, сірә, екі дүниеде ұмыта қоймас. Қызыл қия құм арасында иесіз қалып бара жатқан үлкен ақ боз үйіне қарап, шешесі екеуі қыр үстінде көз жасын сығып тұрды-ау. Ертесіне жаяу жалпы шұбырған жұртқа ере алмай сырқаттанып, жолда бұйрат басында әкесі мен шешесі қалды. Соның бәрі әлі күнге көз алдында сайрап тұр. Әнеки, көкесі құм басында ұзынынан түсіп жатыр. Оның басын сүйеп, жанында шешесі отыр, шошайып. Бұлар – Дәу апа екеуі осы Едіге мен Түгелханның бірін жетелеп, бірін арқалап, арттарына қарай-қарай жалтақтап, көз жастарын тия алмай ұзап барады. Кетпеске лаж жоқ. Әкесі «Сіздер жүре беріңіздер! Біз сондарыңыздан жетерміз», деп бұйырған еді. Бірақ тағдыр бұларға енді қайтып кездесуді жазбапты. Ең болмаса, бір-бірлерінің өлі не тірі екенін де білуге жазбапты... О, жалған-ай!!!» [4,43-44].

Романдағы халық тағдырының, жеке адамдардың психологиялық тұрғыда сипатталуы осылайша кейіпкерлердің ойлануымен өткен мен бүгінді, болашақты сабақтастыра толғанған сәттері арқылы беріледі. Роман-трилогияның алғашқы кітаптарындағы оқиғалар желісінде де романтикалық-реалистік көркемдік әдістермен сомдалған Хансұлу бейнесі бұл романда ауырып жатқан кезіндегі оқиғалар барысында мінезделген. Ауырып жатқан кезінде де Хансұлу өзінің жақсы не жек көргенін бетке айтатын, шындықпен шыңдалған табиғи мінез-құлық қасиеттерінен айнымайды.

Фәниден бақиға озар сәтіне дейін осылайша мінезделген Хансұлудың ауырып жатқандағы бір мезет сергіп ғарыш кеңістігіне қарауынан да оның әуелден тіршілікке ғашық жандүние болмысы дәлелдене түскендей: «Жұлдызды, Айлы түнгі аспан келбетіне шола бір қарап еді, тойымсыз жанарына тұңғыық ғалам түгел сыйып кетті. Аспанды қақ жарып, белдеулей шаңытып Құс жолы жатыр. ...Жаны қыдырып, жалғыз ғана байыз таба алмай Хансұлу жатыр. Ұзақ сапарға шығар алдында дегбірі қашқан жолаушыдай. Түнгі Аспанмен бетпе-бет қазір жалпақ дүниеде жападан жалғыз қалғандай...» [5, 45].

Роман-трилогияның әуелгі кітаптарынан бастап талай оқиғаларды басынан өткізген кейіпкерлердің фәниден бақиға аттанар сәті жақындаған сайын ғарыш кеңістігіне, тіршілік қозғалыстарына өзгеше сергек көзқараспен қарауының да табиғи заңдылығы аңғарылғандай. Ауруы жеңіп әлсіресе де, «сезім түйсігі әлі сергек» [5,57]. Хансұлудың өзіне ғана тән өр мінезінен айнымай, өзінің отбасылық тағдырын талқандаған екіжүзді қаныпезер Ждақай есімді сұрқияға да көңіліндегі үкімін-кесімін жанжүйесімен сезіндірді. Романдағы жанама кейіпкерлердің бірі Ждақай 1937–1938 жж.

қазақ ауылдарындағы жазықсыз азаматтарды НКВД-ға жамандап, жала жауып соттатып, Сібірге айдатқан, құртқызған жалақорлардың, бәлеқорлардың жинақталған тұлғасы. Романның эпикалық баяндау жүйесінде Ждақайдың, оның әкесі Жорға Күреңнің де қазақ ауылдарындағы сырты күлген, іші бұзық сұрқияларды елестететіні анық. 30 - жылдары талайды жалған жаласымен «Халық жауы» атандырып құртқан сол Ждақайдың соғысқа барып, аман келгеннен кейінгі «діндар» кейпіндегі іс-әрекеті де екіжүзділіктің нақты көрінісі.

Жазушы кейіпкерлердің әрқайсысына тән шынайы мінез-құлық қасиеттерін олардың өзара қарым-қатынастармен бағалануы арқылы дәлелдейді: «НКВД-ға домалақ қағаздарды боратып, талайдың басын допша домалатқан бұ кісәпірге сөйтіп, немістің оғы да дарымады. Бірақ, Ждақай өзгеріп оралды. Басына тақия, үстіне шапан киіп, қолына Құран ұстап, мүләйімсіген молда кейіпке түсіп келді. Молда атаулыны кешегі отызыншы жылдары өз қолымен отаған Ждақайдың бұл тақуалығына жұрт сенсе де Хансұлу сенбеді. Хансұлуды көрсе, Ждақайдың құты қашатын. Именшектеп, не істерін білмей, өзінен-өзі абдырайтын» [5,58]. Молда кейпіне түскен жәдігөй Ждақайдың Хансұлудың сау кезінде бір рет кешірім сұрағандағы кейпі («... шоқша сақал, шапанының өңірін қаусыра қымтаған Ждақай үн-түнсіз, сүметіліп, табалдырықтан аттай берді») де, сөзі де, оның тағдырының тек Алланың алдында ғана шешілетінін айтқан Хансұлудың қайтарған жауабы да – жамандықтың жақсылық алдындағы пәстігін дәлелдеу тұрғысында алынған. Хансұлудың ауруы меңдеп жатқанда да кешірім сұрап келген Ждақайдың қылығының («Істеген зұлымдығы үшін енді Құдай бетін көруге қорқады»), бірақ Хансұлудың жан-дүниесіндегі жауыздыққа айтылған жүрек үкімінің қазақ даналығымен («Қалған көңіл шыққан жанмен бірдей») сәйкестігіне көз жеткіземіз: «Бұл ұзынды-қысқалы өмірінде Хансұлу талайды кешірген. Бірақ... Ждақай сенің ... кішкентайдан құлын-тайдай тебісіп қатар өскен Шеге мен Хансұлуға жасағаныңды кешіре алмас! Аулақ! Аулақ! Әззіл! [5,59].

Ауруы меңдеп әл үстінде жатқан адамның фәнидегі жалған дүниенің қызығына тоя алмай құмарта қарайтыны, жанды қозғалыстағы жаратылыс суреттерін жанарына мол сыйғызатыны кейіпкердің жанжүйе әлемі арқылы бейнеленген:

«Шығыс етегі қылаңыта бастаған таңғы аспан, жұлдыздар, Ай – бәрін де кейіпкер жанарымен шолады, көзі жұмылып бара жатқанда сонау жылдары «Халық жауы» атанып жазықсыз жазаланып, екінші рет ұсталудан кейін оралмай кеткен күйеуі Шегесін («Қабағында кірбің. Жалаң аяқ. Тек құр сүлдері. Жүзін көтермей ілбіп келеді») көргенмен, оның қуанбағанын Хансұлу «Шеге!» деп айқайласа да даусы шықпағанын, теріс айналып кеткенін, біртіндеп көзден ғайып болғанын – кейіпкер жанжүйесінің бақиға сапары алдындағы сезім - толғаныстары қалпымен аңғарамыз. Кейіпкердің мінез - құлық болмысындағы келбетінен бақиға аттанғанға дейін тіршілікке құштар, жамандықтан тітіркеніп, жаны сүйген жандардан, құбылыстардан

рухани ләззат алуы, тоқталмаған тұлғасын танимыз.

Он бес тараудан тұратын романның идеялық - композициялық тұтастығы желісіндегі басты кейіпкерлердің бірі – Едіге. Оның көркемдік жинақтаумен бейнеленуі осы романдағы жазушылық-қаламгерлік тағдырының шиеленісті сәті түрінде берілген. «Отыз екінші жыл» атты шығармасын кеңестік саяси-идеологиялық жүйе жаратпайды, жариялауға рұқсат етпейді. Кейіпкер тағдырының осындай дағдарысқа ұшыраған психологиялық хал-ахуалы эпикалық баяндау арқылы түсіндірілген:

«Кітаптар оны жетелеп әлемнің сан алуан рухани соқпақтарын шарлатты. Демалыс күндерінің өзін сарылып, Алматы кітапханаларында өткізді. ...Сол күндерден бастап, бір бітпейтін тіршілік үшін арпалыс басталды. Сол күндерден бері, мінеки, дөңгеленіп ширек ғасыр өтіпті. Жасы елуден ауыпты. Сол ширек ғасырға созылған күрес қорытындысы «Отыз екінші жыл» болуға тиіс еді. Бұл кітап сөз майданында ширек ғасыр күрескен Едігенің жеңісі болуға тиіс еді. Бірақ мына заман, мына қоғам оның бұл жеңісін теріс қылды. Маңдайдан ұрып, майып қылды ...» [5,86-87].

Романның сюжеттік-композициялық құрылымын сабақтастыратын басты кейіпкер тағдырындағы осы дағдарысты жағдай оның бүкіл күйзелістерінің аяқталу сәтін, бақиға көшуін тездеткендей әсер береді. Кейіпкер жан-дүниесіндегі күйзелістер мен өмір қозғалысындағы шындық үндестігі де егізделе танылады: «... жас шағында теперішті адамнан көрсе, енді жасамыш шағында теперішті заманнан көріп келеді екен. Биікке ұмтылған екен, төбесі жеткізбепті, тереңге ұмтылған екен, тереңі жеткізбепті» [5,87].

Роман композициясының желісінде кейіпкердің сол «Отыз екінші жыл» шығармасын жазу барысында Кеңес өкіметінің саясатындағы қазаққа апат әкелген зардаптарын түсінгені дәлелденген.

Кеңес өкіметіндегі саяси - идеологиялық, мемлекеттік басқару жүйесінің адамдардың сана-сезімін бұғаулаған отаршылдық - өктемшілдік ықпалының салдарынан болған зардаптары роман композициясында басты кейіпкер Едігенің әр түрлі психологиялық күйзелістерімен, толғаныстарымен берілген. «Отыз екінші жыл» атты романының баспаға жариялануға қабылданбағанынан кейінгі кейіпкер Едігенің күйзелісті хал-ахуалын автор мегзеулі мағыналы бейнелеулермен оқырманның көз алдына реалистік болмысымен елестетеді: «Бір үлкен майданда бүкіл ғұмырын бәйгеге тіккен әдебиеттегі күрес майданында тағдыр бұны ондырмай омақастырып шалқасынан түсірді. Сонымен «қырық кісі» жеңді. Қыңыр кісі жеңілді. Едіге жеңілді. Аяқ асты болды. Езілді. Тапталды. Тапталғаны сол, Едіге енді жақын болашақта жазушы ретінде ес жиып, еңсе көтере алмақ емес. Қайта қалам алмақ емес. Ол анық. Осыны ойлағанда қараптан қарап тұрып тынысы бітелді. Жағаға шығып қалған балықтай аласұрады. Ауызымен ауа қармайды. Қазір де солай болды. Бусанып маңдайынан тері шықты. Жүзін көтеріп, алға көз жіберіп еді... тік жар тәрізді ұйып, тұтасып тұрған қараңғыдан өзге түк көре алмады» [5,63].

Кейіпкердің қоғамдық құрылыстың әділетсіз бағалауынан материалдық және рухани тұрғыдан соққы көргенінің себептері де эпикалық баяндау желісінде айқындалады. Едігенің қазақ тілін қорғап мақалалар, 30-жылдардағы аштықты, саяси қуғын-сүргінді сипаттап кітап жазғаны – бәрі халқына адал қызмет ету мұраты болғандығы дәлелденеді. Мұратына жете алмаған жанның трагедиялық тоқырауына, күйзелуіне себеп болған қоғамдық - әлеуметтік ортаның қайшылықты хал - ахуалына да ХХ ғасырдың 60–70-жылдарындағы Қазақстанның, Алматының рухани келбеті арқылы бейнелейді:

«Түрі қазақ, тілі орыс күннен-күнге көбейіп бара жатқан осы қаладағы сорлы қазақты көрсе, көңіл шырқы іркіттей іріп, айрандай бұзылады. Көшеге шықсаң болды, өзара орысша былдырласқан баланы көресің. Немересімен жат тілде шүлдірлескен атаны көресің. Қызымен орысша шүңкілдескен ананы көресің. Сонда шошисың. Айдың-Күннің аманында бұ қазаққа не болды деп. Қараптан - қарап тұрып ызаға булығысың. Ашуға тығыласың. Қаның басыңа тебеді. Мына таскерен жұрт, таскерен заманның бетіне былш-былш ұрып, біраз нәрсе айтқың келеді» [5,139]. Романның композициялық желісіне тартылған авторлық идеялық-психологиялық хал-ахуалдың айтылған мәселеден туындағаны аңғарылады.

Романдағы басты кейіпкерлердің түс көрген, күйзелген, қиналған, дағдарған сәттерінің табиғат құбылыстарымен егізделуі (түн қараңғылығы, Ай мен Күннің көріністері, дауылды жел, т.б.) де кейіпкерлермен үнемі тілдесетін, сұхбат құратын ішкі дауыс (Өктем Үн), өлгендердің рухы – бәрі де шығарма арқауындағы жеке адамның, халықтың, бүкіл қоғамдық құрылыстың қайшылықтардан құралатын мәңгілік болмысын дәлелдейді. Романның соңында Едігенің бақиға аттанар алдында Жаратушының Өктем Үнімен болған сұхбаты да қайшылықтар, қақтығыстар заңдылығына негізделген фәниден адамдардың жақсылық пен жамандық ортасында жүріп: Бұл тірлікке кең дүниенің кез-келген құбылысына таң қалған сәби күйінде келіп едің, сол күйінде таң қалумен кетіп барасың» [5,155] деген Жаратушының Өкпелі Үнімен түйінделген. Романның идеялық-композициялық желісін саралай келгенде, зерттеуші Г. Пірәлиеваның тұжырымындағы ойлардың осы шығарманың поэтикалық болмысына сәйкестігі байқалады: «Психологиялық роман табиғатының өзі жеке адам тағдырын екі әлем, сұлулық пен ұсқынсыздық, саналы мен бейсаналы, өмір мен өлім, т.б. арасындағы ымыраға келмейтін мәңгілік құндылықтар жайындағы ой қозғауға мәжбүр етеді. Бұл – психологиялық туындыға қойылар басты шарттың бірі» [6, 7].

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім талаптарының орындалуына психологиялық сипатпен жазу үрдісі шығармашылықпен қолданылуда. Бұл – қазақтың көркем прозасы дамуындағы классикалық әдебиет дәстүрін жаңаша жаңғырта дамытудың көрсеткіші.

Жүріп өткен жолымыздың ешқандай да бұрмалаусыз, тура қорытудың бірден-бір жолы - өз уақытында халқымыздың болашағы үшін бар ғұмырын күресте өткізген зиялыларымыздың артында қалдырған рухани мұрасын қалың оқырманның, әсіресе, жас ұрпақтың қолына жеткізу болса керек. Халқымыз үшін сондай ардақты есімдердің бірі- Мұстафа Шоқайұлы. Оның бірлі - жарым еңбектерімен оқушы қауым тек соңғы жылдары ғана таныса бастады. Дегенмен, бұл белгілі қайраткердің зор шығармашылық таланты мен ұстанған позициясының «Яш Түркістан» (1929-1939) журналы арқылы жарқырап, толық көрінгенін әркімнің біле бермеуі де мүмкін.

Гуманист - ойшыл, демократ, энциклопедиялық білім иесі Мұстафа Шоқай ағартушы, Орта Азия мен Қазақстан халықтары тарихы мен мәдениетінің жоқтаушысы болды, ағылшын, француз, неміс, түрік және араб тілдерін өте жетік меңгерді. Бүкіл ғұмырын ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының ар - абыройын қорғауға, шындық үшін күреске арнады. Оның жан - жүрегі өле-өлгенше туған халқымен бірге болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Бәкіров Ә. Мұстафа Шоқай (Деректі хикаят). - Алматы: Бастау, 1997.-165 б.
- 2.Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 640 б.
- 3.Қойгелдиев М. Тұтас Түркістан идеясы және М.Шоқайұлы.-Алматы:1997.-345 б.
4. Адамзат өркениеті-тарих және қазіргі заман. Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары, 5-9 шілде 2005 ж. – Алматы: Университет «Қайнар», 2005. – 266 б.
5. Елубай С. Жалған дүние: Роман-ойтолғау. – Алматы: Қазығұрт, 2003. – 160 б.
6. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.

М. ШОҚАЙДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МӘСЕЛЕСІ

А.У. Абдирахова

Қазақстан инновациялық- коммуникациялық жүйелер университеті

Орал қаласы

А.У. Абдразакова

Қорқыт Ата атындағы ҚМУ

Тарихтан белгілі 1917 жылғы ақпан төңкерісінен көп жағымды жаңалық күткен зиялыларымыздың үміті ақталмады. Революцияның жеңісті күндерінде Петербургте жүрген М.Шоқай үміт пен күдік аралас сезімде елге

аттанғанын жазады: «Талаба (студент) кезімде (1910-1914), университет пен бүкіл орыс зиялыларының революцияшыл демократтары арасында жүргенімде, Петербургті ұнататынымын. Ол заманда орыс талабалары мен орыс революцияшыл демократтары қауымының бейілі кең еді... Бұл орыстан басқа халықтар өкілдерінің «өздерін ұмытқандығынан» немесе ортаға жақын болғысы келетіндігінен туған емес. Орыстың революцияшыл демократтарының саяси көзқарастары өзге халықтар өкілдерінің сол кездегі ой-пікіріне жақын еді. Біз әлі ұлттық тағдырымыздың мәселелерін ұлттық тәуелсіздік тұрғысынан көтере қоймағанбыз. Тек бәріміз орыс патшалығы жойылудан мемлекет құрылымы өзгереді деген пікірде едік», - дей келіп, екі жүз жылға жуық қазақ жерінде отарлық саясатын жүргізген патша үкіметі биліктен тайдырылғанда күллі қиянат атаулыдан құтылатынына және «ұлттық басқарма» құрылатынына сенгенін айтады. Бірақ, сол жылдардағы саяси оқиғалардың өкінішті нәтижесін тарихтан білеміз. Бұл жөнінде М. Шоқай да былай дейді: «Көп ұзамай орыс революциясының оқиғалары біздің тәтті үміттеріміздің тас-талқанын шығарды. Орыс революцияшыл демократтары билік басына келгенде сынақтан қатты сүрінді. Олар патшалық заманында орыстан өзге халықтардың өкілдерін жатырқамағанымен, қолдарына билік тиген кезде оларды шеттетіп, маңайына жолатпай қойды»[1,17]. XX ғасырдың №1 террорисі атанған Ленин басшылығымен большевиктер Ресей империясын императорымен қоса саяси картадан кетірген қос төңкеріс жеңісінің жемісін ешқандай ұлттық аймақ халқымен бөліскісі келмеді. Бүкіл түркі халқын бір ту астына біріктіріп, Түркістан автономиясын құру тұрғысындағы М.Шоқайдың жанкешті қызметін қасақана қастық әрекет сипатында қабылдаған кеңес үкіметі бұл автономияны ақпанда қанды қырғынмен таратты.

Қоқан автономиясының Түркістан Уақытша үкіметі екі айдай ғана өмір сүрді. Мұстафа Шоқай мұның себептерін былай деп түсіндіреді: «Ұзақ уақыт қараңғыда қалған адамның бірден жарыққа шыққан кезінде көзі шағылысып аша алмай қалатындығы секілді, ұзақ уақыт патшалық Ресейдің отарлық саясатының қараңғылығында жер бауырлап еңбектеген түркістандықтар да төңкеріс әкелген азаттық жарығына шығысымен көздері шағылысып, алдын көре алмай қалған еді. Шағылысқан көздердің адасуларын түркістандықтардың өз қараңғылықтары да одан әрі арттыра түскен еді» [2.85 б.]. Түркістан автономиясы үкіметінің басшылығынан күшпен қуылған Мұстафа Шоқайұы өмір бойы Түркістан мемлекетін құру идеясынан бас тартқан жоқ. Алаш партиясының Сырдария ұйымының саяси бағыты да көп жағдайда сол идеяға байланысты еді. Осы идеяның Мұстафа Шоқайұлының ойын билегендігі соншалық, ол Ресейді билеген А. Керенсейі үкіметіндегі министрлік қызметтен де, большевиктердің Түркістандағы совет үкіметін басқаруға шақырған ұсынысынан да бас тартты [3].

Осылайша, елінің тәуелсіздігі жолында әділетсіздікке қарсы күрескен Мұстафа кеңестік билік орнағаннан кейін туған жерінен кетуге мәжбүр болды. Ендігі қалған бүкіл саналы ғұммырында өзінің шығармашылығын

Кеңес үкіметінің жүргізген саясатының Түркістан халқының мүддесіне мүлдем қайшы екенін көрсетуге бағыттады. 1917-1941 жылдар аралығында Стамбул және Берлинде «Жаңа Түркістан» мен «Жас Түркістан» деген журналдар басып шығарып, сонда Кеңес өкіметінің әділетсіз саясатын бүкіл батыс елдеріне жария еткен. 1928 жылы «Кеңестер билеген Түркістан» деген еңбегінде сталинизмнің, большевиктік отаршылдықтың бет пердесін ашып көрсетеді. Осылайша М. Шоқай кеңестік Орта Азияда болып жатқан әлеуметтік және саяси өзгерістерге ашық наразылық танытып, қарсылық көрсеткен қайраткер ретінде дараланады. Сол жылдары шет мемлекеттердің кеңестер елінде болып жатқан саяси - әлеуметтік өзгерістерді жіті қадағалап, сыни тұрғыда объективті бағалайтын, олардың тоталитарлық саясатының зардабын жергілікті халықтың мүддесі тұрғысынан қорытындылай алатын мүмкіншіліктері жоқ еді. Сондықтан Шоқай кеңес үкіметінің Түркістандағы жүргізген саясатының Еуропадағы ғана емес, әлемдік деңгейдегі ең ықпалды қарсыластарының біріне айналды. Бұл тұрғыдан алғанда, Шоқай туған жеріндегі халық мүддесіне жат саясатқа қарсы шығармашылықпен саяси күрес жүргізген біртуар ұлттық тұлға болып табылады [2].

Сол заман тұрғысынан қарағанда да, бүгінгі күні де Мұстафа Шоқайдың көтерген мәселелері, пікірлері өте құнды. Шетелде жүріп ол өз мақалаларында Қазақстандағы кеңес өкіметінің мәдениет, әдебиет, халық ағарту саласындағы саясатын өткір сынайды. Ол үшін Мұстафа Шоқай большевиктердің ресми баспасөз деректерін пайдаланып, кеңес өкіметінің ұлттық аймақтардағы отарлық саясатының мәнін бүкіл әлемге танымал етеді. Бұл тұрғысында тарихшы М. Қойгелдиев: «Мұстафа Шоқай сынының ұтымдылығы оның аргументтігінде, пайдаланған фактілердің бұлтартпас дәлдігінде еді. Ал ол фактілерді Мұстафа Шоқай негізінен Түркістандық орыс және қазақ тіліндегі басылымдардан алып отырды», - дейді [4].

Сол тарихи кезеңде жергілікті зиялылардың мемлекеттің қатаң бақылауындағы баспасөз беттерінде оппозициялық пікірлерін ашық білдіретін мүмкіншіліктері болмады. Осы шектеулерге қарамастан өздерінің пікірлерін, жан-айқайларын айтқандар болды, оған тарихымыз куә. Тағдырлары да белгілі - ұлтымыздың намысты азаматтары қисынға келмейтін халық жауы, антиреволюционер, буржуазия элемент деген айыппен қуғын – сүргінге ұшырады. Сол жылдары шет мемлекеттердің бұл өлкеде болып жатқан саяси - әлеуметтік өзгерістерді жіті қадағалап, сыни тұрғыда объективті бағалайтын, оларды жергілікті халықтың мүддесі тұрғысынан қорытындылай алатын мүмкіншіліктері жоқ еді. Сондықтан Шоқай кеңес үкіметінің Түркістандағы жүргізген саясатының Еуропадағы ғана емес, әлемдік деңгейдегі ең ықпалды қарсыластарының біріне айналды. Бұл тұрғыдан алғанда, Шоқай туған жеріндегі халық мүддесіне жат саясатқа қарсы шығармашылықпен саяси күрес жүргізген біртуар ұлттық тұлға болып табылады [2, 159-160 бб].

Революция берген мүмкіндіктерді Қазақстан мен Түркістан халықтарының ұлттық азаттығы үшін пайдалана алмауы, М.Шоқайдың пікірінше, екі тосқауылдың болуынан еді. Біріншісі- шын мәніндегі тәуелсіздікті танығысы келмеген уақытша үкіметтің, ал содан кейін оны алмастырған Кеңес өкіметінің қарсылығы болса, екіншісі — ұлттық күштердің алауыздығы және олардың саяси тұрғыдан нашар ұйымдасуы мен саяси күрес тәжірибесінің жетімсіздігі еді. Ә. Бөкейханов Түркістанмен бірлесіп автономия болудан бас тартуын сол өлкені мекендеген халықтың оқу-білімнен артта қалуымен және қоғамдық - саяси өмірге ислам дінінің күшті ықпал етуімен түсіндірді [5]. Ә. Бөкейханов автономияны Түркістанмен қосылып алуға қарсы болуын былай түсіндірген: «Түркістанмен бірге автономия алу қойны-қонышына тас толтырып, Ертіске сүңгумен бір есеп. Себебі: бізден қараңғылығы 10 есе елден үміт ете алмаймыз. Автономия арбасына есек пен түйе жегіліп оңбайтындықты көрсетеді» [6]. Алайда мұндай түсінбеушілік ұзаққа созылмады. Елінің тәуелсіздігі мен жерінің тұтастығын сақтағысы келген саяси қайраткерлер көзқарастарындағы алшақтыққа қарамастан бір болу керек деген тоқтамға келеді. Қазақтар мекендеген Сырдария мен Жетісу облыстары Қазақстанның құрамында болуға тиіс деген салиқалы пікір айтады.

Жалпы, Мұстафа Шоқайдың саяси күресінің басты мақсаты – тәуелсіздік идеясы болды. Түркістандағы кеңес билігінің орнына тәуелсіз ұлттық басқару жүйесін орнату еді. Ол бүкіл түркі халықтарын біріктіріп, Түркістан Республикасын құруды армандады. Сол себепті Шоқай кеңестер режиміне қарсы болды. Сондықтан да Мәскеу оның өмірі мен идеялары туралы мәлімет таратуға тыйым салды. Кеңес идеологиясы бойынша Мұстафа Шоқай «халық жауы» деп жарияланды. Алаш ардақтылары армандаған ұлттық мемлекетін құру сәтсіздікке ұшырағанымен, жалпы ұлттың бойындағы мемлекеттілікке деген құлшынысты жоя алмады. Қазақтың елдігі мен тұтастығын аңсаған Алаш қайраткерлерінің идеясы бүгінде шындыққа айналып, біз соның куәгері және замандасы болып отырмыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 3-т.-Алматы: «Қайнар» баспасы.-2007.-384 бет.
2. Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы / Түрік тілінен аударған. Г.Шадиева.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2004.-320 бет
3. Әлімжанов Ә. Мұстафа Шоқай!... Ол кім? // Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. А., 1992. 14б.
4. Қойгелдиев М. Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқайұлы. Алматы, 1997.41 б.
5. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, «Ататек», 1995. – 256 бет, 151 б.
6. Бөкейханов Ә., Шығармалар, Алматы, 1994, 375 б.